

Biblijne Wezwania do Rozwijania Kultury 9

Tomasz M. Dąbek OSB

„Zapominając o tym, co za mną,
a wyteżając siły ku temu, co przede mną,
pędzę ku wyznaczonej mecie, ku nagrodzie,
do jakiej Bóg wzywa w górę,
w Chrystusie Jezusie” (Flp 3, 13n)

Radosne dążenie do celu ludzkiego życia

**„Zapominając o tym, co za mną,
a wyęszczając siły ku temu, co przede mną,
pędzę ku wyznaczonej mecie, ku nagrodzie,
do jakiej Bóg wzywa w górę, w Chrystusie Jezusie”
(Flp 3, 13n)**

Inne ważniejsze monografie autora:

„*Nawracajcie się!*”. *Metanoia w Nowym Testamencie*, Księgarnia św. Jacka, Katowice 1996 (Attende Lectioni, 18).

Mowa w Piśmie Świętym. Biblijna teologia słowa, Wydawnictwo Benedyktynów TYNIEC, Kraków 2004.

W serii Biblijne Wezwania do Rozwijania Kultury ukazały się:

„*W ciszy i ufności leży wasza siła*” (Iz 30,15). *Nauka Biblii o milczeniu i powściągliwości*, Wydawnictwo Benedyktynów TYNIEC, Kraków 2006.

„*Przygarniajcie siebie nawzajem*” (Rz 15,7). *Szacunek dla każdego człowieka i wzajemna tolerancja w świetle Biblii*, Wydawnictwo Benedyktynów TYNIEC, Kraków 2008.

„*Z pracy rąk swoich będziesz pożywał*” (Ps 128, 2). *Biblia o godności i wartości ludzkiej pracy*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, Kraków 2010.

„*Nie ma już mężczyzny ani kobiety, wszyscy bowiem jesteście jednym w Chrystusie Jezusie*” (Ga 3, 28). *Biblia o godności i powołaniu kobiety*, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie Wydawnictwo Naukowe, Kraków 2012.

„*Pan jest sprawiedliwy, kocha sprawiedliwość*” (Ps 11, 7). *Sprawiedliwość – uczciwość – przyzwoitość w Piśmie Świętym*, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie Wydawnictwo Naukowe, Kraków 2014.

„*Bądźcie więc naśladowcami Boga, jako dzieci umiłowane*” (Ef 5, 1). *Naśladowanie Boga i Chrystusa w Piśmie Świętym*, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie Wydawnictwo Naukowe, Kraków 2015.

„*Szukaj pokoju i dąż do niego*” (Ps 34, 15). *Biblia o pokoju*, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie Wydawnictwo Naukowe, Kraków 2017.

„*Ciało [...] jest [...] dla Pana, a Pan dla ciała*” (1 Kor 6, 13). *Biblijne podstawy teologii ludzkiego ciała*, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie Wydawnictwo Naukowe, Kraków 2019.

Książki związane z działalnością Katedry Teologii Biblijnej:

Beskur Z. i in., *Matce Chrystusa*, red. T.M. Dąbek, Kraków 2001.

Stachowski G. i in., „*Bądźcie miłosierni, jak Ojciec wasz jest miłosierny*” (Łk 6, 36), red. T.M. Dąbek, Kraków 2002.

Lachowicz O. i in., „*Utwierdź twoich braci*” (Łk 22, 32), red. T.M. Dąbek, Kraków 2003.

Szarlej J. i in., „*Jawicie się jako źródła światła w świecie*” (Flp 2, 15), red. T.M. Dąbek, Kraków 2010.

„*Dziękuj Bogu za Jego dar niewypowiedziany*” (2 Kor 9, 15). *Boże dary i ludzka odpowiedź. Prace osób związanych z Katedrą Teologii Biblijnej*, red. W. Alicki, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, Kraków 2020.

UNIwersYTET PAPIESKI JANA PAWŁA II W KRAKOWIE
WYDZIAŁ TEologicZNY
KATEDRA TEologii BIBLIJNEJ

o. Tomasz Maria Dąbek OSB

**„Zapominając o tym, co za mną,
a wyęzając siły ku temu,
co przede mną,
pędzę ku wyznaczonej mecie,
ku nagrodzie,
do jakiej Bóg wzywa w górę,
w Chrystusie Jezusie”
(Flp 3, 13n)**

Radosne dążenie do celu ludzkiego życia

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie
Wydawnictwo Naukowe

Kraków 2022

Recenzje wydawnicze

dr hab. Jolanta Szarlej, prof. Akademii Techniczno-Humanistycznej w Bielsku-Białej
ks. dr hab. Bogdan Zbroja, prof. Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie

Korekta

Jadwiga Zięba

Skład i łamanie

Pracownia Wydawnicza AD VERBUM

Fotografia na okładce: pixabay.com

Publikacja finansowana z subwencji dla Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II
w Krakowie przyznanej w roku 2021

Imprimi potest

Szymon Hiżycki OSB

opat Opactwa Benedyktynów w Tyńcu

L.dz. 149/2020 z 10 listopada 2020 roku

Copyright © 2022 by Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Ta publikacja jest objęta licencją Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

ISBN 978-83-7438-997-6 (druk)

ISBN 978-83-7438-998-3 (online)

DOI: <https://doi.org/10.15633/9788374389983>

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Wydawnictwo Naukowe

30-348 Kraków, ul. Bobrzyńskiego 10

tel. 12 422 60 40

e-mail: wydawnictwo@upjp2.edu.pl

WPROWADZENIE

Publikacja, którą oddajemy do rąk czytelnika, jest ostatnią z serii Biblijne Wezwania do Rozwijania Kultury. Stanowi refleksję nad tekstami biblijnymi wzywającymi do właściwego ukierunkowania ludzkiego życia, którym jest osiągnięcie wspólnoty z Bogiem już tu na ziemi i w wieczności¹. Można powiedzieć, że właściwie wszystkie księgi Pisma Świętego pomagają człowiekowi urzeczywistnić ten zamiar. Proponowane w monografii zestawienie koncentruje się na tekstach biblijnych, które wskazują cel i sposób prowadzenia ludzkiego życia – takie wykorzystywanie czasu, by być blisko Boga, zgodnie z Jego wolą przeżywać wpływające chwile, godziny, dni, miesiące i lata, aby kiedyś móc cieszyć się z Nim wiecznym szczęściem.

Ponieważ objawienie przyszłego życia po śmierci kształtowało się w Starym Testamencie stopniowo, rozpoczniemy od przedstawienia biblijnej koncepcji czasu jako całkowicie zależnego od Boga następstwa chwil i wydarzeń, które najpierw zmierzają do centralnego punktu, jakim było Wcielenie i zbawcza misja Jego Syna, i potem do przygotowania Jego powtórzonego przyjścia w chwale, kiedy nastąpi przemiana stworzonej rzeczywistości.

Bóg wzywa człowieka do współpracy w swoim dziele i obiecuje błogosławieństwo za wierne wypełnianie Jego woli. Pokazuje też smutne następstwa ludzkiej niewierności. Izraelici rozumieli błogosławieństwo jako doczesne powodzenie: długie życie, liczne potomstwo, majątek, uznanie wśród ludzi i spokojny koniec. Dlatego często uważali, że nieszczęścia są karą Bożą za lekceważenie Jego woli. Niemniej doświadczenie pokazuje, że z jednej strony spotyka się grzeszników, którym się dobrze powodzi i nawet po śmierci pamięta się o nich z szacunkiem. Z drugiej – są ludzie sprawiedliwi cierpiący niewinnie. Pełną odpowiedź na te trudności można uzyskać dopiero, gdy się pozna i zaaprobuje, że obecne życie jest tylko etapem decydującym o przyszłości. Bóg bowiem każdemu odpłaci stosownie do jego czynów.

¹ Por. A.A. Napiórkowski, *Misterium Communionis. Eklezjalny paradygmat dziejów zbawienia*, Kraków 2006 (Myśl Teologiczna, 53); T. Niemas, *Perspektywa eschatologiczna proegzystencji wierzących w przekazie Pisma Świętego*, Wrocław 2016 (Bibliotheca Biblica).

Teksty Starego Testamentu zapowiadające odrodzenie ukaranego za grzechy narodu jako powstanie do nowego życia przygotowują naukę o osobistym zmartwychwstaniu. Wyraźnie mówią o nich ostatnie księgi zachowane w wersji greckiej – Druga Machabejska i Mądrości. Na ich podstawie można mieć nadzieję uczestnictwa w przemianie stworzonego świata, powrocie do pierwotnej harmonii naruszonej przez ludzki grzech.

Nowy Testament przynosi nam pełnię Bożego Objawienia. Chrystus i Jego apostołowie uczą o życiu wiecznym, wiecznej nagrodzie i karze. Możemy zmierzać do pełnej więzi z Bogiem dzięki zbawczemu dziełu Jego Wcielenego Syna. On dał nam przykład podążania przez krzyż do chwały. Jego cierpienia są dla każdego wezwaniem do podejmowania trudów dla Jego królestwa. Uczniowie Chrystusa pokazali gorliwość i wytrwałność w znoszeniu prześladowań. W swych pismach zachęcają do podobnej gorliwości i wytrwałości, wykorzystywania danego nam czasu. Ostatnia księga Nowego Testamentu – Apokalipsa, w przejmujących obrazach ukazuje przyszły los złych i dobrych.

Ludzie stawiają sobie w życiu różne cele. Kultura masowa kreuje cywilizację konsumpcyjną, promując wygodny tryb życia, korzystanie z różnych przyjemności bez zobowiązań do odpowiedzialności za swoje czyny. Środki masowego przekazu pokazują życie znanych osób, ludzi biznesu, artystów, sportowców, polityków, którzy osiągają sławę, powodzenie materialne, nie zawsze licząc się z zasadami moralnymi zarówno wynikającymi z objawionej religii, jak też z ogólnego ludzkiego poczucia uczciwości i przyzwoitości. Niekiedy pokazują też smutny koniec takich dążeń; mimo to wiele osób przyjmuje taki styl życia, myśląc, że choć innym się nie udało, to akurat im może się udać.

Dlatego trzeba przypominać prawdę o względnej wartości wszystkiego, co cieszy się doczesnym uznaniem. Prawdę o powołaniu człowieka do wiecznego szczęścia z Bogiem i o środkach, jakie On nam zostawił, by je osiągnąć. Właściwą postawę wobec tej prawdy wyrażają słowa św. Pawła stanowiące tytuł i motto przedstawianych rozważań. Trzeba właściwie wykorzystywać dany nam czas. Wytrwale i z radością podążać tam, gdzie Bóg wskazuje nam drogę. Kroczyć za Jego Wcielonym Synem. Nie rozpamiętywać ani dotychczasowych własnych upadków, niepowodzeń i słabości, ani też nie szukać uznania dla osiągnięć – rzeczywistych czy domniemanych, bo ich ostateczną wartość najlepiej zna Bóg, który pomógł nam osiągnąć to, co rzeczywiście było i jest dobre.

Takie wytrwałe podejmowanie stałego wysiłku w dążeniu ku najwyższym wartościom jest źródłem głębokiej radości i wewnętrznego pokoju. Trzeba w nim trwać do końca, czego przykład dał nam św. Jan Paweł Wielki. Choć pod koniec jego życia siły topniały, pozostała moc i młodość ducha zmierzającego do domu Ojca i wskazującego drogę do Niego siostram i braciom.

STARY TESTAMENT

1. Biblijna koncepcja czasu

Nasz współczesny sposób przeżywania i rozumienia czasu znacznie różni się od tego, jak odczuwali go ludzie wtedy i w tych środowiskach, gdy powstawały księgi biblijne. Dla nas czas to następstwo mijających chwil, które można odpowiednio wykorzystać. Przysłowie mówi: „Czas to pieniądz”. Dawniej i dziś ludzie żyjący bliżej natury przeżywali i przeżywają czas w sposób bardziej prosty.

Dla biblijnego Izraela szereg zbawczych wydarzeń, czynów Bożych, tworzy następstwo czasu, ciągłość zmierzającą w określonym kierunku. Następujące po sobie Boże dzieła ukazują sakralny wymiar czasu¹. W starożytności wiele kultur przyjmowało w oparciu o obserwację zjawisk przyrody czas cykliczny, bezustannie powracający do początku².

Gerhard von Rad pisze: „Jeśli Izrael nie znał pojęcia czasu absolutnego i linearnego, to wydaje się rzeczą pewną, że nie był w stanie oderwać czasu od każdorazowych wydarzeń. Nie potrafił go z nich wyabstrahować. Nie mógł wyobrazić sobie czasu bez określonych wydarzeń, znał tylko ‘czas wypełniony’. Dla wyrażenia pojęcia ‘czasu’ typowego dla ludzi Zachodu w języku hebrajskim brak w ogóle odpowiednika”³. Rzeczownik עֵת *‘ēt* oznacza „‘czas’ w znaczeniu ‘chwili’, ‘odcinka czasu’”, także okres, wydarzenia, losy, (wiele) razy w Ne 9, 28⁴.

W odróżnieniu od greckich i innych filozofów i myślicieli natchnieni autorytetem biblijnym i w ogóle Izraelici nie zajmowali się teoretycznymi rozważaniami

¹ A. Jankowski, *Biblijna teologia czasu*, Kraków 2001, s. 7n. Autor za C.K. Barrettem mówi o czasach po dokonaniu zbawczego dzieła Chrystusa do Jego przyjścia w chwale jako o „continuum eschatologicznym” (A. Jankowski, *Biblijna teologia czasu*, s. 26–32). Można też mówić o „continuum” – następstwie zbawczych wydarzeń na etapie przygotowującym przyjście Chrystusa i Jego zbawcze dzieło.

² Por. A. Jankowski, *Biblijna teologia czasu*, s. 8n; G. von Rad, *Teologia Starego Testamentu*, tłum. B. Widła, Warszawa 1986, s. 442, 449n.

³ G. von Rad, *Teologia Starego Testamentu*, s. 441.

⁴ G. von Rad, *Teologia Starego Testamentu*, s. 441; por. P. Briks, *Podręczny słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, Warszawa 1999², s. 275 (PSB); E. Jenni, עֵת *‘ēt* Zeit, THAT II, k. 370–385.

na temat czasu. Natchnione teksty ukazują Boże działania i historię ludzi jako następstwo kolejnych wydarzeń.

Biblia przedstawia historyczne działanie Boga w odróżnieniu od cyklicznego powtarzania się zjawisk przyrody, z którymi wiązały się religie pogańskie. O różnicy między podejściem jej autorów do władzy Boga nad światem a stosunkiem do starożytnych mitów pisze John Bright: „Starożytne poganizmy były religiami naturalnymi, gdyż bogów przeważnie utożsamiano z ciałami niebieskimi albo siłami czy funkcjami natury i, podobnie jak natura, byli oni pozbawieni specyficznego charakteru moralnego. Czyny ich, jak opisują je mity, odzwierciedlały rytmiczny, lecz niezmienny wzór natury, od której zależy życie ziemskiej społeczności. Przez odtwarzanie mitu i spełnienie aktów rytualnych mających na celu odnowienie mocy kosmicznych, zwracano się do nich jako do strażników status quo. Chociaż mniemano, że biorą oni udział w wydarzeniach i czynią to z jakiegoś powodu, takiej działalności nie pojmowano ani jako podstawy do zobowiązania wspólnoty, ani jako części dalekosiężnego, z góry obwieszczonego celu. Starożytnemu poganizmowi brakowało poczucia boskiego kierowania dziejami, zmierzającego ku jakiemś celowi”⁵.

Bóg Izraela ma moc nad naturą innego rodzaju: „Jahwe miał władzę nad całą naturą, lecz żaden jej aspekt nie był dla Niego bardziej charakterystyczny niż inny. Natura w wierze Izraela, choć nie pojmowano jej jako martwej, była pozbawiona osobowości i ‘zdemitologizowana’. Moc Jahwe w rzeczy samej nie łączyła się zasadniczo z powtarzającymi się zjawiskami przyrodniczymi, lecz z niepowtarzalnymi wydarzeniami historycznymi. A w wydarzeniach tych działał On celowo”⁶.

Dla biblijnego Izraela podstawą myślenia o czasie była pamięć przeżycia historycznego wydarzenia, zwłaszcza konstytutywnego dla niego jako narodu Wyjścia z Egiptu i Przymierza zawartego z Bogiem pod górą Synaj⁷.

Szczególną rolę odgrywało dla Izraelitów przeżywanie świąt jako uobecnienie zbawczych wydarzeń, upamiętniających w ten sposób historyczne

⁵ *Historia Izraela*, tłum. J. Radożycki, Warszawa 1994, s. 162n.

⁶ *Historia Izraela*, s. 163.

⁷ G. von Rad, *Teologia Starego Testamentu*, s. 444–449.

czyny Boga⁸. Zwykła służba Boża w świątyni wyrażała dziękczynienie za czas jako święty dar Boga⁹.

Gerhard von Rad zwraca uwagę na różnicę między naszą koncepcją czasu – linearną, w której dla nas punktem centralnym jest chwila obecna, w której żyjemy, a sposobem myślenia starożytnych, którzy znali „czas wypełniony” konkretnymi wydarzeniami („wszystko ma swój czas” – Koh 3, 1–8); czas rodzenia (Mi 5, 2); czas zapędzania trzody (Rdz 29, 7), czas, w którym królowie wychodzą na wojnę (2 Sm 11, 1)¹⁰.

Bardzo ważne są pierwsze słowa Księgi Rodzaju o początku: „Na początku (בְּרֵאשִׁית – b^ʿrē^ʿšît) stworzył Bóg niebo i ziemię” (Rdz 1, 1). Początek jako „wyznaczenie momentu, przed którym Bóg już był”¹¹. On jest ponad czasem, przed istnieniem wszelkiego stworzenia. Gordon J. Wenham pisze, że רֶשֶׁת (rēš) jest abstrakcyjnym rzeczownikiem powiązanim z רֵאשִׁית (rē^ʿšît) – głowa i רִשׁוֹן (ri^ʿšôn) – pierwszy. Z przedrostkiem ב (b) zaczyna się identycznie jak drugie słowo – בָּרָא (bārā^ʿ) – „stworzył”, co wskazuje na ich wzajemny związek, pozwala odczytać ich właściwy, pełny sens¹².

„Wyrażenie ‘na początku’ (b^ʿrē^ʿšît; LXX: en arche) otwiera nie tylko Biblię, ale i historię rzeczywistości ziemskiej – to Bóg dał początek historii

⁸ Por. G. von Rad, *Teologia Starego Testamentu*, s. 442–446; R. de Vaux, *Instytucje Starego Testamentu*, tłum. T. Brzegowy, t. 1–2, Poznań 2004, s. 480–486; W. Świerzawski, *Dynamiczna „Pamiętka” Pana. Eucharystyczna anamneza Misterium Paschalnego i jego egzystencjalna dynamika*, Kraków 1980, s. 23, 110, 217–222.

⁹ Por. R. de Vaux, *Instytucje Starego Testamentu*, s. 481n.

¹⁰ G. von Rad, *Teologia Starego Testamentu*, s. 441.

¹¹ J. Lemański, *Księga Rodzaju, rozdziały 1–11. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2013, s. 144 (NKB.ST I, 1). Transliteracja terminów hebrajskich za S. Wronka, *Transliteracja i transkrypcja alfabetu hebrajskiego*, RBL 57 (2004), s. 45–58. Cytaty podane są zasadniczo według piątego wydania Biblii Tysiąclecia, w razie potrzeby porównane z innymi tłumaczeniami lub dodane uwagi wyjaśniające.

¹² G.J. Wenham, *Genesis 1–15*, Dallas, Texas 1991, s. 13n (WBC 1); por. J. Lemański, *Księga Rodzaju, rozdziały 1–11*, s. 144n (NKB.ST I, 1); S. Lach, *Księga Rodzaju. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1962, s. 182n (PŚST I, 1); E.A. Speiser, *Genesis. Introduction, Translation, and Notes*, Garden City, New York 1964, s. 11–13 (AB 1); G. von Rad, *Das erste Buch Mose. Genesis*, Göttingen 1976¹⁰, s. 29n (ATD 2–4); P. Briks, *Podręczny słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, s. 320n, 64; J. Kozyra, *Jezus Chrystus jako APXE. Protologia chrystologiczna pierwotnej tradycji apostołskiej Nowego Testamentu w interpretacji rdzenia APX-*, Katowice 2001, s. 27–30 (Rozprawy Instytutu Teologiczno-Pastoralnego w Katowicach, 4).

świata i On również spowoduje jej koniec (Iz 24, 18nn; Ap 21)¹³. W greckiej formie rozpoczyna Ewangelię św. Jana („Na początku było Słowo (Εν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος)”) (J 1, 1), głosząc przedwieczne istnienie Słowa równego Ojcu i Jego udział w stworzeniu świata (J 1, 1–3)¹⁴.

Imię JHWH objawione Mojżeszowi: „JESTEM, KTÓRY JESTEM (יהוה אֲנִי יהוה – ʿehje(h) ʾāšer ʿehje(h))” (Wj 3, 14) także wskazuje na istnienie, bytowanie. Na poziomie bezpośredniego przekazu przede wszystkim na prawdziwe istnienie i działanie z pełną mocą dla dobra Bożego ludu, w przeciwieństwie do bezsilnych, fałszywych bóstw pogańskich. Ale także odpowiada to filozoficznej idei Boga jako Kogoś, Kto istnieje wiecznie¹⁵.

Według Ewangelii św. Jana Jezus stosuje do siebie to Imię, zwracając uwagę na wieczne istnienie: „Rzekł do nich Jezus: «Zaprawdę, zaprawdę,

¹³ E. Świerczek, *Na początku stworzenia. Egzegetyczno-teologiczna interpretacja Rdz 1–3*, Kraków 1992, s. 17 (Biblia dla Wszystkich).

¹⁴ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium, 1. Teil, Einleitung und Kommentar zu Kap. 1–4*, Freiburg–Basel–Wien 1979⁴, s. 209–217 (HTKNT IV, 1); L. Stachowiak, *Ewangelia według św. Jana. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1975, s. 104–109 (PŚNT IV); H. van den Bussche, *Jean. Commentaire de l'Évangile spirituel*, Bruges 1967, s. 76–82; J. Moloney, *The Gospel of John*, Minnesota 1998, s. 34–36, 42n (SPS 4); G.R. Beasley–Murray, *John*, Waco, Texas 1987, s. 10n (WBC 36); R.E. Brown, *The Gospel according to John I–XII, Introduction, Translation, and Notes*, Garden City, New York 1966, s. 4–6, 23–26 (AB 29); S. Mędała, *Ewangelia według świętego Jana rozdziały 1–12. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2010, s. 256–260 (NKB.NT IV, 1); H. Langkammer, *Hymny chrystologiczne Nowego Testamentu. Najstarszy obraz Chrystusa*, Katowice 1976, s. 22–25 (AL 3); J. Kozyra, *Jezus Chrystus jako APXE*, s. 102–117; D. Piekarz, *Funkcja kosmologiczna i soteriologiczna preegzystującego Syna Bożego w świetle Nowego Testamentu*, Kraków 1997, s. 91n (Papieska Akademia Teologiczna w Krakowie. Rozprawy Doktorskie); H. Witczyk, *Kościół Syna Bożego. Studium eklezjologii Czwartej Ewangelii*, Kielce 2012, s. 91–137 (Biblioteka „Verbum Vitae”, 3).

¹⁵ Por. S. Łach, *Księga Wyjścia. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1964, s. 105n, 303–312 (PŚST I, 2); B.S. Childs, *The Book of Exodus. A Critical, Theological Commentary*, Philadelphia 1974, s. 74–76 (The Old Testament Library); J. Lemański, *Księga Wyjścia. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2009, s. 150–152 (NKB.ST II); M. Majewski, *W stronę Ziemi Obiecanej. Komentarz do Księgi Wyjścia*, Kraków 2011, s. 122–124; J. Paściak, *Boże imię Jahwe*, w: *Studium Scripturae anima theologiae. Prace ofiarowane Księdzu Profesorowi Stanisławowi Grzybkowi*, red. J. Chmiel, T. Matras, Kraków 1990, s. 225–236; S. Rabiej, *Bóg w Chrystusie. Historiozbawcze znaczenie Bożego imienia „Ja jestem”*, Opole 1997 (Opolska Biblioteka Teologiczna, 23); G. von Rad, *Teologia Starego Testamentu*, s. 147–152 oraz moje opracowanie popularyzujące: *Imię Boże według Pisma Świętego*, Kraków 2018², s. 13n (Z Tradycji Mniszej, 70).

powiadam wam: Zanim Abraham stał się, JA JESTEM (πρὶν Ἀβραάμ γενέσθαι ἐγὼ εἰμί)» (J 8, 58)¹⁶.

O wiecznym istnieniu Boga mówi również Apokalipsa:

Laska wam i pokój
 od Tego, *Który jest* i Który był, i Który przychodzi
 (ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος)
 i od Siedmiu Duchów, które są przed Jego tronem
 i od Jezusa Chrystusa, *Świadka Wiernego*,
Pierworodnego [wśród] *umarłych*
i Władcy królów ziemi. [...]
Jam jest Alfa i Omega, mówi *Pan Bóg*,
Który jest, Który był i Który przychodzi (ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος),
Wszchemogący (ὁ παντοκράτωρ) (Ap 1, 4n. 8)¹⁷.

Podobny sens może mieć określenie Chrystusa – wyznanie wiary – w Liście do Hebrajczyków: „Jezus Chrystus – wczoraj i dziś (ἐχθές καὶ σήμερον), ten sam także na wieki (ὁ αὐτὸς εἰς τοὺς αἰῶνας)» (Hbr 13, 8)¹⁸.

¹⁶ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium, 2: Kommentar zu Kap. 5–12*, Freiburg–Basel–Wien 1977², s. 300n (HTKNT IV, 2); L. Stachowiak, *Ewangelia według św. Jana*, s. 249n; H. van den Bussche, *Jean*, s. 76–82; J. Moloney, *The Gospel of John*, s. 284–288; G.R. Beasley–Murray, *John*, s. 139n; R.E. Brown, *The Gospel according to John I–XII*, s. 360, 367n; S. Mędała, *Ewangelia według świętego Jana rozdziały 1–12*, s. 708; D. Piekarczyk, *Funkcja kosmologiczna i soteriologiczna preegzystującego Syna Bożego w świetle Nowego Testamentu*, s. 92; H. Witczyk, *Kościół Syna Bożego*, s. 209–227.

¹⁷ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa św. Jana. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1959, s. 137–141 (PŚNT XII); A. Jankowski, *Jam jest Alfa i Omega. Dopowiedzeń chrystologii biblijnej wydanie drugie, rozszerzone*, Kraków 2000, s. 156–163; W.J. Harrington, *Revelation*, Minnesota 1993, s. 46–49 (SPS 16); M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana. Objawienie, a nie tajemnica. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2012, s. 101–110 (NKB.NT XX); J.M. Ford, *Revelation. Introduction, Translation and Commentary*, Garden City, New York 1975, s. 376–380 (AB 38); F. Sieg, *Listy do siedmiu Kościołów. Apokalipsa św. Jana 1–3 z komentarzem egzegetyczno-teologicznym*, Warszawa 1985, s. 19–22, 30; D. Kotecki, *Duch Święty w zgromadzeniu liturgicznym w świetle Apokalipsy św. Jana*, Warszawa 2006, s. 183–185, 216–219 (RSB 26).

¹⁸ Por. G.W. Buchanan, *To the Hebrews. Translation, Comments and Conclusions*, Garden City, New York 1983^{2/7}, s. 233 (AB 36); S. Łach, *List do Hebrajczyków. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań 1959, s. 289n (PŚNT X); A. Malina, *List do Hebrajczyków. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2018, s. 555 (NKB.NT

W Księdze Izajasza Bóg mówi przez proroka o sobie:

Kto zdziała to i uczynił?

Ten, co [z nicości] wywołuje od początku pokolenia.

Ja, Pan, jestem pierwszy (יְהוָה – riššōn)

i Ja z ostatnimi (יְהוָה וְאַחֵרִים – w^əeṭ ʔah^ārōnîm) również będę (41, 4);

Tylko Ja istnieję.

Bóg nie był utworzony przede Mną

ani po Mnie nie będzie (43, 10);

Ja jestem pierwszy i Ja ostatni

(יְהוָה וְאַחֵרִים וְיָנִי רִשְׁוֹן – ʔānî riššōn waʔānî ʔah^ārōn);

i nie ma poza Mną boga (44, 6);

Ja jestem pierwszy

i Ja również ostatni

(יְהוָה וְאַחֵרִים וְיָנִי רִשְׁוֹן אֶף אֲנִי אַחֵרִים)

– ʔānî hûʔ ʔānî riššōn ʔāp ʔānî ʔah^ārōn) (Iz 48, 12)¹⁹.

Te określenia podejmuje również Apokalipsa w odniesieniu do uwielbionego Chrystusa. W wizji wstępnej mówi On do wizjonera:

XV); F.F. Bruce, *The Epistle to Hebrews. The English Text with Introduction, Exposition and Notes*, Grand Rapids, Michigan 1978, s. 395n (The New International Commentary on the New Testament); P. Ellingworth, *The Epistle to the Hebrews. Commentary on the Greek Text*, Grand Rapids, Michigan 1993, s. 704n (New International Greek Testament Commentary); H.W. Attridge, *The Epistle to the Hebrews. A Commentary on the Epistle to the Hebrews*, Philadelphia 1989, s. 392n (Hermeneia); R. Bogacz, *Misja Chrystusa w świetle hapax legomenów*, Kraków 2006, s. 687 (List do Hebrajczyków, 2).

¹⁹ Por. T. Brzegowy, *Księga Izajasza, rozdziały 40–66 (Deutero-Izajasz i Trito-Izajasz). Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2019, s. 173, 263, 289n, 391 (NKB. ST XXII, 3); L. Stachowiak, *Księga Izajasza II–III, 40–66. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań 1996, s. 83n, 119n, 132, 174 (PŚST IX, 2); J.D. W. Watts, *Isaiah 34–66*, Waco Texas 1987, s. 103, 133, 145, 178 (WBC 25); J.L. McKenzie, *Second Isaiah. Introduction, Translation and Notes*, Garden City, New York 1986, s. 27n, 53n, 63, 96–98 (AB 20).

Przestań się lękać!

Jam jest Pierwszy i Ostatni (ὁ πρῶτος καὶ ὁ ἔσχατος)¹⁸, i Żyjący.

Byłem umarły, a oto jestem żyjący *na wieki wieków*

i mam klucze śmierci i Otchłani (Ap 1, 17n).

W Liście do Kościoła w Smyrnie przedstawia się:

To mówi *Pierwszy i Ostatni* (ὁ πρῶτος καὶ ὁ ἔσχατος),

który był martwy, a ożył (Ap 2, 8);

W zakończeniu Księgi obiecuje:

Jam jest Alfa i Omega,

Początek i Koniec.

Ja *pragnącemu*

dam darmo pić ze źródła *wody życia* (Ap 21, 6)

i zapowiada:

Oto przyjdę niebawem,

a moja zapłata jest ze Mną,

by tak każdemu odplacić, jaka jest jego praca.

Jam jest Alfa i Omega,

Pierwszy i Ostatni (ὁ πρῶτος καὶ ὁ ἔσχατος),

Początek i Koniec (ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος) (Ap 22, 12n)²⁰.

²⁰ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa św. Jana*, s. 145, 149, 275n, 287; W.J. Harrington, *Revelation*, s. 51–53, 59, 208n, 211, 222; M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana*, s. 119–121, 135, 375n, 396n; J.M. Ford, *Revelation*, s. 363, 367–369, 379n, 383, 385; F. Sieg, *Listy do siedmiu Kościołów*, s. 63; F. Sieg, *ΟΜΟΙΟΣ ΥΙΟΣ ΑΝΘΡΩΠΟΥ (Ap 1, 13). Chrystologia Ap 1, 9 – 3, 21*, Warszawa 1981, s. 70–78, 96–100 („BOBOLANUM”. Wydział Teologiczny Towarzystwa Jezusowego); A. Jankowski, *Jam jest Alfa i Omega*, s. 148n, 166–173; A. Jankowski, *Rozwój chrystologii Nowego Testamentu*, Kraków 2005, s. 164n (Myśl Teologiczna, 46); R. Bogacz, *Chrystusowe wskazania na czas próby. Listy do siedmiu Kościołów Apokalipsy*, Kraków 2015, s. 79–81; S. Witkowski, *Listy do siedmiu Kościołów (Ap 2–3)*, Kraków 2002, s. 22n; A.R. Sikora, 'Αρχή w Apokalipsie św. Jana, w: *W postudze słowa Pańskiego*. Księga pamiątkowa poświęcona ks. prof. dr. hab. Józefowi Kudasiewiczowi z okazji 70-lecia urodzin, red. S. Bielecki, H. Ordon, H. Witczyk, Kielce 1997, s. 319–328, zwłaszcza 324–328.

O Bogu istniejącym ponad czasem mówią też występujące w Księgach Barucha i Daniela (oraz w apokryficznej Księdze Henocha) Jego określenia Przedwieczny/Wiekuisty/Wieczny („Starowieczny” w dawnych przekładach oraz w przekładach i komentarzach do Księgi Daniela ks. Józefa Homerskiego i ks. Marka Parchema).

Prorok Baruch napomina rodaków:

Zapomnieliście też o waszym Żywicielu,
Bogu wiekuistym (θεὸν αἰώνιον).

Uosobiona Jerozolima mówi:

Bóg zasmucił mnie bardzo,
widzę bowiem niewolę moich synów i córek,
jaką im zesłał Przedwieczny (ὁ αἰώνιος). [...]

Przyjdźcie, sąsiedzi Syjonu!
Przypomnijcie sobie niewolę moich synów i córek,
jaką im zesłał Przedwieczny (ὁ αἰώνιος). [...]

Zdjęłam szatę pokoju,
a przyoblekłam się w wór do mojej modlitwy błagalnej
i za dni moich wołać będę do Przedwiecznego (πρὸς τὸν αἰώνιον). [...]

Ja zaś z ufnością powierzyłam Przedwiecznemu (ἐπὶ τῷ αἰωνίῳ) wybawienie wasze
i rozradował mnie Świąty miłosierdziem,
jakie okaże wam prędko Przedwieczny, wasz Zbawca
(παρὰ τοῦ αἰωνίου σωτήρος ὑμῶν). [...]

Jak bowiem teraz sąsiedzi Syjonu widzieli wasze wygnanie,
tak oglądać będę wasze od Boga zbawienie,
które zstąpi na was z wielką chwałą i okazałością Przedwiecznego (τοῦ αἰωνίου)
(Ba 4, 8. 10. 14. 20. 22. 24)²¹.

²¹ Por. M. Wojciechowski, *Księga Barucha. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2016, s. 112–114 (NKB.ST XXIV, 2); L. Stachowiak, *Lamentacje. Księga Barucha. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań, s. 133–135 (PŚST X, 2); C.A. Moore, *Daniel, Esther and Jeremiah the Additions. A New Translation with Introduction and Commentary*, Garden City, New York 1977, s. 309n, 313 (AB 44).

O wrogich miastach cieszących się teraz z jej upadku mówi:

Albowiem Przedwieczny (παρὰ τοῦ αἰωνίου) ześle na nie ogień przez wiele dni i długi czas złe duchy zamieszkiwać w nim będą (Ba 4, 35).

Prorok zapowiada przyszłą pomyślność:

Odlóż, Jeruzalem, szatę smutku i utrapienia swego,
a przywdziej wspaniałe szaty chwały, dane ci na zawsze przez Pana.
Przyoblecz się w płaszcz sprawiedliwości pochodzącej od Boga,
włóż na głowę swą koronę chwały Przedwiecznego (τοῦ αἰωνίου)! (Ba 5, 1n)²².

W Księdze Daniela w wizjach dotyczących przyszłości Bóg jest określa-
ny jako Przedwieczny:

Patrzałem,
aż postawiono trony,
a Przedwieczny zajął miejsce
(וַעֲתִיק יִמִּין יְהוָה – w^catîq jômîn j^ctîb). [...]
a oto na obłokach nieba
przybywa jakby Syn Człowieczy.
Podchodzi do Przedwiecznego (וְאֶרְעֵתִיק יִמִּין מִשָּׁמַיִם – w^ead^c ‘atîq jômajjā^c m^ctā^c)
i wprowadzają Go przed Niego. [...]
Patrzyłem, róg ten zaczął wojnę ze świętymi, i zwyciężał ich, aż przybył Przedwieczny
(וַעֲתִיק יִמִּין – ‘atîq jômajjā^c) i sąd zasiadł, a władzę dano świętym Najwyższego,
i aż nadszedł czas, by święci otrzymali królestwo (Dn 7, 9. 13. 21n)²³.

²² Por. M. Wojciechowski, *Księga Barucha*, s. 120n; L. Stachowiak, *Lamentacje. Księga Barucha*, s. 136n; C.A. Moore, *Daniel, Esther and Jeremiah the Additions*, s. 311–313.

²³ Por. J. Homerski, *Księga Daniela. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – kursy*, Poznań 2008, s. 113–115, 119n (PŚST XI, 2); M. Parchem, *Księga Daniela. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2008, s. 335 449–463, 470, 494n (NKB. ST XXVI); J.J. Collins, *Daniel. A Commentary on the Book of Daniel*, Minneapolis 1993, s. 299–305, 319n (Hermeneia); L.F. Hartman, A.A. Di Lella, *The Book of Daniel. A New Translation with Notes and Commentary on Chapters 1–9 by + L.F. Hartman, Introduction, and Commentary on Chapters 10–12 by A.A. Di Lella*, Garden City, New York 1985, s. 206, 217n (AB 23).

Wcześniej Nabuchodonozor po odzyskaniu rozumu modli się do Boga:

wielbiłem i chwaliłem Żyjącego na wieki (אֱלֹהֵי חַיֵּי עֹלָמָא – ūlḥaj ʿolmā²⁴),
bo Jego władza jest władzą wieczną,
panowanie Jego z pokolenia na pokolenie (Dn 4, 31).

Przekazując treść wizji, prorok pisze: „I usłyszałem męża ubranego w lniane szaty i znajdującego się nad wodami rzeki. Podniósł on rękę i przysiągł na tego, który żyje wiecznie (אֱלֹהֵי חַיֵּי עֹלָמָא – b̄ḥê hāʿōlām)” (Dn 12, 7)²⁴.

Fałszywie oskarżona Zuzanna zwraca się do Boga: „Wiekuisty (ὁ αἰώνιος) Boże, który znasz to, co jest ukryte, i wiesz wszystko, zanim się stanie. Ty wiesz, że złożyli fałszywe oskarżenie przeciw mnie” (Dn 13, 42n)²⁵.

Określenie Boga jako wiekuistego występuje też w Księdze Rodzaju, w Psalmach oraz w Księdze Izajasza:

Abraham zaś zasadził w Beer–Szebie drzewo tamaryszkowe. Tam też wzywał imienia Pana, Boga Wiekuistego (אֱלֹהֵי עֹלָמָא – ʿēl ʿōlām) (Rdz 21, 33)²⁶.

Psalmy mówią o wiecznym istnieniu i panowaniu Boga:

A Pan zasiada na wieki (אֱלֹהֵי עֹלָמָא – lʿōlām) (Ps 9, 8);

Pan zasiadł [na tronie] nad potopem
i zasiada Pan jako Król na wieki (אֱלֹהֵי עֹלָמָא – lʿōlām) (Ps 29, 10);

²⁴ Por. J. Homerski, *Księga Daniela*, s. 95, 163n; M. Parchem, *Księga Daniela*, s. 354n, 689n; J.J. Collins, *Daniel*, s. 231, 399; L.F. Hartman, A.A. Di Lella, *The Book of Daniel*, s. 177–180, 312n.

²⁵ Por. J. Homerski, *Księga Daniela*, s. 169; M. Parchem, *Księga Daniela*, s. 719; J.J. Collins, *Daniel*, s. 432n; C.A. Moore, *Daniel, Esther and Jeremiah the Additions*, s. 108.

²⁶ Por. S. Łach, *Księga Rodzaju*, s. 392; J. Lemański, *Księga Rodzaju, rozdziały 11, 27–36, 43. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2014, s. 477n (NKB.ST I, 2); G. von Rad, *Das erste Buch Mose. Genesis*, s. 188.

Zanim góry narodziły się w bólach,
nim ziemia i świat powstały,
od wieków na wieki (עַד-עוֹלָמֵךְ – ad ʿôlām) Ty jesteś Bogiem (Ps 90, 2)²⁷.

Prorok wzywa rodaków:

Złóżcie nadzieję w Panu na zawsze,
bo Pan jest wiekuiłą skałą (צִיּוֹר עוֹלָמִים – šûr ʿôlāmîm)! (Iz 26, 4)²⁸.

List z pierwszego rozdziału Drugiej Księgi Machabejskiej przypomina modlitwę z czasów Nehemiasza, w której zwracano się do Boga, stosując tytuły: „Panie, Panie Boże, Stwórco wszystkiego, straszliwy i mocny, sprawiedliwy i miłosierny, jedyny dobry i królu, jedyny rozdawco dóbr, jedyny sprawiedliwy, wszechmocny i **wieczny** (αἰώνιος), który wybawiasz Izraela ze wszystkiego zła, który ojców naszych uczyniłeś wybranymi i który uświęciłeś ich” (2 Mch 1, 24n)²⁹.

Izajasz wielbi Boga:

Czy nie wiesz tego? Czy nie słyszałeś?
Pan – to Bóg wieczny (אֱלֹהֵי עוֹלָמֵךְ – ʾĕlōhê ʿôlām),
Stwórca krańców ziemi,

²⁷ Por. G. Ravasi, *Il Libro dei Salmi. Commento e attualizzazione, Salmi 1–50*, vol. 1, Bologna 1986³, s. 220n, 542n (Lettura Pastorale della Bibbia, 12); G. Ravasi, *Il Libro dei Salmi. Commento e attualizzazione, Salmi 51–100*, vol. 2, Bologna 1986³, s. 881–883 (Lettura Pastorale della Bibbia, 14); *Psalms I, 1–50*, Introduction, Translation and Notes by M. Dahood, Garden City, New York 1983, s. 56, 180 (AB 16); *Psalms II, 51–100*, Introduction, Translation and Notes by M. Dahood, Garden City, New York 1983, s. 323 (AB 17); S. Łach, J. Łach, *Księga Psalmów. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań 1990, s. 128, 199, 399 (PŚST VII, 2).

²⁸ Por. L. Stachowiak, *Księga Izajasza I, 1–39, Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1996, s. 377n (PŚST IX, 1); T. Brzegowy, *Księga Izajasza, rozdziały 13–39. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2014, s. 403 (NKB.ST XXII, 2); J.D. W. Watts, *Isaiah 1–33*, Waco Texas 1987, s. 338, 340, 342 (WBC 25).

²⁹ Por. F. Gryglewicz, *Księgi Machabejskie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1961, s. 268n (PŚST VI, 4); Ł. Laskowski, *Druga Księga Machabejska. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2017, s. 632n (NKB.ST XIV, 3); J.A. Goldstein, *II Maccabees. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York, London, Toronto, Sydney, Auckland 1983, s. 178 (AB 41A).

On się nie męczy ani nie nuży,
Jego mądrość jest niezgłębiona (Iz 40, 28).

Zapowiada, że Pan będzie wieczną światłością dla Izraela:

Już słońca nie będzie w dzień jako światła
ani jasność księżycyca nie zaświeci tobie,
lecz Pan ci będzie wieczną światłością (אֱלֹהֵי יְהוָה – I^oδr ʿōlām)
i Bóg twój – twoją ozdobą.
Twe słońce nie zajdzie już więcej
i księżyc twój się nie zaćmi,
bo Pan ci będzie światłością wieczną (אֱלֹהֵי יְהוָה – I^oδr ʿōlām)
i skończą się dni twej żałoby (Iz 60, 19n)³⁰.

Absolutne panowanie Boga nad czasem wyraża też stwierdzenie:

Bo tysiąc lat w Twoich oczach
jest jak wczorajszy dzień, który minął,
niby straż nocna (Ps 90, 4)³¹

powtórzone w Drugim Liście św. Piotra:

jeden dzień u Pana jest jak tysiąc lat, *a tysiąc lat jak jeden dzień* (μία ἡμέρα παρὰ κυρίου ὡς χίλια ἔτη καὶ χίλια ἦτε ὡς ἡμέρα μία) (2 P 3, 8)³².

³⁰ Por. T. Brzegowy, *Księga Izajasza, rozdziały 40–66 (Deutero-Izajasz i Trito-Izajasz)*, s. 148n, 209n; L. Stachowiak, *Księga Izajasza II–III*, s. 79n, 280n; J.D.W. Watts, *Isaiah 34–66*, s. 95, 297; J.L. McKenzie, *Second Isaiah*, s. 25, 178.

³¹ Por. G. Ravasi, *Il Libro dei Salmi, Commento e attualizzazione, Salmi 51–100*, vol. 2, s. 884n; M. Dahood, *Psalms II, 51–100*, s. 323n; S. Łach, J. Łach, *Księga Psalmów*, s. 399.

³² Por. F. Mickiewicz, *List świętego Judy. Drugi List świętego Piotra. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2018, s. 321–323 (NKB.NT XVIII); J.H. Neyrey, *2 Peter, Jude. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York, London, Toronto, Sydney, Auckland 1993, s. 236–238 (AB 37C); K.H. Schelkle, *Die Petrusbriefe, Der Judasbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1961, s. 226n (HTKNT XIII, 2); F. Gryglewicz, *Listy katolickie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1959, s. 302 (PŚNT XI); B. Reicke, *The Epistles of James, Peter and Jude. Introduction, Translation and Notes*,

O władzy Boga nad czasem mówi Prorok Daniel, wielbiąc Boga po otrzymaniu objawienia w sprawie treści snu króla Nabuchodonozora:

On to zmienia okresy i czasy (עֲדָנַיָא וְזִמְנַיָא – ‘iddānajjā³ w^zimnajā³) (Dn 2, 21).

Natchnione teksty ukazują dzieje zmierzające do określonego kresu, końca czasów.

Wizje w Księdze Daniela mówią o końcu czasów lub czasie ostatnim:

widzenie dotyczyć końca czasów (לְמוֹעֵד קֵץ – l^emô^cēḏ qēṣ) (Dn 8, 19);

W czasie ostatnim (בְּיָמֵי קֵץ יִתְנַחֵם – ûb^cēṭ qēṣ jītannah) zetrze się z nim król z południa (Dn 11, 40)³³.

Wydarzenia czasów ostatnich zapowiadają także teksty Nowego Testamentu:

Duch zaś otwarcie mówi, że w czasach ostatecznych (ἐν ὑστέροις καιροῖς) niektórzy odstąpią od wiary, skłaniając się ku duchom zwodniczym i ku naukom demonów (1 Tm 4, 1)³⁴;

Wiecie bowiem, że z dziedziczonego po przodkach waszego złego postępowania zostaliście wykupieni nie czymś przemijającym, srebrem lub złotem, ale drogocenną krwią Chrystusa, jako baranka niepokalanego i bez zmyzy. On był wprawdzie przewidziany przed stworzeniem świata, dopiero jednak

Garden City, New York 1980^{2/9}, s. 178n (AB 37); R.J. Bauckham, *Jude, 2 Peter*, Milton Keynes, England 1986, s. 306–310 (WBC 50).

³³ Por. J. Homerski, *Księga Daniela*, s. 71, 128n, 159; M. Parchem, *Księga Daniela*, s. 210, 542n, 667; J.J. Collins, *Daniel*, s. 160, 338n, 388n; L.F. Hartman, A.A. Di Lella, *The Book of Daniel*, s. 144n, 228, 237, 303n.

³⁴ Por. J. Stępień, *Listy do Tesaloniczan i pasterskie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1979, s. 350 (PŚNT IX); S. Hareźga, *Pierwszy i Drugi List do Tymoteusza. List do Tytusa. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2018, s. 252–254 (NKB.NT XIV); L. Oberlinner, *Die Pastoralbriefe. Erster Timotheusbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1994, s. 172–176 (HTKNT XI, 2/1); M. Dibelius, H. Conzelmann, *A Commentary on the Pastoral Epistles*, transl. Ph. Buttolph, A. Yarbro, Philadelphia 1984, s. 64 (Hermeneia).

w ostatnich czasach (ἐπ' ἐσχάτου τῶν χρόνων) objawił się ze względu na was (1 P 1, 18–20)³⁵;

w ostatnich czasach (ἐπ' ἐσχάτου [τοῦ] χρόνου) pojawią się szyderycy, którzy będą postępowali według własnych bezbożnych pożądliwości (Jud 18)³⁶.

Pierwszy List św. Jana mówi o „ostatniej godzinie”:

Dzieci, jest już ostatnia godzina (ἐσχάτη ὥρα),
i tak, jak słyszeliście, antychryst nadchodzi,
bo oto teraz właśnie pojawiło się wielu antychrystów;
stąd poznajemy, że już jest ostatnia godzina (ἐσχάτη ὥρα) (1 J 2, 18)³⁷.

Syracydes przestrzega przed Bożym sądem w ostatnich dniach obecnego porządku świata albo życia ziemskiego konkretnego człowieka:

Zanim złożysz ślub, przygotuj siebie,
a nie bądź jak człowiek, który Pana wystawia na próbę.
Pamiętaj o gniewie [Jego] w dniach ostatnich (ἐν ἡμέραις τελευτῆς),
o chwili pomsty, gdy odwróci oblicze (Syr 18, 23n)³⁸.

³⁵ Por. S. Hałas, *Pierwszy List św. Piotra. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2007, s. 111–117 (NKBN.T XVII); E.G. Selwyn, *The First Epistle of St. Peter. The Greek Text with Introduction, Notes and Essays*, London 1946, s. 144–146; K.H. Schelkle, *Die Petrusbriefe, Der Judasbrief*, s. 48–50; F. Gryglewicz, *Listy katolickie*, s. 189–191; B. Reicke, *The Epistles of James, Peter and Jude*, s. 85n.

³⁶ Por. F. Mickiewicz, *List świętego Judy. Drugi List świętego Piotra*, s. 121–123; J.H. Neyrey, *2 Peter, Jude*, s. 89; K.H. Schelkle, *Die Petrusbriefe, Der Judasbrief*, s. 166–168; F. Gryglewicz, *Listy katolickie*, s. 491n; B. Reicke, *The Epistles of James, Peter and Jude*, s. 212n; R.J. Bauckham, *Jude, 2 Peter*, s. 104n.

³⁷ Por. R. Schnackenburg, *Die Johannesbriefe*, Freiburg–Basel–Wien 1965³, s. 141–149 (HTKNT XIII, 3); F. Gryglewicz, *Listy katolickie*, s. 375–377; R.E. Brown, *The Epistles of John. A New Translation with Introduction, Notes, and Commentary*, Garden City, New York 1983, s. 330–338 (AB 30); G. Strecker, *The Johannine Letters. A Commentary on 1, 2 and 3 John*, transl. L.M. Maloney, ed. H. Attridge, Minneapolis 1996, s. 62n (Hermeneia).

³⁸ Por. P.W. Skehan, A.A. Di Lella, *The Wisdom of Ben Sira. A New Translation with Notes By + P.W. Skehan, Introduction and Commentary by A.A. Di Lella*, New York 1987, s. 291 (AB 39); O. Schilling, *Das Buch Jesus Sirach*, Freiburg 1956, s. 86n (HB VII/2); H. Langkammer, *Księga Syracha. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań 2020, s. 159n (PŚST VIII, 5).

W pierwszej mowie po zesłaniu Ducha Świętego święty Piotr głosi wypełnienie Bożej obietnicy, którą przekazał prorok Joel:

W ostatnich dniach (ἐν ταῖς ἐσχάταις ἡμέραις) – mówi Bóg – wyleję Ducha mojego na wszelkie ciało, i będą prorokować synowie wasi i córki wasze, młodzieńcy wasi widzenia mieć będą, a starcy – sny (Dz 2, 17; cyt. Jl 3, 1. Prorok mówi nie o ostatnich dniach, lecz „potem”)³⁹.

Zapowiedzi wydarzeń w „ostatnich dniach” zawierają Pisma Apostolskie:

„A wiedz o tym, że w dniach ostatnich (ἐν ἐσχάταις ἡμέραις) nastaną chwile trudne” (2 Tm 3, 1)⁴⁰;

„To przede wszystkim miejcie na uwadze, że przyjdą w ostatnich dniach (ἐπ’ ἐσχάτων τῶν ἡμερῶν) szydercy pełni szyderstwa, którzy będą postępowali według własnych żądz⁴ i będą mówili: «Gdzież jest obietnica Jego przyjsia? Odkąd bowiem ojcowie zasnęli, wszystko jednakowo trwa od początku świata»” (2 P 3, 3n – błędnowiercy głoszą koncepcję czasu podobną do cyklicznej, charakterystycznej dla wierzeń pogańskich)⁴¹.

³⁹ Por. E. Dąbrowski, *Dzieje Apostolskie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1961, s. 244 (PŚNT V); L.T. Johnson, *The Acts of the Apostles*, Minnesota 1992, s. 49, 54 (SPS 5); G. Schneider, *Die Apostelgeschichte, 1: Einleitung. Kommentar zu Kap. 1, 1–8, 40*, Freiburg–Basel–Wien 1980, s. 268 (HTKNT V, 1); J. Munck, *The Acts of the Apostles. Introduction, Translation and Notes*, Garden City, New York 1967, s. 18 (AB 31); A. Jankowski, *Kerygmat w Kościele apostolskim. Nowotestamentowa teologia głoszenia słowa Bożego*, Częstochowa 1989, s. 51n; J. Dupont, *Études sur les Actes des Apôtres*, Paris 1967, s. 488, 494 (LD 45); J. Dupont, *Nouvelles études sur les Actes des Apôtres*, Paris 1984, s. 79, 247, 497 (LD 118).

⁴⁰ Por. J. Stępień, *Listy do Tesaloniczan i pasterskie*, s. 433; S. Harężga, *Pierwszy i Drugi List do Tymoteusza. List do Tytusa*, s. 453n; L. Oberlinner, *Die Pastoralbriefe. Zweiter Timotheusbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1995, s. 121n (HTKNT XI, 2/2); M. Dibelius, H. Conzelmann, *A Commentary on the Pastoral Epistles*, s. 115.

⁴¹ Por. F. Mickiewicz, *List świętego Judy. Drugi List świętego Piotra*, s. 310–313; J.H. Neyrey, *2 Peter, Jude*, s. 229–231; K.H. Schelkle, *Die Petrusbriefe, Der Judasbrief*, s. 223n; F. Gryglewicz, *Listy katolickie*, s. 298n; B. Reicke, *The Epistles of James, Peter and Jude*, s. 174n; R.J. Bauckham, *Jude, 2 Peter*, s. 288–295.

Księga proroka Daniela zawiera zapowiedzi dotyczące czasów ostatecznych:

Widzenie odnosi się do czasów ostatecznych (יְהִי־עַתָּה לְ-עַתְּמֵינֵינוּ – l^ceṭ qēš heḥāzôn) (Dn 8, 17);

Spośród mędrców niektórzy upadną, by dokonało się wśród nich oczyszczenie, obmycie i wybielenie na czas ostateczny (עַד־עַתְּמֵינֵינוּ – ʿad ʿeṭ qēš) – potrwa to jeszcze do ustalonego czasu (בְּ-עֵוֶר לְמוֹעֵד – kī ʿôḏ lammôʿēḏ) (Dn 11, 35);

Ty jednak, Danielu, ukryj słowa i zapieczętuj księgę aż do czasów ostatecznych (עַד־עַתְּמֵינֵינוּ – ʿad ʿeṭ qēš j^cšōṭ^ctû) (Dn 12, 4)⁴².

W mowie eucharystycznej Pan Jezus zapowiada udział w wiecznym życiu tym, którzy będą w Niego wierzyć, spożywać Jego ciało i pić Jego krew:

Jest wołą Tego, który Mnie posłał, abym nic nie stracił z tego wszystkiego, co Mi dał, ale żebym to wskrzesił w dniu ostatecznym ([ἐν] τῇ ἑσχάτῃ ἡμέρᾳ). To bowiem jest wołą Ojca mego, aby każdy, kto widzi Syna i wierzy w Niego, miał życie wieczne. A Ja go wskrzeszę w dniu ostatecznym ([ἐν] τῇ ἑσχάτῃ ἡμέρᾳ). [...] Nikt nie może przyjść do Mnie, jeżeli go nie pociągnie Ojciec, który Mnie posłał; Ja zaś wskrzeszę go w dniu ostatecznym (ἐν τῇ ἑσχάτῃ ἡμέρᾳ). [...] Zaprawdę, zaprawdę, powiadam wam: Kto (we Mnie) wierzy, ma życie wieczne (ἔχει ζωὴν αἰώνιον). [...] Kto spożywa moje Ciało i pije moją Krew, ma życie wieczne, a Ja go wskrzeszę w dniu ostatecznym (τῇ ἑσχάτῃ ἡμέρᾳ) (J 6, 39n. 44. 47. 54).

W rozmowie z Martą przed wskrzeszeniem jej brata Łazarza jest też mowa o czasach ostatecznych:

Rzekł do niej Jezus: „Brat twój zmartwychwstanie”. Marta Mu odrzekła: „Wiem, że powstanie z martwych w czasie zmartwychwstania w dniu ostatecznym (ἐν τῇ ἑσχάτῃ ἡμέρᾳ)” (J 11, 23n).

⁴² Por. J. Homerski, *Księga Daniela*, s. 128, 157, 162; M. Parchem, *Księga Daniela*, s. 540n, 663, 688; J.J. Collins, *Daniel*, s. 337n, 386, 399; L.F. Hartman, A.A. Di Lella, *The Book of Daniel*, s. 233, 272, 300n, 310n.

W ostatniej mowie do tłumów po uroczystym wjeździe do Jeruzolimy przestrzega:

Kto Mną gardzi i nie przyjmuje słów moich, ten ma swego sędziego: słowo, które wygłosiłem, ono to będzie go sądzić w dniu ostatecznym (ἐν τῇ ἑσχάτῃ ἡμέρᾳ) (J 12, 48)⁴³.

Natchniony autor Listu do Hebrajczyków rozpoczyna swój tekst słowami:

Wielokrotnie i na różne sposoby przemawiał niegdyś Bóg do ojców [naszych] przez proroków, a w tych ostatecznych dniach (ἐπ' ἑσχάτου τῶν ἡμερῶν) przemówił do nas przez Syna (Hbr 1, 1n).

Zatem ostateczne dni już się rozpoczęły z przyjściem Wcielnego Syna Bożego⁴⁴ i zmierzają do swej pełni, która nastąpi, gdy przyjdzie On po raz drugi, by sądzić wszystkich ludzi.

Analogiczne wyrażenie – „pełnia czasów”, zastosował św. Paweł w Liście do Galatów, mówiąc o Wcieleniu Syna Bożego:

⁴³ ⁴⁴ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium, 2: Kommentar zu Kap. 5–12*, Freiburg–Basel–Wien 1977², s. 73n, 76n, 79n, 92, 413n, 527n (HTKNT IV, 2); L. Stachowiak, *Ewangelia według św. Jana*, s. 215–217, 220, 275n, 297; H. van den Bussche, *Jean*, s. 259–265, 272, 348n, 364; R.E. Brown, *The Gospel according to John I–XII*, s. 270n, 276n, 283, 292, 424, 434, 490, 492; S. Mędała, *Ewangelia według świętego Jana rozdziały 1–12*, s. 591n, 593–595, 602n, 803n, 820, 889n; J. Moloney, *The Gospel of John*, s. 215–225, 327n, 338, 369; G.R. Beasley–Murray, *John*, s. 92n, 95, 190, 218; F. Gryglewicz, *Jezusowe przemówienia w czwartej Ewangelii*, Kraków 1985, s. 60n, 69, 71; F. Gryglewicz, *Przemówienie w Kafarnaum*, w: *Egzegeza Ewangelii św. Jana. Kluczowe teksty i tematy teologiczne*, red. F. Gryglewicz, Lublin 1992², s. 41–61, zwłaszcza 53–58; J. Czernski, *Pojęcie życia w przerośniętych czwartej Ewangelii*, w: *Egzegeza Ewangelii św. Jana*, s. 296–306, zwłaszcza 303–305.

⁴⁴ Por. G.W. Buchanan, *To the Hebrews*, s. 3–6; S. Łach, *List do Hebrajczyków*, s. 121–130; A. Malina, *List do Hebrajczyków*, s. 105–112; F.F. Bruce, *The Epistle to Hebrews*, s. 1–3; P. Ellingworth, *The Epistle to the Hebrews*, s. 89–96; H.W. Attridge, *The Epistle to the Hebrews*, s. 36–41; R. Bogacz, *Misja Chrystusa w świetle hapax legomenów*, s. 15–22, 32–40.

Gdy jednak nadeszła pełnia czasu (πλήρωμα τοῦ χρόνου), zesłał Bóg Syna swego, zrodzonego z niewiasty, zrodzonego pod Prawem, aby wykupił tych, którzy podlegali Prawu, byśmy mogli otrzymać przybrane synostwo (Ga 4, 4n)⁴⁵.

W Liście do Efezjan w hymnie wielbiącym Boga za Jego tajemniczy plan zbawienia również jest mowa o pełni czasów, kiedy nastąpi ostateczne zjednoczenie wszystkiego w Chrystusie – dokonanie zbawczego Bożego zamiaru:

W Nim mamy odkupienie przez Jego krew –
 odpuszczenie występków,
 według bogactwa Jego łaski.
 Szczodrze ją na nas wylał
 w postaci wszelkiej mądrości i zrozumienia,
 przez to, że nam oznajmił tajemnicę swej woli
 według swego postanowienia, które przedtem w Nim powziął
 dla dokonania pełni czasów (εἰς οἰκονομίαν τοῦ πληρώματος τῶν καιρῶν),
 aby wszystko na nowo zjednoczyć w Chrystusie jako Głowie: to, co w niebiosach,
 i to, co na ziemi (Ef 1, 7–10)⁴⁶.

W Ewangelii św. Jana na szczególnie moment wypełniania przez Pana Jezusa Jego misji wskazuje określenie „godzina” (ὥρα; J 2, 4; 7, 30; 12, 23. 27; 13, 1; 17, 1; por. też 16, 21 o godzinie kobiety, czyli porodzie)⁴⁷. Teksty

⁴⁵ Por. E. Szymanek, *List do Galatów. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1978, s. 89–92 (PŚNT VI, 2); F. Mussner, *Der Galaterbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1977³, s. 268–274 (HTKNT IX); F.J. Matera, *Galatians*, Minnesota 1992, s. 150n, 155n (SPS 9); S. Włodarczyk, *Przyjście Jezusa na świat znakiem nadejścia „pełni czasów”*, w: *Studium Scripturae anima theologiae. Prace ofiarowane Księdzu Profesorowi Stanisławowi Grzybowskiemu*, red. J. Chmiel, T. Matras, Kraków 1990, s. 340–347 (Papieska Akademia w Krakowie. Wydział Teologiczny. Studia, 1).

⁴⁶ Por. A. Jankowski, *Listy więzienne świętego Pawła. Do Filipian – Do Kolosan – Do Filemona – Do Efezjan. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1962, s. 369–374 (PŚNT VIII); J. Gniska, *Der Epheserbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1977², s. 75–82 (HTKNT X, 2); M. Barth, *Ephesians 1–3. Introduction, Translation and Commentary on Chapters 1–3*, Garden City, New York 1974, s. 83–92, 97–101, 115–119, 128–130 (AB 34); R. Mazur, *La retorica della Lettera agli Efesini*, Milano, Jerusalem 2010, s. 71n, 432n (Analecta Studium Biblicum Franciscanum, 75).

⁴⁷ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium, 1: Einleitung und Kommentar zu Kap. 1–4*, s. 333–336; L. Stachowiak, *Ewangelia według św. Jana*, s. 163–167; H. van den

te omówimy w drugiej części rozważań w związku z wezwaniami do właściwego wykorzystywania sposobnego czasu (καίρως).

O ile sam Bóg jest ponad czasem, o tyle Wcielenie Syna Bożego to wejście Boga w konkretny ludzki czas. Cała Biblia nastawiona jest na Jezusa Chrystusa, Wcielonego Syna Bożego. Słusznie można powiedzieć, że cały Nowy Testament jest chrystocentryczny. Przekazuje słowa i czyny Wcielonego Syna Bożego oraz ich apostołską interpretację i wynikającą z niej naukę moralną. Stary Testament natomiast jest chrystoperspektywiczny. Przygotowuje do pełni Objawienia. Wiele z jego tekstów można lepiej zrozumieć dopiero w perspektywie zbawczego dzieła Chrystusa⁴⁸.

W Pierwszym Liście św. Piotra czytamy: „Wy bowiem jesteście przez wiarę strzeżeni mocą Bożą dla zbawienia, gotowego objawić się w czasie ostatecznym (ἐν καιρῷ ἔσχατῶ)” (1 P 1, 5)⁴⁹.

W Księdze Daniela prorocтва wiążą się także z określonym czasem i jego kresem:

I znów powstanie król północy i wystawi większe mnóstwo niż poprzednio, a po pewnym czasie (וּלְקֵץ הַיָּמִים – ūl^cqēš hāšittīm; w starszych przekładach, np. dawniejszych wydaniach Biblii Tysiąclecia, jak BT²: „gdy nadejdzie kres czasów”) wyruszy z mocą i wielkim wojskiem oraz taborem (Dn 11, 13);

Obaj zaś królowie, mając serca skłonne do złego, przy jednym stole będą mówić kłamstwo, nie osiągną jednak nic, ponieważ nie nadszedł jeszcze kres ustalonego czasu (כִּי לְמוֹעֵד קֵץ לְמוֹעֵד – kī ḥōd qēš lammōēd) (Dn 11, 27)⁵⁰.

Bussche, *Jean*, s. 146–148; J. Moloney, *The Gospel of John*, s. 67, 71n; G.R. Beasley–Murray, *John*, s. 34n; R.E. Brown, *The Gospel according to John I–XII*, s. 99n; S. Mędała, *Ewangelia według świętego Jana, rozdziały 1–12*, s. 356n.

⁴⁸ Por. H. Langkammer, *Teologia Nowego Testamentu (zarys)*, Wrocław 1991, s. 5; H. Langkammer, *Teologia Starego Testamentu*, Rzeszów 2006, s. 26n; H. Langkammer, *Maryja w Nowym Testamencie*, Gorzów Wielkopolski 1991, s. 11.

⁴⁹ Por. S. Hałas, *Pierwszy List św. Piotra*, s. 82n; E.G. Selwyn, *The First Epistle of St. Peter*, s. 125; K.H. Schelkle, *Die Petrusbriefe, Der Judasbrief*, s. 32–34; F. Gryglewicz, *Listy katolickie*, s. 179n; B. Reicke, *The Epistles of James, Peter and Jude*, s. 79n.

⁵⁰ Por. J. Homerski, *Księga Daniela*, s. 152, 155n; M. Parchem, *Księga Daniela*, s. 646, 655n; J.J. Collins, *Daniel*, s. 379, 383; L.F. Hartman, A.A. Di Lella, *The Book of Daniel*, s. 270, 296n.

W tekstach dotyczących przyszłości natchnieni autorzy, zwłaszcza prorocy, mówią często o Dniu Pańskim (np. Iz 13, 6: „bliski jest dzień Pański (יהוה יום – jôm Jhwh’), w Nowym Testamencie o dniu Chrystusa, zapowiadając Boże ingerencje w dzieje ludzkie⁵¹. Określali je jako „dzień Pański”. W wypowiedziach podawanych jako słowa samego Boga: „mój dzień”, czasem sam „ten/ów dzień” albo „dzień” bez dodatkowych określeń. Mogło chodzić zarówno o ingerencje Boże o powszechnym zasięgu, ale także dotyczące konkretnych oczekiwań Izraela, np. zapowiedzi kar jako następstwa niewierności albo przyszłej pomyślności, związanej z przyjściem oczekiwanego Bożego posłańca – Mesjasza. Ludzie Dawnego Przymierza oczekiwali zapowiadanego kresu czasów, natomiast w Nowym Przymierzu uczniowie Chrystusa trwali z radością i wiedzą, że czas się wypełnił (Mk 1, 15)⁵², że ich samych dosięga kres czasów, który zmierza do swego ostatecznego wypełnienia⁵³.

⁵¹ Por. P. Auvry, X. Léon Dufour, *Dzień Pański*, w: *Słownik teologii biblijnej*, red. X. Léon-Dufour, tłum. K. Romaniuk, Poznań 1994⁴, s. 247–254. W Nowym Testamencie np. „ów dzień”, „owe dni” (Mt 7, 22; 24, 19. 29. 36. 42. 50; Mk 13, 20. 24. 32; Łk 10, 12; J 14, 20; 16, 23. 26); „dzień sądu” (Mt 10, 15); „dzień” lub „dni Syna Człowieczego” (Łk 17, 22. 24. 26. 30n); „ten dzień” (Łk 21, 34); „dzień ostateczny”, w którym Chrystus wskrzesi wierzących w Niego i spożywających Jego chleb życia (J 6, 39n. 44; 12, 48); „dni ostateczne” (Hbr 1, 2; Jk 5, 3); „dni ostatnie” (2 Tm 3, 1; 2 P 3, 3). Jezus mówi: „mój dzień” (J 8, 56); Jego uczniowie stosują określenia: „dzień nawiedzenia” (1 P 2, 12); „dzień Pański” (Dz 2, 20 w cytacie z J 1 3, 4); „dzień Pana” (1 Kor 1, 8; 3, 13; 2 Kor 1, 14; 1 Tes 5, 2. 4; 2 Tes 1, 10; 2, 2n; 2 Tm 1, 12. 18; 4, 8; 2 P 3, 10. 12; jako niedziela: Ap 1, 10); „Wielki Dzień” (Ap 6, 17; 16, 14), „dzień gniewu, sądu” (Rz 2, 5. 16; 2 P 2, 9; 3, 7; 1 J 4, 17); „zbliża się dzień” – paruzji, powtórnego przyjścia chwalebnego Chrystusa (Hbr 10, 25); „dzień zbawienia” (2 Kor 6, 2); „dzień odkupienia” (Ef 4, 30); „dzień Chrystusa Jezusa” lub „Pana Jezusa” (1 Kor 5, 5; Flp 1, 6. 10; 2, 16); „dzień Jego przyjścia” (1 J 2, 28); „sąd wielkiego dnia” (Jud 6).

⁵² Pierwsze słowa Pana Jezusa w Ewangelii św. Marka to: „Czas się wypełnił (πεπλήρωται ὁ καιρός) i bliskie jest królestwo Boże. Nawracajcie się i wierźcie w Ewangelię!” (Mk 1, 15). Por. H. Langkammer, *Ewangelia według św. Marka. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1977, s. 91–95 (PŚNT III, 2); R. Pesch, *Das Markusevangelium*, 1: *Kommentar zu Kap. 1, 1–8*, 26, Freiburg–Basel–Wien 1977², s. 101–108 (HTKNT II, 1); C.S. Mann, *Mark. A New Translation with Introduction and Commentary*, Garden City, New York 1986, s. 205–207 (AB 27); A. Malina, *Ewangelia według świętego Marka, rozdziały 1, 1–8, 26. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2013, s. 115–120 (NKB.NT II, 1); S. Kuthirakkattel, *The Beginning of Jesus’ Ministry according to Mark’s Gospel (1,14–3,6). A Redaction Critical Study*, Roma 1990, s. 93–102 (Analecta Biblica. Investigationes Scientifcae in Res Biblicas, 123); F. Sieg, *Ewangelia Jezusa Chrystusa według św. Marka*, cz. 1: (Mk 1,1–4,34) *Jezus głosi Królestwo Boże*, Pelplin 2008, s. 42–45.

⁵³ Por. A. Jankowski, *Biblijna koncepcja czasu*, w: *Czas i kalendarz*, red. Z.J. Kijas, Kraków 2001, s. 21–34, zwłaszcza 24–27 (Biblioteka Ekumenii i Dialogu, 14).

Powtórne przyjście Chrystusa w chwale jako Sędziego czasów ostatecznych jest pewne. On sam mówi w swych wypowiedziach na temat przyszłego sądu: „Niebo i ziemia przeminą, ale słowa moje nie przeminą” (Mk 13, 31 par.). Jednak nie wiemy, kiedy ono nastąpi. O nieznamości czasu powtórnego przyjścia Chrystusa najmocniej mówi Jezus w Ewangelii św. Marka: „Lecz o dniu owym lub godzinie nikt nie wie, ani aniołowie w niebie, ani Syn, tylko Ojciec. Uważajcie, czuwajcie, bo nie wiecie, kiedy czas ten nadejdzie” (Mk 13, 32n). Św. Mateusz przekazuje te słowa w delikatniejszej formie, nie wspominając o Synu Bożym: „Lecz o dniu owym i godzinie nikt nie wie, nawet aniołowie niebiescy, tylko sam Ojciec” (Mt 24, 36)⁵⁴. Syn jako człowiek posłany do ludzi przekazuje wszystko niezbędne do zbawienia. Nie potrzebujemy w naszym życiu znać dokładnej pory końca obecnego porządku świata. Powinniśmy zachowywać stałą postawę czuwania.

W Nowym Testamencie bardzo ważne są wezwania do właściwego przeżywania czasu – okresu życia na ziemi, który jest nam dany jako przygotowanie do wiecznego życia (*χρόνος*), oraz czasu sposobnego, szczególnych momentów, kiedy spotykamy się z Bożym działaniem oraz stanowiących dla nas szczególną sposobność do rozwoju naszego życia Bożego (*καιρός* – czas sposobny)⁵⁵. Omówimy to szerzej w drugiej części naszych rozważań poświęconej nauce Nowego Testamentu.

Słowa Koheleeta mogą sugerować cykliczną koncepcję czasu, ideę wiecznych powrotów:

⁵⁴ Por. H. Langkammer, *Ewangelia według św. Marka*, s. 303–305; R. Pesch, *Das Markusevangelium, 2. Teil, Kommentar zu Kap. 8, 27–16, 20*, Freiburg–Basel–Wien 1977, s. 309n, 314 (HTKNT II, 2); C.S. Mann, *Mark*, s. 534–540; J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1979, s. 316 (PŚNT III, 1); D.J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, Minnesota 1991, s. 342, 344n (SPS 1); A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 14–28. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2008, s. 477n (NKB.NT I, 2); J. Gnillka, *Das Matthäusevangelium, 2. Teil, Kommentar zu Kap. 14, 1–28, 20 und Einleitungsfragen*, Freiburg–Basel–Wien 1988, s. 336n (HTKNT I, 2); F. Sieg, *Ewangelia Jezusa Chrystusa według św. Marka, cz. 3: (Mk 9,14–13,37) Intensywna formacja uczniów przed odejściem Nauczyciela*, Pelplin 2008, s. 207–209.

⁵⁵ Por. R. Popowski, *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu. Wydanie z pełną lokalizacją greckich haseł, kluczem polsko-greckim oraz indeksem form czasownikowych*, Warszawa 1995, s. 311, 661.

To, co było, jest tym, co będzie,
a to, co się stało, jest tym, co znowu się stanie,
więc nic zgoła nowego nie ma pod słońcem.
Jeśli jest coś, o czym by się rzekło:
„Patrz, to coś nowego” –
to przecież istniało już w czasach,
które były przed nami (Koh 1, 9n);

Poznałem, że wszystko, co czyni Bóg,
na wieki będzie trwało,
nie można do tego nic dodać
ani od tego czegoś odjąć.
To, co jest, już było,
a to, co ma być kiedyś, już jest;
Bóg przywraca to, co przeminęło (Koh 3, 14n).

Trzeba jednak rozumieć je jako owoc doświadczenia, obserwacji powtarzania się zjawisk przyrody i ludzkich zachowań.

Mędrzec pisze o czasie stosownym dla odpowiednich rzeczy:

Wszystko ma swój czas,
i jest wyznaczona godzina
na wszystkie sprawy pod niebem.
Jest czas rodzenia i czas umierania,
czas sadzenia i czas wrywania tego, co zasadzono,
czas zabijania i czas leczenia,
czas burzenia i czas budowania,
czas płaczu i czas śmiechu,
czas zawodzenia i czas płasów,
czas rzucania kamieni i czas ich zbierania,
czas pieszczoł cielesnych i czas wstrzymywania się od nich,
czas szukania i czas tracenia,
czas zachowania i czas wyrzucania,
czas rozdzierania i czas zszywania,
czas milczenia i czas mówienia,
czas miłowania i czas nienawiści,

czas wojny i czas pokoju
(Koh 3, 1–8 – czternaście par kontrastów)⁵⁶.

W takim ujęciu czas jest równocześnie darem i zadaniem. Ostatecznie każdy odpowie przed Bogiem, jak wykorzystał dany mu czas, o czym uczy mędrzec w zakończeniu księgi:

Koniec mowy. Wszystkiego tego wysłuchawszy,
Boga się bój
i przykazań Jego przestrzegaj,
bo cały w tym człowiek!
Bóg bowiem każdego człowieka wezwie przed sąd
dotyczący wszystkiego, co ukryte: czy dobre było, czy złe (12, 13n)⁵⁷.

Podsumowując dane całości Biblii na temat czasu, można powiedzieć, że jest on Bożym darem jako cecha stworzonego świata, podobnie jak przestrzeń i wypełniająca ją stworzenia. Ciąg wydarzeń od początku prowadzi do punktu centralnego – pełni, jaką jest Wcielenie i zbawcza misja Syna Bożego, Jezusa Chrystusa. On rozpoczyna nowy etap – królestwo Boże realizujące się w Jego Kościele, czas ostateczny w sensie szerszym, zmierzający jako czas Kościoła, do którego powołani są wszyscy ludzie – do swojej pełni, która nastąpi, gdy chwalebny Chrystus przyjdzie w chwale, by osądzić wszystkich i rozpocząć nowy etap, kiedy nowe niebo i nowa ziemia (Iz 65, 17n. 20. 25; por. 11, 6–9; 66, 22; 2 P 3, 13; Ap 21, 1–7) obejmą to, czego:

⁵⁶ Por. M. Filipiak, *Księga Koheleta. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz, ekskursy*, Poznań–Warszawa 1980, s. 98n, 116–119, 122n (PŚST VIII, 2); A. Bonora, *Księga Koheleta*, tłum. J. Dembska, Kraków 1997, s. 37–39, 63–68, 71n (Rozumieć Stary Testament. Komentarz Duchowy); R.B. Y. Scott, *Proverbs, Ecclesiastes. Introduction, Translation, and Notes*, Garden City, New York 1965, s. 211, 221 (AB 18); C.L. Seow, *Ecclesiastes. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York, London, Toronto, Sydney, Auckland 1997, s. 110n, 116n, 159–162, 164–166, 169–174 (AB 18C); G. Ravasi, *Kohelet. Najbardziej oryginalna i „skandaliczna” księga Starego Testamentu*, tłum. J. Skrzypnik, Kraków 2003, s. 74–80, 118–126, 130–132 (Zgłębiając Biblię).

⁵⁷ Por. M. Filipiak, *Księga Koheleta*, s. 195n; A. Bonora, *Księga Koheleta*, s. 188; C.L. Seow, *Ecclesiastes*, s. 390n, 394–396; R.B. Y. Scott, *Proverbs, Ecclesiastes*, s. 256; G. Ravasi, *Kohelet*, s. 312–315.

Ani oko nie widziało, ani ucho nie słyszało, ani serce człowieka nie zdołało pojąć, jak wielkie rzeczy przygotował Bóg tym, którzy Go miłują (1 Kor 2, 9).

Kardynał Luis Ladaria SI w przedmowie do najnowszego dokumentu Papieskiej Komisji Biblijnej, poświęconego antropologii biblijnej, pisze, że ma on stanowić pomoc, „która ma doprowadzić do całościowego widzenia i rozumienia planu Bożego, rozpoczętego aktem stworzenia, a realizowanego na przestrzeni wieków aż do momentu wypełnienia w Chrystusie, nowym Człowieku – «kluczu, ośrodku i celu całej historii ludzkiej» (*Gaudium et spes*, nr 10). Zaiste, «misterium człowieka wyjaśnia się prawdziwie jedynie w misterium Słowa Wcielonego» (*Gaudium et spes*, nr 22). To zaś jest ofiarowane jako niewzruszone źródło nadziei dla wszystkich ludzi będących w drodze do Królestwa sprawiedliwości, miłości i pokoju, których każde serce pragnie i na które oczekuje»⁵⁸.

2. Doczesna pomyślność jako nagroda za dobre życie. Szczęśliwy koniec sprawiedliwego⁵⁹

Bóg wzywa człowieka do dobrego życia na mocy stworzenia i oddania mu całej ziemi, by z niej rozumnie korzystał i czynił ją sobie poddaną (por. Rdz 1, 28n), i na mocy przymierzy zawartych z Noem (Rdz 9, 9–17) i Abrahamem (Rdz 15, 7–21) oraz Izraelitami pod górą Synaj (Wj 19, 1 – 24, 18, zwłaszcza 19, 4–6 i 24, 4–8). Obiecuje swoje błogosławieństwo. Natchnione księgi ukazują jako owoc Bożego błogosławieństwa i Bożą odpowiedź na dobre życie ludzi pomyślność doczesną. Składa się na nią to wszystko, co umożliwia człowiekowi normalne życie, pełne pokoju i bezpieczeństwa, zaspokojenie

⁵⁸ Papieska Komisja Biblijna, „Czym jest człowiek” (*Ps* 8,5). *Zarys antropologii biblijnej*, tłum. z j. włoskiego H. Witczyk, Kielce 2020, s. 7.

⁵⁹ Wykorzystano tu materiały z rozprawy: „Ciało [...] jest [...] dla Pana, a Pan dla ciała” (1 Kor 6, 13). *Biblijne podstawy teologii ludzkiego ciała*, Kraków 2019, s. 86–103 (Biblijne Wezwania do Rozwijania Kultury, 8), jednak tam chodzi przede wszystkim o wartość i godność ludzkiego ciała, doczesnego życia i spraw z nim związanych, natomiast teraz rozważamy zebrane teksty pod kątem poczucia sensu ludzkiego życia, właściwego wykorzystywania czasu na ziemi i nadziei przyszłego szczęścia oraz zapowiedzi trwałych skutków dobrego i złego postępowania.

wszelkich jego potrzeb. Lud Wybrany Pierwszego Przymierza doświadczył Bożej opieki: Bóg wyprowadził go z niewoli egipskiej, gdzie Izraelici musieli ciężko pracować (Wj 1, 11–14; 5, 7–14), a ich synowie byli skazywani na śmierć (Wj 1, 15n)⁶⁰.

Bóg, powołując Mojżesza, powiedział do niego: „Zstąpiłem, aby go [Izraela – mój lud] wyrwać z rąk Egiptu i wprowadzić z tej ziemi do ziemi żyznej i przestronnej, do ziemi, która opływa w mleko i miód” (Wj 3, 8; por. w. 17)⁶¹. Chce wypełnić obietnicę daną Abrahamowi (por. Rdz 12, 7; 15, 18–21). W czasie wędrówki Izraela po pustyni i zdobywania Kanaanu Ziemia Obiecana była wielokrotnie określana jako „ziemia opływająca w mleko i miód” (por. Wj 13, 5; 33, 3; Kpł 20, 24; Lb 14, 8; Pwt 6, 3; 8, 8; 11, 9; 26, 9. 15; 27, 3; 31, 20, Joz 5, 6). Tak też nazwali ją zwiadowcy, których Mojżesz wysłał, by ją obejrzel: „Jest to rzeczywiście kraj opływający w mleko i miód” (Lb 13, 27)⁶². Może wyżywić lud i dostarczyć im zarówno podstawowego pokarmu, jak też przysmaków. Określenie Ziemia Obiecana przypomniiał prorok Jeremiasz, piętnując zerwanie przymierza przez grzesznych rodaków (Jr 11, 5; 32, 22)⁶³, przytacza je Księga Barucha, wspominając utracone przez odstępstwo Boże dary (Ba 1, 20)⁶⁴ oraz stosuje prorok Ezechiel (Ez 20, 6. 15),

⁶⁰ Por. S. Łach, *Księga Wyjścia*, s. 93n, 115n; B.S. Childs, *The Book of Exodus*, s. 15–17, 105n; J. Lemański, *Księga Wyjścia*, s. 106–112, 184–186; M. Majewski, *W stronę Ziemi Obiecanej*, s. 92–97, 136n.

⁶¹ Por. S. Łach, *Księga Wyjścia*, s. 103; B.S. Childs, *The Book of Exodus*, s. 72n, 77; J. Lemański, *Księga Wyjścia*, s. 147n, 153; M. Majewski, *W stronę Ziemi Obiecanej*, s. 119n.

⁶² Por. S. Łach, *Księga Liczb. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań–Warszawa 1970, s. 147n (PŚST II, 2); Ph.J. Budd, *Numbers*, Waco, Texas 1984, s. 145 (WBC 5); B.A. Levine, *Numbers 1–20. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York, London, Toronto, Sydney, Auckland 1993, s. 356 (AB 4); E.N. Zwijacz, *Obraz Ludu Bożego według Księgi Liczb*, Kraków 2010, s. 377n (Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie. Wydział Teologiczny. Rozprawy Doktorskie).

⁶³ Por. L. Stachowiak, *Księga Jeremiasza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1967, s. 195n, 371 (PŚST X, 1); J. Bright, *Jeremiah. A New Translation with Introduction and Commentary*, Garden City, New York 1986, s. 86, 88n, 297n (AB 21); W.L. Holladay, *Jeremiah 1. A Commentary on the Book of the Prophet Jeremiah Chapters 1–25*, Philadelphia 1986, s. 353n (Hermeneia); W.L. Holladay, *Jeremiah 2. A Commentary on the Book of the Prophet Jeremiah Chapters 26–52*, Minneapolis 1989, s. 208, 210 (Hermeneia).

⁶⁴ Por. M. Wojciechowski, *Księga Barucha*, s. 71n; L. Stachowiak, *Lamentacje. Księga Barucha*, s. 119; C.A. Moore, *Daniel, Esther and Jeremiah the Additions*, s. 279, 282.

ukazując swym rodakom historię niewierności Izraela wobec zawartego z Bogiem przymierza⁶⁵.

Także wrogowie Izraelitów, gdy chcieli skłonić ich do poddania się, w podobny sposób mówili o ziemi, do której przesiedlą tych, którzy im się poddadzą. Druga Księga Królewska przekazuje, jak w czasie najazdu asyryjskiego podczas panowania króla Ezechiasza Asyryjczycy oblegali Jerozolimę i poseł ich króla wołał do oblężonych: „Nie słuchacie Ezechiasza, bo tak mówi król asyryjski: Zawrzyjcie ze mną pokój i mnie się poddajcie! A będziecie jedli owoce, każdy ze swej winorośli i ze swego figowca, i będziecie pili wodę, każdy ze swej cysterny, aż przyjdę zabrać was do kraju, który jest podobny do waszego – kraju zboża i moszczu, kraju chleba i winnic, kraju oliwy i miodu, abyście żyli, a nie pomarli” (2 Krl 18, 31n)⁶⁶.

Prorok Izajasz mówi o tym słowami: „Nie słuchajcie Ezechiasza, bo tak mówi król asyryjski: Zawrzyjcie ze mną pokój i mnie się poddajcie, a będziecie jedli owoce, każdy ze swej winorośli i ze swego figowca, i będziecie pili wodę, każdy ze swojej cysterny, aż przyjdę zabrać was do kraju, który jest podobny do waszego – kraju zboża i moszczu, kraju chleba i winnic” (Iz 36, 16n). Wrogowie obiecywali bezpieczeństwo i pomyślność w swoim kraju, korzystanie z jego urodzajów, do czasu, gdy ci, którzy się im poddadzą, zostaną przesiedleni do innej ziemi, rzekomo podobnej do ojczystego kraju, również obfitej w wartościowe uprawy⁶⁷. Obietnice oznaczały jednak konieczność podporządkowania się obcemu najeźdźcy, a potem opuszczenie kraju, który był ich dziedzictwem.

Bóg określa warunki przymierza. Oczekuje, by Izraelici wypełniali Jego wolę przekazaną w Prawie. Jest ono wyrazem Jego miłości do ludu.

⁶⁵ Por. J. Homerski, U. Szwarc, *Księga Ezechiela. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań 2013, s. 159, 161 (PŚST XI, 1); M. Greenberg, *Ezekiel 1–20. A New Translation with Introduction and Commentary*, Garden City, New York 1983, s. 364n, 267 (AB 22); W. Zimmerli, *Ezekiel 1. A Commentary on the Book of the Prophet Ezekiel Chapters 1–24*, transl. R.E. Clements, Philadelphia 1979, s. 408 (Hermeneia).

⁶⁶ Por. J.B. Lach, *Księgi 1–2 Królów. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań–Warszawa 2007, s. 522 (PŚST IV, 2); M. Cogan, H. Tadmor, *II Kings. A New Translation with Introduction and Commentary*, Doubleday & Company, Inc. (bez miejsca wydania) 1988, s. 232n (AB 11); E. Würthwein, *Die Bücher der Könige. I. Könige 17–2. Könige 25*, Göttingen 1984, s. 227 (ATD 11, 2).

⁶⁷ Por. L. Stachowiak, *Księga Izajasza I, 1–39*, s. 475; T. Brzegowy, *Księga Izajasza, rozdział 13–39*, s. 655; J.D.W. Watts, *Isaiah 34–66*, s. 28.

Oczekuje jako odpowiedzi miłości ludzi wyrażającej się w wypełnianiu Jego przykazań. Księga Powtórzonego Prawa po pierwszym przykazaniu Dekalogu, jako jego uzasadnienie, podaje słowa Boga: „Ja, Pan, twój Bóg, jestem Bogiem zazdrosnym, który karze nieprawość ojców na synach do trzeciego i czwartego pokolenia – tych, którzy Mnie nienawidzą, a okazuje łaskę do tysięcznego pokolenia tym, którzy Mnie miłują (לְאוֹהָבַי – l^ooh^abaj) i przestrzegają moich przykazań (וְלִשְׁמֹרֵי מִצְוֹתַי – ul^ošōmrē mišwōtāw)” (Pwt 5, 9n). Miłość Boga oczekuje na wzajemność. Jego miłość określona jest jako zazdrosna. Jest to antropopatyczne wyrażenie, które podkreśla wyłączność miłości Boga do człowieka i oczekiwanie podobnej miłości, która ma się wyrażać poprzez przestrzeganie Bożych przykazań. Boże błogosławieństwo jako nagroda za wierną miłość obejmuje tysięczne pokolenie, co bardzo przemawiało do ludzi mocno przeżywających swą przynależność do zbiorowości, jaką jest rodzina. Kara za odrzucenie rozciąga się tylko na trzy lub cztery pokolenia, co podkreśla z jednej strony wagę zaangażowania człowieka, z drugiej wielokrotną przewagę Bożej dobroci nad sprawiedliwą karą⁶⁸.

Mojżesz podkreśla znaczenie Bożego wybrania i wynikające z niego obowiązki, mówiąc do Izraelitów: „Uznaj więc, że Pan, Bóg twój, jest Bogiem, Bogiem wiernym, zachowującym przymierze i miłość do tysięcznego pokolenia względem tych, którzy Go miłują i strzegą Jego praw” (Pwt 7, 9). Lud powinien uznać, że Bóg jest wierny, zachowuje przymierze, darzy łaską

⁶⁸ Por. S. Łach, *Księga Powtórzonego Prawa. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań–Warszawa 1971, 134n (PŚST II, 3). Trzy albo cztery pokolenia to potomkowie, których człowiek może jeszcze doczekać i widzieć ich życie, zatem kara nie tyle dotyczyłaby przyszłych pokoleń, ale dotykałaby bezpośrednio grzesznika oglądającego nieszczęście swej rodziny jako następstwo jego grzechu; P. Buis, *Le Deutéronome*, Paris 1969, s. 118n (Verbum Salutis. Ancien Testament, 4); L. Christensen, *Deuteronomy 1–11*, Waco, Texas 1991, s. 111n (WBC 6A); M. Weinfeld, *Deuteronomy 1–11. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York, London, Toronto, Sydney, Auckland 1991, s. 239–300 (AB 5); R. Jasnos, *Teologia Prawa w Deuteronomium*, Kraków 2002, s. 266n (Studia Pedagogiczne) oraz mój artykuł, *Zachowywanie prawa przejawem miłości Boga i bliźniego w Starym i Nowym Testamencie*, w: *Servabo legem Tuam in toto corde meo*. Księga pamiątkowa dedykowana Księdzu Profesorowi Józefowi Krzywdzie CM, dyrektorowi Instytutu Prawa Kanonicznego UPJPII z okazji 70. rocznicy urodzin, red. A. Zakręta, A. Sosnowski, Kraków 2013, s. 63–79, zwłaszcza 64–68 (Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie. Wydział Teologiczny. Studia, XIX).

tych, którzy są Mu wierni, a karze tych, którzy Go lekceważą, o czym mówi następny werset⁶⁹.

Podobną treść ma kolejna wypowiedź Mojżesza. Przykazanie miłości w niej zostaje sformułowane szerzej przez wyliczenie tego, co w człowieku najważniejsze, a co powinno całkowicie zwracać się ku Bogu: „A teraz, Izraelu, czego żąda od ciebie Pan, Bóg twój? Tylko tego, byś się bał Pana, Boga swojego, chodził wszystkimi Jego drogami, miłował Go, służył Panu, Bogu twemu, z całego swojego serca i z całej swej duszy, strzegł poleceń Pana i Jego praw, które ja ci podaję dzisiaj dla twego dobra” (Pwt 10, 12n). „Bać się Pana”, „chodzić Jego drogami” to kolejne, bliskoznaczne wyrażenia do: „miłować Go”, „wypełniać przykazania”, „strzec poleceń”⁷⁰.

Bóg obiecuje pomyślność za wierność zawartemu z Nim przymierzui, natomiast grozi surowymi karami tym, którzy będą usiłowali Go lekceważyć: „Jeśli będziecie słuchać pilnie nakazów, które wam dziś daję, miłując Pana, Boga waszego, i służąc Mu z całego serca i z całej duszy, ześle On deszcz na waszą ziemię we właściwym czasie, jesienny jak i wiosenny, a wy zbierze- cie wasze zboże, moszcz i oliwę. Da też trawę na polach dla waszego bydła. Będziecie mieli żywności do syta. Strzeżcie się, by serce wasze nie pozwoliło się omamić, abyście nie odeszli i nie służyli cudzym bogom, i nie oddawali im pokłonu, bo rozпалиły się gniew Pana na was i zamknąły niebo, aby nie padał deszcz, ziemia nie wydałaby plonów, i prędko zginęlibyście z tej pięknej ziemi, którą wam daje Pan” (Pwt 11, 13–17)⁷¹.

⁶⁹ Por. S. Łach, *Księga Powtórzonego Prawa*, s. 151; S. Wypych, *Pięcioksiąg*, Warszawa 1987, s. 182 (Wprowadzenie w Myśl i Wezwanie Ksiąg Biblijnych, 1); P. Buis, *Le Deutéronome*, 140; D.L. Christensen, *Deuteronomy 1–11*, s. 159n; M. Weinfeld, *Deuteronomy 1–11*, s. 369–371; R. Jasnos, *Teologia Prawa w Deuteronomium*, s. 247–249.

⁷⁰ Por. S. Łach, *Księga Powtórzonego Prawa*, s. 164n; D.L. Christensen, *Deuteronomy 1–11*, s. 205n; M. Weinfeld, *Deuteronomy 1–11*, s. 435; P. Buis, *Le Deutéronome*, 177n; R. Jasnos, *Teologia Prawa w Deuteronomium*, s. 249–251; R. Jasnos, *Deuteronomium jako „księga” w kontekście kultury piśmienniczej starożytnego Bliskiego Wschodu*, Kraków 2011, s. 265 (Humanitas. Studia Kulturoznawcze).

⁷¹ Por. S. Łach, *Księga Powtórzonego Prawa*, s. 167n; G. von Rad, *Das fünfte Buch Mose. Deuteronomium*, Göttingen 1968², s. 60n (ATD, 8); P. Buis, *Le Deutéronome*, s. 186n; L. Christensen, *Deuteronomy 1–11*, s. 216n; M. Weinfeld, *Deuteronomy 1–11*, s. 446–448; R. Jasnos, *Teologia Prawa w Deuteronomium*, s. 252–257; R. Jasnos, *Deuteronomium jako „księga” w kontekście kultury piśmienniczej starożytnego Bliskiego Wschodu*, s. 256; R. Jasnos, *Bóg twój zwróci się ku twemu nawróceniu (Pwt 30, 1–10)*, w: *Pan moją mocą i pieśnią*

Patrz! Kładę dziś przed tobą życie i szczęście, śmierć i nieszczęście. Ja dziś nakazuję ci miłować Pana, Boga twego, i chodzić Jego drogami, zachowywać Jego polecenia, prawa i nakazy, abyś żył i mnożył się, a Pan, Bóg twój, będzie ci błogosławił w kraju, który idziesz osiąść. Ale jeśli swe serce odwrócisz, nie usłuchasz, zbłądzisz i będziesz oddawał pokłon cudzym bogom, służąc im – oświadczam wam dzisiaj, że na pewno zginiecie, niedługo zabawicie na ziemi, którą idziecie osiąść, po przejściu Jordanu. Biorę dziś przeciwko wam na świadków niebo i ziemię, kładę przed wami życie i śmierć, błogosławieństwo i przekleństwo. Wybierajcie więc życie, abyście żyli wy i wasze potomstwo, miłując Pana, Boga swego, słuchając Jego głosu, lgnąc do Niego, bo tu jest twoje długie życie i długie trwanie twego pobytu na ziemi, którą Pan poprzysiął dać przodkom twoim: Abrahamowi, Izaakowi i Jakubowi (Pwt 30, 15–20)⁷².

Jozue po wypełnieniu swej misji pod koniec swego życia przeprowadził odnowienie przymierza i po wymienieniu dobrodziejstw, jakich lud doznał od Boga (Joz 24, 17n) i następstw niewierności (Joz 24, 19n), powiedział do Izraelitów: „Wy jesteście świadkami przeciw samym sobie, że wybraliście (בְּחַרְתֶּם – b^eħartem) Pana, aby Mu służyć” (Joz 24, 22). Lud odpowiedział: „Panu, Bogu naszemu, chcemy służyć i głosu Jego chcemy słuchać” (w. 24)⁷³.

Wielkim grzechem odstępstwa od kultu jedyne go, wymagającego Boga, zagrażającym ówczesnym Izraelitom, dla których atrakcyjne były okazałe,

(Ps 118, 14). Prace dedykowane Księdzu Profesorowi Tadeuszowi Brzegowemu w 65. rocznicę urodzin, red. S. Hałas, P. Włodyga, Kraków 2006, s. 55–70 (Studia, 15).

⁷² Por. S. Łach, *Księga Powtórzonego Prawa*, s. 265n; G. von Rad, *Das fünfte Buch Mose. Deuteronomium*, s. 132; P. Buis, *Le Deutéronome*, s. 396n; R. Jasnos, *Teologia Prawa w Deuteronomium*, Kraków 2002, s. 260–265; R. Jasnos, *Deuteronomium jako „księga” w kontekście kultury piśmienniczej starożytnego Bliskiego Wschodu*, s. 345; R. Jasnos, „Kładę dziś przed tobą...” (Pwt 30,15). *Adresaci tory w Księdze Powtórzonego Prawa*, „Rocznik Sekcji Pedagogiki Religijnej Wyższej Szkoły Filozoficzno-Pedagogicznej IGNATIANUM w Krakowie” 2002, s. 107–123; Papieska Komisja Biblijna, „Czym jest człowiek” (Ps 8,5). *Zarys antropologii biblijnej*, nr 301.

⁷³ Por. S. Wypych, *Księga Jozuego. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2015, s. 527–529 (NKB.ST VI); S. Wypych, *Przymierze i jego odnowa. Studium z teologii biblijnej Starego Testamentu*, Kraków 2003, s. 139–141, 269–276; S. Gacek, *Księga Jozuego. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Tarnów 1993, s. 363n; R.G. Boling, G.E. Wright, *Joshua, A New Translation with Notes and Commentary* by R.E. Boling, Garden City, New York 1984, s. 127n (AB 6); T.C. Butler, *Joshua*, Waco, Texas 1983, s. 539, 544n (WBC 7).

czasem związane z prostytutką sakralną, kultury obcych bóstw, było bałwochwalstwo. Mojżesz przestrzegał przed nim (Pwt 4, 9–24). Skutki wierności i odstępstwa pokazują w wymowny sposób zestawienia błogosławieństw i przekleństw za konkretne występki przeciw Bożemu Prawu regulującemu także odniesienia do bliźnich (Kpł 26, 1–46; Pwt 27, 11 – 28, 68)⁷⁴.

Jeśli grzeszny lud się nawróci, może także liczyć na Boże błogosławieństwo: urodzaje i doczesną pomyślność: „Ty znowu będziesz słuchał głosu Pana, wypełniając wszystkie polecenia, które ja tobie dziś daję. Pan, Bóg twój, poszczęści tobie w każdym poczynaniu twej ręki, w owocach twego łona, w przychówku bydła i płodach ziemi. Bo Pan na nowo będzie się cieszył ze świadczenia ci dobrodziejstw, jak cieszył się, wyświadczając je twoim przodkom, jeśli będziesz słuchać głosu Pana, Boga swego, przestrzegał Jego poleceń i postanowień zapisanych w księdze tego prawa, jeśli wrócisz do Pana, Boga swego, z całego swego serca i z całej swej duszy” (Pwt 30, 8–10)⁷⁵.

Mocno przemawiającym do ludzi znakiem Bożej kary jest nieurodzaj – bezskuteczność pracy rolników. Psalmista przestrzega:

Nie napełni nią kosiarz swej ręki
ani ten, co wiąże snopy – swego zanadrza (Ps 129, 7)⁷⁶.

⁷⁴ Por. A. Tronina, *Księga Kapłańska. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2006, s. 379–394 (NKB.ST III); S. Łach, *Księga Kapłańska. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1970, s. 279–284 (PŚST II, 1); M. Noth, *Das 3. Buch Mose Leviticus*, Göttingen 1973, s. 169, 171–176 (ATD 6); P. Buis, *Le Deutéronome*, s. 91–96, 369–382; G. von Rad, *Das fünfte Buch Mose. Deuteronomium*, s. 36n, 119–121, 124–126; D.L. Christensen, *Deuteronomy 1–11*, s. 80–88; M. Weinfeld, *Deuteronomy 1–11*, s. 202–208; R. Jasnos, *Teologia Prawa w Deuteronomium*, s. 208–210; R. Jasnos, *Deuteronomium jako „księga” w kontekście kultury piśmienniczej starożytnego Bliskiego Wschodu*, s. 248–252, 343n, 406.

⁷⁵ Por. S. Łach, *Księga Powtórzonego Prawa*, s. 264; G. von Rad, *Das fünfte Buch Mose. Deuteronomium*, s. 131; P. Buis, *Le Deutéronome*, s. 394–396; R. Jasnos, *Teologia Prawa w Deuteronomium*, s. 257–260; R. Jasnos, *Deuteronomium jako „księga” w kontekście kultury piśmienniczej starożytnego Bliskiego Wschodu*, s. 188n, 397.

⁷⁶ Por. G. Ravasi, *Il Libro dei Salmi. Commento e attualizzazione*, Salmi 101–150, vol. 3, Bologna 1988⁴, s. 623n (Lettura Pastorale della Bibbia, 17); *Psalms III, 101–150. Introduction, Translation and Notes with an Appendix: The Grammar of the Psalter by M. Dahood*, Garden City, New York 1984, s. 233 (AB 17A); S. Łach, J. Łach, *Księga Psalmów*, s. 532.

Podobnie prorok Micheasz:

Będziesz siał, lecz żąć nie będziesz;
będziesz wytłaczał oliwę,
lecz oliwą się nie namaścisz;
będziesz wyciskał moszcz, lecz nie będziesz pił wina (Mi 6, 15)⁷⁷.

Kary mogą być następstwem nie tyle specjalnego działania sprawiedliwego Boga, ile konsekwencją złych wyborów, skutkiem osłabienia wrażliwości moralnej, dążenia ludzi i grup do zewnętrznego sukcesu za wszelką cenę, bez liczenia się z Bogiem oraz innymi ludźmi. Mogą też być spowodowane brakiem zwracania uwagi na warunki środowiska, w jakim się żyje (niszczenie przyrody). Izrael, zawierając przymierze z Bogiem, dokonał wolnego aktu zobowiązania się wobec Boga. Bóg potwierdził przymierze: wyprowadził Izraelitów z niewoli egipskiej i obdarzył ziemią Kanaan. Lud przyjął warunki, ale potem potrzebował ciągłego ponawiania przymierza. Zobowiązał się dochowywać wierności Bogu.

Pokusa niewierności była dla starożytnych Izraelitów bardzo silna. Pogańskie kultury obiecywały dobre urodzaje, potęgą wielkich mocarstw wydawała się być następstwem kultu ich potężnych bóstw, zwłaszcza związanych z uprawą roli i prowadzeniem wojen. Korzystanie z prostytucji sakralnej było dla wielu bardziej atrakcyjne niż zachowywanie wymagań moralnych wynikających z przymierza z Jedynym Bogiem. Kary, nieszczęścia, jakie spadały na niewiernych, były następstwem złego wyboru, poddania się temu, co człowiek sam przyjął wbrew podjętym zobowiązaniom i lekceważąc dobra, które otrzymywał od Boga.

Obrazy odnowionego Izraela po powrocie z niewoli ukazujące jego przysłą pomyślność często nawiązują do pokoju i obfitych urodzajów jako podstawowych Bożych darów umożliwiających bezpieczne życie narodu:

O tak, z weselem wyjdziecie
i w pokoju was przyprowadzą.

⁷⁷ Por. P. Szeffler, *Księga Micheasza. Wstęp – przekład – komentarz*, w: *Księgi proroków mniejszych*, Poznań 1968, s. 343–415, zwłaszcza 409 (PŚST XII, 1); R.L. Smith, *Micah – Malachi*, Waco, Texas 1984, s. 53 (WBC 32); D.R. Hillers, *Micah. A Commentary on the Book of the Prophet Micah*, Philadelphia 1984, s. 82 (Hermeneia).

Góry i pagórki przed wami
podniosą radosne okrzyki,
a wszystkie drzewa polne klaskać będą w dłonie (Iz 55, 12)⁷⁸.

Pokój! Pokój dalekim i bliskim! – mówi Pan – Ja go uleczę.
Bezbożni zaś są jak morze wzburzone,
które się nie może uciszyć
i którego fale wyrzucają muł i błoto.
Nie ma pokoju – mówi Bóg mój – dla bezbożnych (Iz 57, 19–21)⁷⁹.

Ustanowię pokój twoim zwierzchnikiem
a sprawiedliwość twoją władzą (Iz 60, 17)⁸⁰.

Tak bowiem mówi Pan:
„Oto Ja skieruję do niej
pokój jak rzekę
i chwałę narodów
jak strumień wezbrany” (Iz 66, 12)⁸¹.

Ja bowiem mam zamiary, jakie mam wobec was – wyrocznia Pana – zamiary pełne pokoju, a nie zguby, by zapewnić wam przyszłość, jakiej oczekujecie (Jr 29, 11)⁸².

⁷⁸ Por. T. Brzegowy, *Księga Izajasza, rozdziały 40–66 (Deutero-Izajasz i Trito-Izajasz)*, s. 591n; L. Stachowiak, *Księga Izajasza II–III*, s. 244–246; J.D.W. Watts, *Isaiah 34–66*, s. 247; J.L. McKenzie, *Second Isaiah*, s. 144n.

⁷⁹ Por. T. Brzegowy, *Księga Izajasza, rozdziały 40–66 (Deutero-Izajasz i Trito-Izajasz)*, s. 461n; L. Stachowiak, *Księga Izajasza II–III*, s. 259n; J.D.W. Watts, *Isaiah 34–66*, s. 263n; J.L. McKenzie, *Second Isaiah*, s. 161n.

⁸⁰ Por. T. Brzegowy, *Księga Izajasza, rozdziały 40–66 (Deutero-Izajasz i Trito-Izajasz)*, s. 708n; L. Stachowiak, *Księga Izajasza II–III*, s. 280; J.D.W. Watts, *Isaiah 34–66*, s. 297; J.L. McKenzie, *Second Isaiah*, s. 176.

⁸¹ Por. T. Brzegowy, *Księga Izajasza, rozdziały 40–66 (Deutero-Izajasz i Trito-Izajasz)*, s. 829; L. Stachowiak, *Księga Izajasza II–III*, s. 320; J.D.W. Watts, *Isaiah 34–66*, s. 363; J.L. McKenzie, *Second Isaiah*, s. 209.

⁸² Por. L. Stachowiak, *Księga Jeremiasza*, s. 321n; J. Bright, *Jeremiah*, s. 209, 211; W.L. Holladay, *Jeremiah 1*, s. 679n; W.L. Holladay, *Jeremiah 2. A Commentary on the Book of the Prophet Jeremiah Chapters 26–52*, Minneapolis 1989, s. 141 (Hermeneia).

Powróci Jakub i będzie zażywał
nie zmałconego niczym pokoju,
a nikt go nie będzie trwożył (Jr 30, 10)⁸³.

Oto podniosę je [miasto – Jerozolimę] odnowione, uleczę i uzdrowię ich oraz
objawię im obfity pokój i bezpieczeństwo [Biblia Paulistów: obdarzę bogactwem
pokoju i bezpieczeństwa] (Jr 33, 6)⁸⁴.

Gdy już wejdziecie do Babilonu, pozostaniecie tam przez wiele lat, na długi czas,
aż do siódmego pokolenia. Potem wyprowadzę was stamtąd w pokój (Ba 6, 2)⁸⁵.

„Przyszła chwała tego domu będzie większa od dawnej, mówi Pan Zastępów; na tym
miejscu Ja udzielę pokoju” – wyrocznia Pana Zastępów” (Ag 2, 9)⁸⁶.

Przymierze Boga z ludźmi bywa określane jako przymierze pokoju
(בְּרִית שְׁלוֹמִים – b^crît šālôm), co oznacza przede wszystkim pokój z Bogiem,
więź opartą na miłości, a w jej następstwie także zewnętrzny pokój z ludź-
mi. Mówią o tym prorocy:

Bo góry mogą się poruszyć
i pagórki się zachwiać,
ale miłość moja nie odstąpi ciebie
i nie zachwieje się moje przymierze pokoju (וּבְרִית שְׁלוֹמִי – ûb^crît š^clômî),
mówi Pan, który ma litość nad tobą (Iz 54, 10)⁸⁷.

⁸³ Por. L. Stachowiak, *Księga Jeremiasza*, s. 333n; J. Bright, *Jeremiah*, s. 279, 285n; W.L. Holladay, *Jeremiah 2*, s. 173.

⁸⁴ Por. L. Stachowiak, *Księga Jeremiasza*, s. 375n; J. Bright, *Jeremiah*, s. 296, 298; W.L. Holladay, *Jeremiah 2*, s. 222, 225.

⁸⁵ Por. L. Stachowiak, *Lamentacje. Księga Barucha*, s. 139n; C.A. Moore, *Daniel, Esther and Jeremiah the Additions*, s. 334n.

⁸⁶ Por. M. Peter, *Księga Ageusza. Wstęp – przekład – komentarz – ekskursy*, w: *Księgi proroków mniejszych*, Poznań 1968, s. 203–235 (PŚST XII, 2), zwłaszcza 228; R.L. Smith, *Micah – Malachi*, s. 158; C.J. Meyers, E.M. Meyers, *Haggai, Zechariah 1–8. A New Translation with Introduction and Commentary*, Garden City, New York 1987, s. 54n (AB 25B).

⁸⁷ Por. T. Brzegowy, *Księga Izajasza, rozdziały 40–66 (Deutero-Izajasz i Trito-Izajasz)*, s. 564; L. Stachowiak, *Księga Izajasza II–III*, s. 234n; J.D. W. Watts, *Isaiah 34–66*, s. 237; J.L. McKenzie, *Second Isaiah*, s. 139n. Komentator widzi w „przymierzu pokoju” wypełnienie obietnicy z 51, 6:

Zawrę z nimi przymierze pokoju, dzięki zwierzęta wytępię z kraju, tak iż będą mogły [owce] bezpiecznie mieszkać na stepie i spać w lasach (Ez 34, 25 – w mowie o pasterzach).

I zawrę nimi przymierze pokoju: będzie to wiekuiste przymierze z nimi. Oszadzę ich i rozmnożę, a mój przybytek pośród nich umieszczę na stałe (Ez 37, 26).

W pierwszym tekście Ezechiela przymierze pokoju zapewnia bezpieczeństwo, w drugim podkreślona jest jego wieczna trwałość i obecność Bożego przybytku wśród Jego ludu⁸⁸.

Psalmista ukazuje głęboką radość i poczucie wewnętrznego pokoju, jakie dają liczne potomstwo oraz prawo do korzystania z owoców swej pracy, w następstwie Bożego błogosławieństwa i uczciwego życia:

Oto synowie są darem Pana,
a owoc łona nagrodą.
Jak strzały w rękę wojownika,
tak synowie za młodu zrodzeni.
Szczęśliwy mąż,
który napełnił
nimi swój kołczan.
Nie zawstydzi się, gdy będzie rozprawiał
z nieprzyjaciółmi w bramie (Ps 127, 3–5);

„Podnieście oczy ku niebu
i na dół popatrzcie ku ziemi!
Zaiste, niebo jak dym się rozwieje
i ziemia zwiotczeje jak szata,
a jej mieszkańcy wyginą jak komary.
Lecz moje zbawienie będzie wieczne,
a sprawiedliwość moja zmierzchu nie zazna”.

Poprzedni werset (Iz 54, 9) nawiązuje do przymierza zawartego z Noem po potopie, obietnicy, że nigdy więcej nie spotka ziemi kara potopu (Rdz 9, 9–16).

⁸⁸ Por. J. Homerski, U. Szwarc, *Księga Ezechiela*, s. 245, 261; W. Zimmerli, *Ezekiel 2. A Commentary on the Book of the Prophet Ezekiel Chapters 25–48*, transl. J.D. Martin, Philadelphia 1983, s. 220, 276 (Hermeneia); M. Greenberg, *Ezekiel 21–37. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York, London, Toronto, Sydney, Auckland 1997, s. 702n, 757 (AB 22A).

Szczęśliwy, kto się boi Pana
i kto chodzi Jego drogami!
Bo z pracy rąk swoich na pewno będziesz pożywał,
będziesz szczęśliwy i dobrze będzie ci się wiodło.
Małżonka twoja jak płodny szczerp winny
we wnętrzu twego domu.
Synowie twoi jak szczepy oliwne
dokoła twojego stołu. [...]
Obyś oglądał dzieci twoich synów.
Pokój nad Izraelem (Ps 128, 1–3. 6)⁸⁹.

Podobnie obrazy szczęścia Izraelitów po powrocie z niewoli i w czasach mesjańskich podaje Izajasz:

Zbudują domy i mieszkać w nich będą,
zasadzą winnice i będą jedli z nich owoce.
Nie będą budować, żeby ktoś inny zamieszkał,
nie będą sadzić, żeby ktoś inny się karmił.
Bo na wzór długowieczności drzewa
będzie długowieczność mego ludu;
i moi wybrani z radością używać będą
tego, co uczynią ich ręce (Iz 65, 21n)⁹⁰.

Również Amos i Zachariasz głoszą radosne zapowiedzi:

Oto nadejdą dni – wyrocznia Pana,
gdy będzie postępował żniwiarz [zaraz] za oraczem,
a depczący winogrona za siejącym ziarno;
z gór moszcz spływać będzie kroplami,
a wszystkie pagórki będą w niego opływać.

⁸⁹ Por. G. Ravasi, *Il Libro dei Salmi*, vol. 3, s. 593–613; S. Łach, J. Łach, *Księga Psalmów*, s. 529n; *Psalms III, 101–150*, s. 224–229.

⁹⁰ Por. T. Brzegowy, *Księga Izajasza, rozdziały 40–66 (Deutero-Izajasz i Trito-Izajasz)*, s. 808n; J.L. McKenzie, *Second Isaiah*, s. 199; L. Stachowiak, *Księga Izajasza II–III*, s. 313; J.D. W. Watts, *Isaiah 34–66*, s. 354; P. Ostański, *Historiozbawcza wizja starości w Piśmie Świętym. Studium egzegetyczno-teologiczne*, Poznań 2007, s. 542n 233 (Studia i Materiały, 99).

Uwolnię z niewoli lud mój izraelski –
 odbudują miasta zburzone i będą w nich mieszkać;
 zasadzą winnice i pić będą wino;
 założą ogrody i będą jedli z nich owoce.
 Zasadzę ich na ich ziemi,
 a nigdy nie będą wyrwani z ziemi,
 którą im dałem –
 mówi Pan, twój Bóg (Am 9, 13–15)⁹¹.

Jaśnieć będą jak drogie kamienie na Jego ziemi.
 Jakże wielkie jego bogactwo i jego piękno:
 zboże da rozkwit młodzieńcom,
 a młode wino – dziewicom (Za 9, 16n)⁹².

Prorok Jeremiasz, zapowiadając pomyślność po powrocie z niewoli, mówi o możliwości sadzenia winnic i korzystania z ich owocu:

Będziesz znów sadzić winnice
 na wzgórzach Samarii;
 uprawiający będą sadzić i zbierać [...]

Przyjdą i będą wykrzykiwać radośnie na wyżynie Syjonu
 i rozradują się błogosławieństwem Pana:
 zbożem, winem, oliwą, drobnym i większym bydłem.

⁹¹ Por. E. Zawiszeński, *Księga Amosa. Wstęp – przekład – komentarz*, w: *Księgi proroków mniejszych*, Poznań 1968; s. 159–260, zwłaszcza 258–260 (PŚST XII, 1); F.I. Andersen, D.N. Freedman, *Amos. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York, London, Toronto, Sydney, Auckland 1989, s. 891n, 919–926 (AB 24A); S.M. Paul, *Amos. A Commentary on the Book of Amos*, Minneapolis 1991, s. 292–295 (Hermeneia); H.W. Wolff, *Joel and Amos, A Commentary on the Books of the Prophets Joel and Amos*, transl. W. Janzen, S.D. McBride, Jr., C.A. Muenchow, Philadelphia 1977, s. 354n (Hermeneia).

⁹² Por. J. Homerski, *Księga Zachariasza. Wstęp – przekład – komentarz*, w: *Księgi proroków mniejszych*, Poznań 1968, s. 237–459, zwłaszcza 391n (PŚST XII, 2); C.J. Meyers, E.M. Meyers, *Zechariah 9–14. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York, London, Toronto, Sydney, Auckland 1993, s. 156–161, 176n (AB 25C); R.L. Smith, *Micah – Malachi*, s. 260.

Życie ich będzie podobne do zroszonego ogrodu
i nigdy już sił im nie zbraknie (Jr 31, 5. 12)⁹³.

Odpowiednie czynności rolnika wykonywane w odpowiednim czasie stanowią także obraz opieki Boga nad Izraelem, jak mówi psalmista:

Obsiali pola, zasadzili winnice
i zyskali zbiory owoców (Ps 107, 37)⁹⁴.

Radość ze wspólnego życia małżeństwa była wielkim, cenionym dobrem. Teś młodszego Tobiasza mówi do niego: „Pozostaniesz tu i będziesz jadł i pił u mnie, i rozradujesz pogrążoną w smutku duszę mojej córki” (Tb 8, 20)⁹⁵.

Prorok Ezechiel otrzymał od Boga smutną zapowiedź: „Synu człowieczy, oto zabieram ci nagle radość twych oczu, ale nie lamentuj ani nie płacz, ani nie pozwól, by płynęły ci łzy. Wzdychaj w milczeniu, nie przywdziewaj żałoby jak po umarłym, zawiąż sobie zawój dokoła głowy, sandały załóż na nogi, nie przysłaniaj brody, nie spożywaj chleba żałoby!” (Ez 24, 16n). Prorok pisze dalej: „Mówiłem do ludu rano, a wieczorem umarła mi żona, i uczyniłem rano tak, jak mi rozkazano” (Ez 24, 18). Brak żałoby po śmierci ukochanej żony proroka zapowiada smutny los Jerozolimy, kiedy nawet nie będzie można okazać bólu po śmierci bliskich osób i doznanych nieszczęściach (Ez 24, 15–27)⁹⁶. Miłość małżeńska jest podstawą porównania i równocześnie świadectwem osobistej miłości proroka, dla którego żona była światłem oczu.

⁹³ Por. L. Stachowiak, *Księga Jeremiasza*, s. 339–342, 344–346; J. Bright, *Jeremiah*, s. 281; W.L. Holladay, *Jeremiah 2*, s. 182–186.

⁹⁴ Por. G. Ravasi, *Il Libro dei Salmi*, vol. 3, s. 216; S. Łach, J. Łach, *Księga Psalmów*, s. 462; *Psalms III, 101–150*, s. 89n.

⁹⁵ Por. S. Grzybek, *Księga Tobiasza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1963, s. 115 (PŚST VI, 1); C.A. Moore, *Tobit. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York, London, Toronto, Sydney, Auckland 1996, s. 246 (AB 40A); M. Wojciechowski, *Księga Tobiasza czyli Tobita. Opowieść o miłości rodzinnej. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2005, s. 116 (NKB.ST XII).

⁹⁶ Por. J. Homerski, *Księga Ezechiela*, s. 104 n; M. Greenberg, *Ezechiel 21 –37*, s. 507–516; W. Zimmerli, *Ezechiel 1*, s. 505–509.

Ważnym świadectwem Bożego upodobania, nagrodą za dobre życie, była dla biblijnych Izraelitów długowieczność⁹⁷. W ten sposób za wierność Bogu został wynagrodzony jeden ze zwiadowców, których Mojżesz wysłał do Ziemi Obiecanej – Kanaanu, Kaleb, syn Jefunnego. Zachował on pełnię sił w zaawansowanym wieku. W czasie walk o zdobycie ziemi Kanaan i dzielenia zdobytego terytorium powiedział on do Jozuego: „Pan zachował mnie przy życiu, jak przyrzekł. Już czterdzieści pięć lat minęło, jak Pan oświadczył to Mojżeszowi, gdy Izrael wędrował wtedy przez pustynię. Obecnie mam osiemdziesiąt pięć lat, lecz jeszcze dziś jestem silny jak w owym dniu, gdy mnie Mojżesz wysłał. Jak dawniej, tak i dzisiaj mam tę samą siłę, aby walczyć, aby wyruszyć naprzód lub wrócić. Daj mi więc tę górę, którą Pan przyrzekł mi owego dnia” (Joz 14, 10–12; nawiązuje do wydarzeń przedstawionych w Lb 13, 1 – 14, 9, zwłaszcza ww. 13, 30; 14, 6–9; por. 32, 11n)⁹⁸.

Również o sprawności, którą Mojżesz zachował do końca długiego życia, mówi Księga Powtórzonego Prawa: „W chwili śmierci miał Mojżesz sto dwadzieścia lat, a wzrok jego nie był przyćmiony i siły go nie opuściły” (Pwt 34, 7)⁹⁹.

Prorok Izajasz jako jedno z dóbr okresu mesjańskiego zapowiada długo-
wieczność żyjących wtedy ludzi:

Nie będzie już w niej niemowlęcia,
co miałyby żyć tylko kilka dni,
ani starca, który by nie dopełnił swych lat;
bo najmłodszy z nich umrze jako stuletni,
a nie osiągnąć stu lat, będzie znakiem kłątwy. [...]
Bo na wzór długowieczności drzewa

⁹⁷ Por. P. Ostański, *Historiozbawcza wizja starości w Piśmie Świętym*, s. 254–334, 509–535.

⁹⁸ Por. P. Ostański, *Historiozbawcza wizja starości w Piśmie Świętym*, s. 268n; S. Wypych, *Księga Jozuego*, s. 346n; S. Gacek, *Księga Jozuego*, s. 265n; R.G. Boling, G.E. Wright, *Joshua*, s. 357, 360; T.C. Butler, *Joshua*, s. 173n.

⁹⁹ Por. S. Łach, *Księga Powtórzonego Prawa*, s. 296n; G. von Rad, *Das fünfte Buch Mose. Deuteronomium*, s. 150; P. Buis, *Le Deutéronome*, s. 452n; P. Ostański, *Historiozbawcza wizja starości w Piśmie Świętym*, s. 719n. Autor pisze: „Redaktorzy całego Pięcioksięgu potwierdzają niezwykłą kondycję fizyczną Mojżesza. Mimo niesprzyjających warunków bytowych i trudnej współpracy z ludźmi była ona wręcz doskonała, zaś uwaga autora, iż wiek nie nadważył jego sił naturalnych, nabrała charakteru niemal symbolicznego” – s. 720.

będzie długowieczność mego ludu
i moi wybrani z radością używać będą
tego, co uczynią ich ręce.
Nie będą się trudzić na próżno
ani płodzić dzieci na zgubę,
bo plemieniem błogosławionych przez Pana
są oni sami i potomkowie ich wraz z nimi (Iz 65, 20. 22n)¹⁰⁰.

Może jest to nawiązanie do długiego życia patriarchów przed potopem (Rdz 5, 1–32) i przed narodzeniem Abrahama (Rdz 11, 10–26)¹⁰¹.

Po cierpieniach Hioba Pan Bóg uznał jego niewinność i przywrócił w podwójnej mierze utraconą majątność oraz pozwolił przeżyć jeszcze sto czterdzieści lat (Hi 1, 3; 42, 12. 16)¹⁰² – podwójny czas normalnego trwania życia człowieka na ziemi (por. Ps 90, 10: „Czas naszego życia – to lat siedemdziesiąt lub, gdy jesteśmy mocni, osiemdziesiąt”)¹⁰³. Może to być nawiązanie do wymagania, by złodziej zwrócił podwójnie zagrabione dobra (Wj 22, 6–8). Bóg

¹⁰⁰ Por. T. Brzegowy, *Księga Izajasza, rozdziały 40–66 (Deutero-Izajasz i Trito-Izajasz)*, s. 806–809; J.L. McKenzie, *Second Isaiah*, s. 199, 201; L. Stachowiak, *Księga Izajasza II–III*, s. 313; J.D. W. Watts, *Isaiah 34–66*, s. 351, 357; P. Ostański, *Historiozbawcza wizja starości w Piśmie Świętym*, s. 539–545.

¹⁰¹ Por. P. Ostański, *Historiozbawcza wizja starości w Piśmie Świętym*, s. 215–253; S. Łach, *Księga Rodzaju*, s. 239–249, 318–325; J. Lemański, *Księga Rodzaju, rozdziały 1–11*, s. 314–333, 504–513; E.A. Speiser, *Genesis*, s. 40–43, 78–81; G.J. Wenham, *Genesis 1–15*, s. 120–134, 247–254.

¹⁰² Por. C. Jakubiec, *Księga Hioba. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań–Warszawa 1974, s. 56n, 243n (PŚST VII, 1); A. Tronina, *Księga Hioba. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2013, s. 96, 559–562 (NK.B.ST XV); M.H. Pope, *Job. Introduction, Translation, and Notes*, Garden City, New York 1973, s. 7, 351–354 (AB 15); L. Alonso Schökel, J.L. Sicre Diaz, *Giobbe. Commento teologico e letterario*, Roma 1985, s. 114, 681 (Commenti Biblici); J. Lévêque, *Job et son Dieu. Essai d'exégèse et de théologie biblique*, vol. 1–2, Paris 1970, I, s. 126–130, 133n, 191 (Études Bibliques); G. Ravasi, *Hiob. Dramat Boga i człowieka*, t. 2, tłum. K. Stopa, Kraków 2005, s. 20n, 584–587 (Zgłębiając Biblię).

¹⁰³ Por. P. Ostański, *Historiozbawcza wizja starości w Piśmie Świętym*, s. 553–559 oraz mój artykuł, „Czas naszych dni – to lat siedemdziesiąt lub, gdy jesteśmy mocni, osiemdziesiąt” (Ps 90,10). *Długość i wartość życia człowieka w służbie Bożej*, w: „Słowo jego płonęło jak pochodnia” (Syr 48,1). Księga pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Tadeusza Brzegowego, red. P. Łabuda, Tarnów 2011, s. 47–57; Papieska Komisja Biblijna, „Czym jest człowiek” (Ps 8,5). *Zarys antropologii biblijnej*, nr 31.

wyraził zgodę, aby zdrowie i materialne dobra zabrał Hiobowi szatan – teraz wynagradza go zgodnie z zasadą podaną w Prawie.

Wyrazem Bożego błogosławieństwa i nagrody za dobre życie jest też spokojny jego koniec. Natchnieni autorzy stosują na oznaczenie go zwrot: „odejść (umrzeć) w pokoju”. Bóg obiecuje Abramowi: „Ale ty odejdziesz do twoich przodków w pokoju, w późnej starości będziesz pochowany” (Rdz 15, 15). Formuła wyraża ideę spokojnej śmierci i godny pochówek, więc wypełnienie swoistego ideału oczekiwanego w związku z końcem życia na ziemi¹⁰⁴. Wypełnienie tej Bożej obietnicy ukazuje Rdz 25, 8: zakończył życie („w późnej, lecz szczęśliwej starości”). Podobnie zmarł sędzia Gedeon (Sdz 8, 32 – „w szczęśliwej starości”)¹⁰⁵ i Dawid (1 Krn 29, 28 – „w późnej starości, syty dni, bogactwa i chwały”)¹⁰⁶.

Autor Księgi Tobiasza mówi o końcu życia starszego bohatera tekstu: „Umarł on w pokoju, mając sto dwanaście lat, i pochowano go okazale w Niniwie” (Tb 14, 2)¹⁰⁷.

Jednak jeśli ktoś dopuścił się zdradzieckiego zabójstwa, nie zasługuje na spokojną śmierć. Dawid przed śmiercią przypomniał Salomonowi postępowanie Joaba i polecił, by jego syn i następca ukarał wodza, nie pozwolił mu spokojnie umrzeć w sędziwym wieku: „Poza tym ty wiesz, co uczynił mi Joab, syn Serui: co uczynił dwom dowódcom wojska izraelskiego – Abnerowi, synowi Nera, i Amasie, synowi Jetera, kiedy ich zabił i przelał krew w czasie pokoju, jak na wojnie, i zboczył tą krwią wojny

¹⁰⁴ Por. S. Łach, *Księga Rodzaju*, s. 353; E.A. Speiser, *Genesis*, s. 113; G.J. Wenham, *Genesis 1–15*, s. 332; J. Lemański, *Księga Rodzaju, rozdziały 11, 27–36, 43. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2014, s. 246n (NKB.ST I, 2); P. Ostański, *Historiozbawcza wizja starości w Piśmie Świętym*, s. 141–144.

¹⁰⁵ Por. D. Dziadosz, *Księga Sędziów, rozdziały 6–12. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2019, s. 157 (NKB.ST VII, 2); R.G. Boling, *Judges*, s. 160n.

¹⁰⁶ Por. J. Lemański, *Pięćoksiąg dzisiaj*, Kielce 2002, s. 209 (Studia Biblica, 4); A. Trojina, *Pierwsza Księga Kronik. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2015, s. 460n (NKB.ST X, 1); H. Langkammer, *1–2 Księga Kronik. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań 2011, s. 151 (PŚST V, 1); J.M. Myers, *I Chronicles. Introduction, Translation and Notes*, Garden City, New York 1965, s. 199n (AB 12); J. Kucharski, *Spocząć ze swymi przodkami. Grzebanie zmarłych w biblijnym Izraelu*, Lublin 1998 (Jak Rozumieć Pismo Święte, 10).

¹⁰⁷ Por. S. Grzybek, *Księga Tobiasza*, s. 136; C.A. Moore, *Tobit*, s. 289; M. Wojciechowski, *Księga Tobiasza czyli Tobita*, s. 142; P. Ostański, *Historiozbawcza wizja starości w Piśmie Świętym*, s. 738–743.

swoj pas na biodrach i sandały na nogach. Uczynisz więc według twojej roztropności i nie dozwolisz, aby w sędziwym wieku spokojnie przeszedł do Szeolu” (1 Krl 2, 5n)¹⁰⁸.

Przytoczone teksty pokazują doczesną pomyślność, różne konkretne aspekty ludzkiego życia oraz spokojne zakończenie jako owoc Bożego błogosławieństwa. Stwórca troszczy się o człowieka. Chce jego szczęścia osobistego, rodzinnego i społecznego. Prowadzi do tego życie zgodne z Bożymi wymaganiami i wierność przymierzu, jakie Bóg zawarł ze swoim ludem.

3. Pomyślność grzeszników jako trudność dla sprawiedliwych Pierwszego Przymierza¹⁰⁹

Ponieważ wiara w przyszłe życie kształtowała się w biblijnym Izraelu powoli, uważano doczesną pomyślność za Bożą odpłatę za dobre życie. Natomiast nieszczęścia uważano za skutki grzechu. Dlatego wielu ludzi, zwłaszcza cierpiących sprawiedliwych, miało trudności, gdy widziało pomyślność grzeszników.

W psalmach o charakterze lamentacji i dydaktycznych często natchnieni autorzy pytają, dlaczego spotkało ich nieszczęście, podczas gdy ludzie nieprawi cieszą się doczesnym powodzeniem. Podamy kilka przykładów:

Dlaczego z dala stoisz, o Panie,
w czasach ucisku się kryjesz,
gdy występny się pyszni, biedny jest w udręce
i ulega podstępom, które tamten uknuł (Ps 10, 1n).

¹⁰⁸ Por. J.B. Łach, *Księgi 1–2 Królów*, s. 149; E. Würthwein, *Die Bücher der Könige. 1. Könige 1–16*, Göttingen 1977, s. 20 (ATD 11, 1).

¹⁰⁹ Wykorzystano tu materiały z rozprawy: „Pan jest sprawiedliwy, kocha sprawiedliwość” (Ps 11, 7). *Sprawiedliwość – uczciwość – przyzwoitość w Piśmie Świętym*, Kraków 2014, s. 34–42 (Biblijne Wezwania do Rozwijania Kultury, 5), jednak tam chodzi przede wszystkim o sprawiedliwość Bożych wyroków, natomiast teraz rozważamy zebrane teksty pod kątem poczucia sensu ludzkiego życia, właściwego wykorzystywania czasu na ziemi i nadziei przyszłego szczęścia oraz zapowiedzi trwałych skutków złego postępowania.

Następne wersety do 13 pokazują postępowanie ludzi złych, potem następuje prośba o Bożą interwencję i wyznanie głębokiej wiary, że Bóg weźmie w opiekę wiernych i ukarze grzeszników.

Powstań, o Panie, wystąp przeciw niemu i powal go,
swoim mieczem wyzwól moje życie od grzesznika,
a Twoją ręką, Panie – od ludzi:
od ludzi, którym obecne życie przypada w udziale
i których brzuch napełniasz Twymi dostatkami,
których synowie jedzą do syta,
a resztę zostawiają swoim małym dzieciom (17, 13n);

Lepsza jest odrobina, którą ma sprawiedliwy,
niż wielkie bogactwo występnych,
bo ramiona występnych będą połamane,
a sprawiedliwych Pan podtrzymuje.
Pan zna dni ludzi bez zarzutu,
a ich dziedzictwo trwać będzie na wieki (Ps 37, 16–18);

Jak dobry jest Bóg dla prawych,
dla tych, co są czystego serca!
A moje stopy nieomal się potknęły,
omal się nie zachwiały moje kroki.
Zazdrościłem bowiem niegodziwym,
widząc pomyślność grzeszników.
Bo dla nich nie ma żadnych cierpień,
ich ciało jest zdrowe, tłuste (Ps 73, 1–4 i dalsze wersety pokazujące złudną czasową pomyślność grzeszników i trwałe dobra tych, którzy chcą być blisko Boga, mimo przeżywanych trudności);

Chociaż występni plenią się jak zielsko
i złoczyńcy jaśniejają przepychem,
i tak [idą] na wieczną zagładę” (Ps 92, 8);

„Powstań, Ty, który sądzisz ziemię,
daj pysznym odpłatę!

Jak długo występn, Panie,
jak długo będą się chełpić występn (Ps 94, 2n – dalej wyliczone są złe czyny występnych oraz wyrażona ufność w pomoc Boga, mocno oparta na Jego dotychczasowych dziełach).

Sprawiedliwość Boga ukazuje się inna od ludzkich oczekiwań. Nie zawsze odpłata przychodzi od razu i jest widoczna dla uczestników wydarzeń, osób skrzywdzonych przez ludzkie występki. Niemniej przyjdzie niezawodnie i trzeba ufać Bogu, który wielokrotnie okazywał swoją miłość i miłosierdzie, a także sprawiedliwą moc karzącą wszelkie formy zła¹¹⁰.

Podobna jest główna myśl Księgi Hioba. Bohater, polemizując z przyjaciółmi przytaczającymi obiegowe poglądy o doczesnej odpłacie, mówi:

Czemuż to żyją grzesznicy?
Wiekowi są i rosną w siłę.
Wraz z nimi trwale ich potomstwo:
przed ich oczyma są ich latorośle.
Ich domy są bezpieczne, bez strachu,
gdyż Boża różga ich nie dosięga [...]
Pędzą dni w dobrobycie,
w spokoju zstępują do Szeolu (Hi 21, 7–9. 13)¹¹¹.

Na początku utworu szatan mówi, że wzorowe życie bohatera wynika z wdzięczności za doznane dobrodziejstwa. Bóg pozwala poddać go próbie i potem wyjaśnia, że Jego działanie przewyższa ludzkie poczucie słuszności

¹¹⁰ Por. A. Strus, *Edukacyjny wymiar cierpienia – na podstawie Księgi Joba i Listu do Hebrajczyków*, w: *Pieśń Izraela. Pieśń nad Pieśniami, Psalmi, Lamentacje*, A. Strus, J. Warzecha, J. Frankowski, Warszawa 1988, s. 11–111, zwłaszcza 94–96 (Wprowadzenie w Myśl i Wezwanie Ksiąg Biblijnych, 7); L. Stachowiak, *Księga Psalmów*, w: *Wstęp do Starego Testamentu*, red. L. Stachowiak, Poznań 1990², s. 347–383, zwłaszcza 368; H. Witczyk, *Psalmi – dialog z Bogiem*, Katowice 1995, s. 29–45, 167n, 205n (AL 19); A. Tronina, *Teologia Psalmów. Wprowadzenie do lektury Psalterza*, Lublin 1995, s. 91–95 (Jak Rozumieć Pismo Święte, 8); S. Łach, J. Łach, *Księga Psalmów*, s. 131n, 153, 226n, 333–337, 404n, 410–412; G. Ravasi, *Il Libro dei Salmi*, vol. 1, 224n, 315, 684n; II, s. 506–530, 932n, 966; *Psalms I*, s. 61n, 98m, 229; *Psalms II*, s. 187–197, 337, 347.

¹¹¹ Por. C. Jakubiec, *Księga Hioba*, s. 156n; M.H. Pope, *Job*, s. 157n; L. Alonso Schökel, J.L. Sicre Diaz, *Giobbe*, s. 359n; J. Lévéque, *Job et son Dieu*, vol. 1, s. 125n, 235, 281n; II, s. 555; G. Ravasi, *Hiob*, t. 2, s. 271–273.

i sprawiedliwości, nieudolnie pokazywane przez przyjaciół Hioba, i przywraca bohatera Księgi do dawnej pomyślności¹¹².

Księga Koheleta uczy, że sprawiedliwych i występnych spotyka różny do-
czesny los, często grzesznicy cieszą się czasowym powodzeniem, ale osta-
tecznie Bóg wszystko sprawiedliwie osądzi:

To wszystko widziałem,
zwracając uwagę na wszystkie sprawy,
jakie się dzieją pod słońcem
w czasie gdy człowiek jeden panuje nad drugim
na jego nieszczęście.
Ponadto widziałem,
jak złoczyńców ze czcią składano w grobie,
a ludzie przychodzili i odchodzili z miejsca świętego
i zapominano w mieście o tym, co tamci czynili.
To również jest marność.
Ponieważ wyroku nad czynem złym
nie wykonuje się zaraz,
dlatego serce synów ludzkich
bardzo jest skore do czynów złych;
zwłaszcza że grzesznik czyni źle stokrotnie,
a jednak długo żyje.
Chociaż ja również i to poznałem,
że szczęści się tym, którzy Boga się boją,
dlatego że się Go boją.
Nie szczęści się zaś złoczyńcy,
i podobny do cienia, nie przedłuża on swych dni,
dlatego że nie ma w nim bojaźni
wobec Boga.
Jest marność, która się dzieje na ziemi:
są sprawiedliwi, którym zdarza się to,
na co zasługują grzesznicy,
a są grzesznicy, którym zdarza się to,
na co zasługują sprawiedliwi (Koh 8, 9–14);

¹¹² Por. E. Świerczek, *Edukacyjny wymiar cierpienia – na podstawie Księgi Joba i Listu do Hebrajczyków*, w: *Agnus et Sponsa. Prace ofiarowane o. prof. Augustynowi Jankowskiemu*, red. T.M. Dąbek, T. Jelonek, Kraków 1993, s. 281–302, zwłaszcza 286–295 (Studia, 2).

Wszystko jednakie dla wszystkich:
Ten sam los spotyka
tak sprawiedliwego, jak i złoczyńcę,
tak czystego, jak i nieczystego,
zarówno składającego ofiary, jak i tego,
który nie składa ofiar;
tak samo jest z dobrym, jak i z grzesznikiem,
z przysięgającym, jak i z takim,
który przysięgi się boi (Koh 9, 2);

Sprawiedliwi i mędrcy oraz ich czyny
są w ręku Boga (Koh 9, 1);

Koniec mowy. Wszystkiego tego wysłuchawszy,
Boga się bój i przykazań Jego przestrzegaj,
bo cały w tym człowiek.
Bóg bowiem każdy czyn wezwie przed sąd
dotyczący wszystkiego, co ukryte: czy dobre było, czy złe (Koh 12, 13n)¹¹³.

Prorok Malachiasz uczy ufności wobec Boga, któremu nie podoba się niecierpliwe oczekiwanie rychłego wymiaru sprawiedliwości:

Uprzykrzyliście się Panu swymi mowami, a pytacie się jeszcze: Czym się uprzykrzyliśmy? Tym, że mówicie: Każdy człowiek źle czyniący jest [jednak] miły oczom Pana, i w takich ludziach ma On upodobanie. Albo [mówicie]: Gdzież jest Bóg, sprawiedliwy Sędzia. Oto Ja wyślę anioła mego, aby przygotował drogę przede Mną, a potem nagle przybędzie do swej świątyni Pan, którego wy oczekujecie, i Anioł Przymierza, którego pragniecie. Oto nadejdzie, mówi Pan Zastępów. Ale kto przetrwa dzień Jego nadejścia? (Ml 2, 17 – 3, 2)¹¹⁴.

¹¹³ Por. M. Filipiak, *Księga Koheleta*, s. 161–164, 166–168, 195n; A. Bonora, *Księga Koheleta*, s. 142–148, 152, 188; C.L. Seow, *Ecclesiastes*, s. 283–288, 297–299, 390n, 394n; G. Ravasi, *Kohelet*, s. 228–232, 238–240, 312–315.

¹¹⁴ Por. M. Peter, *Księga Malachiasza, Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – kursy*, w: *Księgi proroków mniejszych*, Poznań 1968, s. 461–508, zwłaszcza 489–492 (PŚST XII, 2); R.L. Smith, *Micah – Malachi*, s. 328n.

Prorok Daniel zapowiada powstanie do życia i określa wieczny los zarówno ludzi dobrych, jak i złych:

Wielu zaś, co śpi
w prochu ziemi, zbudzi się:
jedni do wiecznego życia,
drudzy ku hańbie, ku wiecznej odrazie.
Mądrzy będą świecić
jak blask sklepienia,
a ci, którzy nauczyli wielu sprawiedliwości,
jak gwiazdy na wieki i na zawsze (Dn 12, 2n)¹¹⁵.

Najpóźniej powstały tekst Starego Testamentu – Księga Mądrości – odpowiada na pytanie, w jaki sposób nastąpi pełne wyrównanie sprawiedliwości – ostateczna odpłata za ludzkie czyny:

Mądrość bowiem jest duchem miłującym ludzi,
ale bluźniercy z powodu jego warg nie zostawi bez kary: [...]

Zatem nie ukryje się żaden z mówiących niegodziwie
i nie ominie go karząca sprawiedliwość (Mdr 1, 6. 8);

Mylnie więc rozumując, mówili sobie:
„Nasze życie jest krótkie i smutne.
Nie ma lekarstwa na śmierć człowieka,
i nie wiadomo, by ktoś wrócił z Otchłani. [...]

Dalej więc! Korzystajmy z tego, co dobre,
używajmy świata skwapliwie jak w młodości!”
Tak pomyśleli – i pobłądzili,
bo własna złość ich zaślepiła.
Nie pojęli tajemnic Bożych,
nie spodziewali się nagrody za prawość
i nie docenili odpłaty dla dusz czystych.

¹¹⁵ Por. J. Homerski, *Księga Daniela*, s. 160–162; M. Parchem, *Księga Daniela*, s. 675–687; L.F. Hartman, A.A. Di Lella, *The Book of Daniel*, s. 307–310; J.J. Collins, *Daniel*, s. 391–398.

Bo do nieśmiertelności Bóg stworzył człowieka –
uczynił go obrazem swej własnej wieczności (Mdr 2, 1. 6. 21–23);

A dusze sprawiedliwych są w ręku Boga
i nie dosięgnie ich męka.
Zdało się oczom głupich, że pomarli,
zgon ich poczytano za nieszczęście
i odejście od nas za unicestwienie,
a oni trwają w pokoju [...] wierni w miłości będą przy Nim trwali,
łaska bowiem i miłosierdzie dla Jego wybranych.
A grzesznicy poniosą karę stosownie do swych czynów,
bo wzgardzili sprawiedliwym i odstąpili od Pana,
nieszczęsny bowiem, kto mądrością gardzi i karnością (Mdr 3, 1–3. 9–11).

Człowiek jest nieśmiertelny, stworzony do wieczności – także to wynika z obrazu Bożego, jakim jest na mocy stworzenia (Mdr 2, 23; por. Rdz 1, 26n). Według Bożego postanowienia ma uczestniczyć w wiecznym szczęściu Boga. Czy je osiągnie, zależy to od tego, jak wykorzysta własną wolność. Bóg ją szanuje i jeśli ludzkie czyny były nieustannym odrzucaniem Jego miłości, trwanie bez Boga będzie stanem wiecznej duchowej śmierci, karą, jaką sam sobie wymierza grzesznik lekceważący Boga i drugiego człowieka¹¹⁶.

Prorok Ezechiel bardzo mocno pokazuje niewystarczalność tradycyjnej zasady zbiorowej odpowiedzialności i zwraca uwagę na indywidualną, osobistą odpowiedzialność każdego człowieka (14, 12–20; 18, 1–32). Mówi też

¹¹⁶ K. Romaniuk, *Księga Mądrości. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1969, s. 91–94, 101–105, 111n, 114n, 119n (PŚST VIII, 3); B. Poniży, *Księga Mądrości. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2012, s. 143n, 164n, 167, 171–173, 177–180, 185–188 (NKB.ST XX); D. Winston, *The Wisdom of Solomon. A New Translation with Introduction and Commentary*, Garden City, New York 1978, s. 104n, 114–116, 118n, 120n, 125–127, 129 (AB 43); M. Gilbert, *Mądrość Salomona*, t. 1, tłum. S. Kobiałka, Kraków 2002, s. 8n, 12, 16, 30–33 (Myśl Teologiczna, 37); tenże, *Mądrość Salomona*, t. 2, tłum. S. Kobiałka, Kraków 2002, s. 9, 22n, 41–44, 91–94 (Myśl Teologiczna, 38); Papieska Komisja Biblijna, „Czym jest człowiek” (Ps 8,5). *Zarys antropologii biblijnej*, nr 27.

o możliwości zmiany postawy żyjącego człowieka: nawrócenia grzesznika lub upadku sprawiedliwego¹¹⁷.

Ludzkie oceny są względne. Prawda o nieskończonej Bożej sprawiedliwości gwarantuje każdemu odpłatę za jego czyny. Obok sprawiedliwości Bóg jest nieskończenie miłosierny. Wymaga jednak szczerego nawrócenia i nie pozwoli lekceważyć swych praw. Tak jak powodzenie grzeszników, trudność dla ludzkich autorów Biblii stanowiło niewinne cierpienie sprawiedliwych. W następnym rozdziale rozważymy teksty na ten temat.

4. Niewinne cierpienia sprawiedliwych

Przykładem niewinnie cierpiącego człowieka jest sprawiedliwy Hiob. Bóg pozwolił szatanowi, który uważał, że sprawiedliwość Hioba wynika z pomyślności, jaką się cieszy, dotknąć go różnymi nieszczęściami (Hi 1, 1 – 2, 10)¹¹⁸. W rozmowie z przyjaciółmi nieszczęśliwy bohater mówi o swych cierpieniach:

¹¹⁷ Por. J. Homerski, U. Szwarz, *Księga Ezechiela*, s. 127n, 149–154; W. Zimmerli, *Ezekiel 1. A Commentary on the Book of the Prophet Ezekiel Chapters 1–24*, transl. R.E. Clements, Philadelphia 1979, s. 312–316, 369–387 (Hermeneia); M. Greenberg, *Ezekiel 1–20. A New Translation with Introduction and Commentary*, Garden City, New York 1983, s. 256–263, 325–347 (AB 22); R. Rumianek, *Problem odpowiedzialności według Ez 18, 2, w: Miłość jest z Boga. Wokół zagadnień biblijno-moralnych*. Studium ofiarowane ks. prof. dr. hab. Janowi Łachowi, red. M. Wojciechowski, Warszawa 1997, s. 359–366; R. Rumianek, *Orędzie Księgi Ezechiela*, Warszawa 1999, s. 105–124; G. von Rad, *Teologia Starego Testamentu*, s. 297; G. Witaszek, *Mysł społeczna proroków*, Lublin 1998, s. 190–197; G. Witaszek, *Sprawiedliwość społeczna a odpowiedzialność indywidualna (Ez 18)*, RBL 49 (1996), s. 154–164. Pwt 24, 16 uczy: „Ojcowie nie poniosą śmierci za winy synów ani synowie za winy ojców. Każdy umrze za swój własny grzech”; por. też Rdz 18, 23–32; 2 Sm 24, 17; 2 Krl 14, 6.

¹¹⁸ C. Jakubiec, *Księga Hioba*, s. 55–64; A. Tronina, *Księga Hioba*, s. 93–112; M.H. Pope, *Job*, s. 3–23; L. Alonso Schökel, J.L. Sicre Diaz, *Giobbe*, s. 110–128; J. Lévêque, *Job et son Dieu*, vol. 1, s. 119–210; II, s. 573, 648; G. Ravasi, *Hiob*, t. 2, s. 12–48; A. Tronina, *Hiob jako ideał etycznej prawości (Hi 31)*, AK 154 (2010) z. 1 (605), s. 61–69; J. Nawrot, *Prawość postępowania Hioba. Analiza wybranych tekstów księgi*, w: „Przybliżyło się Królestwo Boże”. Księga pamiątkowa dla Księdza Profesora Romana Bartnickiego w 70. rocznicę urodzin, red. W. Chrostowski, Warszawa 2007, s. 389–403; E. Świerczek, *Edukacyjny wymiar cierpienia – na podstawie Księgi Joba i Listu do Hebrajczyków*, 286–295.

Człowiek swej drogi jest nieświadomy,
Bóg sam ją przed nim zamyka.
Płacz stał mi się pożywieniem,
jęki moje płyną jak woda,
bo spotkało mnie, czegom się lękał,
bałem się, a jednak to przyszło (Hi 3, 23–25).

Jakże ja zdołam z Nim mówić?
[Jakich] dobiorę słów wobec Niego?
Choć słuszność mam, nie odpowiem,
a przecież błagać będę o litość.
Jeśli zawołam, czy mi odpowie?
Nie mam pewności, czy głos mój słyszy (Hi 9, 14–16).

Choć jestem prawy, usta mnie potępią,
choć bez skazy – winnym mnie uznają.
Czy jestem bez skazy? Nie znam sam siebie,
odrzucaam swe życie.
Na jedno wychodzi, więc rzekłem:
Prawego z występny On zniszczy.
Gdy nagle plaga zabija,
z klęski niewinnych On szydzi (Hi 9, 20–23).

Biada mi, gdybym zgrzeszył!
Choć sprawiedliwy, nie podniosę głowy,
syty pogardy, niedolą pojony (Hi 10, 15)¹¹⁹.

Mam gotową obronę przed sądem,
świadom, że jestem niewinny (Hi 13, 18).

Ile mam przewin i grzechów?
Ujawnij występki i winy! (Hi 13, 23).

¹¹⁹ Por. C. Jakubiec, *Księga Hioba*, s. 71n, 97–99, 103n; A. Tronina, *Księga Hioba*, s. 124n, 175–179, 186n; M.H. Pope, *Job*, s. 33, 71–73, 81; L. Alonso Schökel, J.L. Sicre Diaz, *Giobbe*, s. 146, 202n, 205, 211–213, 219n; J. Lévêque, *Job et son Dieu*, vol. 1, s. 333–335, 341, 353–357; vol. 2, s. 417n, 421, 553; G. Ravasi, *Hiob*, t. 2, s. 67n, 133–136, 146.

Oblicze czerwone od płaczu,
 w oczach już widzę pomrokę,
 choć rąk nie zmazałem występkiem
 i modlitwa moja jest czysta.
 Ziemi, nie zakryj mej krwi,
 by krzyk ukojenia nie zazał.
 Teraz mój Świadek jest w niebie,
 mój Poręczyciel jest na wysokości.
 [Gdy] gardzą mną przyjaciele,
 zwracam się z płaczem do Boga,
 by rozsądził spór człowieka z Bogiem,
 jakby człowieka z człowiekiem.
 Upłyną obliczone lata, nim pójdę drogą,
 skąd nie ma powrotu (Hi 16, 16–22).

Gdybym naprawdę zbłądził,
 we mnie by tkwiła nieprawość.
 Jeśli naprawdę chcecie triumfować,
 próbujcie mi dowieść ohydy (Hi 19, 4n)¹²⁰.

W odpowiedzi na słowa Sofara Hiob w dłuższym wywodzie mówi, że zli są szczęśliwi, nawet po śmierci (Hi 21, 7–34)¹²¹.

Hiob przypomina swą sprawiedliwość, wytrwałe dążenie, by postępować zgodnie z Bożymi wymaganiami:

Do Jego śladu przyłgnęła moja stopa,
 Jego drogi strzegłem i nie zbłądziłem.

¹²⁰ Por. C. Jakubiec, *Księga Hioba*, s. 115n, 133n, 144; A. Tronina, *Księga Hioba*, s. 221–224, 259–261, 282n; M.H. Pope, *Job*, s. 100n; 124–126, 140; L. Alonso Schökel, J.L. Sicre Diaz, *Giobbe*, s. 258–260, 295–300, 323n; J. Lévêque, *Job et son Dieu*, vol. 1, s. 272, 334n, 368, 377n, 387; vol. 2, s. 424–426, 437, 460–467, 486n; G. Ravasi, *Hiob*, t. 2, s. 173–175, 210–213, 233n.

¹²¹ Por. C. Jakubiec, *Księga Hioba*, s. 156–160; A. Tronina, *Księga Hioba*, s. 312–321; M.H. Pope, *Job*, s. 157–162; L. Alonso Schökel, J.L. Sicre Diaz, *Giobbe*, s. 359–364, 366–372; J. Lévêque, *Job et son Dieu*, vol. 1, s. 279–285; vol. 2, s. 553n; G. Ravasi, *Hiob*, t. 2, s. 271–280.

Nie gardzę nakazem Jego warg
i w sercu chowam słowa ust Jego (Hi 23, 11n).

Dalekie to ode mnie, bym przyznał wam słuszność,
dopóki żyję, nie ustąpię, że jestem niewinny,
że strzegę prawości, a nie porzucam:
za moje dni nie potępia mnie serce.
Mój wróg niech się winnym okaże,
a mój przeciwnik – występny (Hi 27, 5–7)¹²².

Bohater Księgi wspomina stan dawnej pomyślności (Hi 29, 1–25), zwracając szczególnie uwagę na troskę o biednych:

Bo ratowałem biednego, gdy wołał,
sierotę, co nie miał pomocy.
Błogosławieństwo nędzarza szło ku mnie
i serce wdowy radowałem.
Sprawiedliwość – to szata, którą się odziewałem,
prawość mi płaszczem, zawojem.
Niewidomemu byłem oczami,
chromemu służyłem za nogi.
Dla biednych stałem się ojcem
i rozstrzygałem spór nieznajomego,
rozbijałem szczęki łotrowi
i z zębów mu łup wydzierałem (Hi 29, 12–17)¹²³.

Świadczy, że zawsze troszczył się o dobre postępowanie, unikał różnych przejawów zła, ufając, że dzięki temu otrzyma Boże błogosławieństwo i spokojnie zakończy swoje życie (Hi 31, 1–40). Jest przekonany, że może z czystym sumieniem stanąć przed Bogiem:

¹²² Por. C. Jakubiec, *Księga Hioba*, s. 166, 178; A. Tronina, *Księga Hioba*, s. 341, 372; M.H. Pope, *Job*, s. 172, 190n; L. Alonso Schökel, J.L. Sicre Diaz, *Giobbe*, s. 401, 425n; J. Lévêque, *Job et son Dieu*, vol. 1, s. 387–391; vol. 2, s. 552n, 641n; G. Ravasi, *Hiob*, t. 2, s. 298n, 321n.

¹²³ Por. C. Jakubiec, *Księga Hioba*, s. 185–189, zwłaszcza 187n; A. Tronina, *Księga Hioba*, s. 397–402, zwłaszcza 399–401; M.H. Pope, *Job*, s. 208–216, zwłaszcza 212n; L. Alonso Schökel, J.L. Sicre Diaz, *Giobbe*, s. 461–473, zwłaszcza 468–470; J. Lévêque, *Job et son Dieu*, vol. 1, s. 379n, 387; G. Ravasi, *Hiob*, t. 2, s. 365–373, zwłaszcza 369–371.

Zdałem sprawę z mych kroków,
przed Niego pójdę jak księżę (Hi 31, 37)¹²⁴.

Poczucie czystego sumienia opartego na sprawiedliwym postępowaniu wyrażają często psalmy o charakterze błagalnych modlitw w ucisku, zagrozeniu i lamentacji, zwłaszcza indywidualnych:

Dlaczego z dala stoisz, o Panie,
w czasach ucisku się kryjesz,
gdy występny się pyszni, biedny jest w udreće
i ulega podstępom, które tamten uknuł? (Ps 10, 1n).

Ratuj, Panie, bo nie ma pobożnych,
zabrakło wiernych wśród ludzi.
Wszyscy mówią kłamliwie do bliźniego,
mówią podstępnymi wargami i z sercem obłudnym. [...]
Wobec utrapienia biednych i jęku ubogich –
mówi Pan: „Teraz powstanę
i dam zbawienie temu, który go pożąda” (Ps 12, 2n. 6).

Jak długo, Panie, całkiem o mnie nie będziesz pamiętał?
Dokąd kryć będziesz przede mną oblicze?
Dokąd w mej duszy będę przeżywał wahania,
a w moim sercu codzienną zgryzotę?
Jak długo mój wróg będzie się wynosił (Ps 13, 2n).

I pełne ufności zakończenie:

A ja zaufałem Twemu miłosierdziu,
niech się cieszy me serce z Twojej pomocy,
chcę śpiewać Panu, który obdarzył mnie dobrem (w. 6).

¹²⁴ Por. C. Jakubiec, *Księga Hioba*, s. 194–201, zwłaszcza 200; A. Tronina, *Księga Hioba*, s. 412–430, zwłaszcza 426n; M.H. Pope, *Job*, s. 227–239; L. Alonso Schökel, J.L. Sicre Diaz, *Giobbe*, s. 490–508, zwłaszcza 507n; J. Lévêque, *Job et son Dieu*, vol. 1, s. 232–234; vol. 2, s. 489–493, 526; G. Ravasi, *Hiob*, t. 2, s. 383–399, zwłaszcza 399.

Czyż się nie opamiętają wszyscy, którzy czynią nieprawość,
którzy mój lud pożerają, jak gdyby chleb jedli,
którzy nie wzywają Pana? (Ps 14, 4).

Wysłuchaj, Panie, słuszności, zważ na me wołanie,
przyjmij moje modły z warg nieobłudnych! [...]
Choćbyś badał me serce, nocą mnie nawiedzał
i doświadczał ogniem,
nie znajdziesz we mnie nieprawości. [...]
Strzeż mnie jak źrenicy oka;
w cieniu Twych skrzydeł mnie ukryj,
przed występnyimi, co gwałt mi zadają,
przed śmiertelnymi wrogami, co otaczają mnie zewsząd (Ps 17, 1. 3. 9n).

Ogarnęły mnie fale śmierci
i zatrwożyły mnie odmęty niosące zagładę;
oplątały mnie pęta Szeolu,
zaskoczyły mnie sidła śmierci.
W moim utrapieniu wzywam Pana
i wołam do mojego Boga; [...]
Pan nagradza moją sprawiedliwość,
odpłaca mi według czystości rąk moich.
Strzegłem bowiem dróg Pańskich
i nie oddaliłem się od mojego Boga,
bo mam przed sobą wszystkie Jego przykazania
i nie odrzucam od siebie Jego poleceń,
lecz jestem wobec Niego bez skazy
i wystrzegam się grzechu.
Pan mnie nagradza za moją sprawiedliwość,
za czystość rąk moich w Jego oczach (Ps 18, 5–7. 21–25 = 2 Sm 22, 5–7. 21–25)¹²⁵.

¹²⁵ Por. S. Łach, J. Łach, *Księga Psalmów*, s. 131, 135–138, 140n, 152n, 158–161; G. Ravasi, *Il Libro dei Salmi*, t. 1, 224n, 247–250, 258–260, 267n, 312–314, 332, 337n; *Psalms I*, s. 61n, 73n, 76n, 79, 81, 93n, 97n, 105n, 111n; J. Łach, *Księgi Samuela. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań–Warszawa 1973, s. 483n, 487 (PŚST IV, 1); P.K. McCarter, *II Samuel. A New Translation with Introduction, Notes and Commentary*, New York, London, Toronto, Sydney, Auckland 1984, s. 456, 458, 465, 468, 473–475 (AB 9).

Boże mój, Boże mój, czemuś mnie opuścił?
 Daleko do mego Wybawcy słowa mego jęku.
 Boże mój, wołam w ciągu dnia, a nie odpowiadasz,
 i nocą, a nie zaznaję pokoju. [...]
 Szydzą ze mnie wszyscy, którzy na mnie patrzą,
 rozwierają wargi, potrząsają głową:
 „Zaufał Panu, niechże go wyzwoli,
 niechże go wyrwie, jeśli go miłuje” (Ps 22, 2n. 8n).

Oddaj mi, Panie, sprawiedliwość, bo nienagannie postępowałem
 i nie byłem chwiejny, pokładając nadzieję w Panu.
 Doświadcz mnie, Panie, wystaw mnie ma próbę,
 wybadaj moje nerki i serce. [...]
 Ja zaś postępowałem nienagannie,
 wyzwól mnie i zmiłuj się nade mną! (Ps 26, 1n. 11).

Panie, naucz mnie Twojej drogi,
 prowadź mnie ścieżką prostą,
 z powodu moich wrogów!
 Nie wydawaj mnie na łaskę moich nieprzyjaciół,
 bo przeciw mnie powstałi kłamliwi świadkowie
 i ci, którzy dyszą gwałtem (Ps 27, 11n).

Nie gub mnie z występnyymi
 i z tymi, co czynią nieprawość (Ps 28, 3)¹²⁶.

W ręce Twoje powierzam ducha mego.
 Ty mnie wybawiłeś, Panie, Boże wierny!
 Nienawidzę tych, którzy czczą marne bóstwa,
 i pokładam ufność w Panu. [...]
 Zmiłuj się nade mną, Panie, bo jestem w ucisku,
 od smutku słabnie me oko,
 a także moja siła i wnętrzości.
 Bo zgryzota trawi me życie,

¹²⁶ Por. S. Łach, J. Łach, *Księga Psalmów*, s. 175n, 189n, 193, 195; G. Ravasi, *Il Libro dei Salmi*, t. 1, 409–414, 487n, 491n, 506, 517n; *Psalms I*, s. 138n, 161, 163, 169, 172.

a wzdychanie – moje lata.
Siłę moją zachwiały ucisk
i kości moje osłabły.
Stałem się znakiem hańby dla wszystkich moich wrogów,
dla moich sąsiadów przedmiotem odrazy,
dla moich znajomych – postrachem;
kto mnie ujrzy na ulicy,
ucieka ode mnie.
Zapomniano w sercach o mnie jak o zmarłym,
stałem się jak sprzęt wyrzucony.
Słyszę bowiem złorzeczenia wielu:
«Trwoga dokoła»,
gdy przeciw mnie się zbierają,
zamyślają odebrać mi życie (Ps 31, 6n. 10–14).

Napastują i szydzą ze mnie, zgrzytając przeciw mnie zębami. [...]
Widziałeś, Panie, zatem nie milcz,
o Panie, nie bądź ode mnie daleko
Przebudź się, wystąp w obronie mego prawa,
w mojej sprawie, mój Panie i Boże.
Osądź mnie, Panie, Boże mój, w Twej sprawiedliwości;
niech się nie cieszą oni nade mną (Ps 35, 16. 22–24)¹²⁷.

Jest moją radością, mój Boże, czynić Twoją wolę,
a prawo Twoje mieszka w moim wnętrzu. [...]
Osaczyły mnie bowiem nieszczęścia,
których nie ma liczby,
winy moje mnie przygniatają,
a gdybym mógł je widzieć,
byłyby liczniejsze niż włosy na mej głowie,
więc we mnie serce ustaje.
Panie, racz mnie wybawić;
Panie, pospiesz mi na pomoc! (Ps 40, 9. 13n).

¹²⁷ Por. S. Łach, J. Łach, *Księga Psalmów*, s. 205, 219; G. Ravasi, *Il Libro dei Salmi*, t. 1, s. 570–575, 644, 646n; *Psalms I*, s. 188–190, 214n.

Szepcą przeciw mnie wszyscy, co mnie nienawidzą,
i obmyślają moją zgubę:
„Zaraza złośliwa nim zawładnęła”
i „Już nie wstanie ten, co się położył” [...]

A Ty mnie podtrzymasz przez wzgląd na moją prawość
i umieścisz na wieki przed Twoim obliczem (Ps 41, 8n. 13).

Łzy stały się dla mnie chlebem
we dnie i w nocy,
gdy [ludzie] mówią mi co dzień:
„Gdzież jest twój Bóg?” [...]

Czemu jesteś zgnębiona, moja duszo,
i czemu jęczysz we mnie?
Ufaj Bogu, bo jeszcze Go będę wychwalać:
Zbawienie mojego oblicza i mojego Boga (Ps 42, 4. 6n).

Wymierz mi, Boże, sprawiedliwość
i broń mojej sprawy
przeciw ludowi, co nie zna litości;
wybaw mnie od człowieka podstępnego i niegodziwego! (Ps 43, 1).

Wystawiłeś nas na wzgardę sąsiadom,
na śmiech i urąganie naszego otoczenia. [...]

Wszystko to na nas przyszło, a jednak myśmy nie zapomnieli o Tobie
i nie złamaliśmy Twego przymierza,
ani serce nasze się nie odwróciło
i kroki nasze nie zboczyły z Twej ścieżki [...]

Powstań, przyjdź nam na pomoc
i wyzwól nas przez swą łaskawość! (Ps 44, 14. 18n. 27)¹²⁸.

Po wyznaniu przeciwności następuje wskazanie, jak i u kogo trzeba szukać ratunku:

¹²⁸ Por. S. Łach, J. Łach, *Księga Psalmów*, s. 237–240, 242n, 246n; G. Ravasi, *Il Libro dei Salmi*, t. 1, s. 734–738, 751–753, 766–769, 772, 788n, 793; *Psalms I*, s. 246n, 251–253, 256–259, 261n, 266–268.

Szamoczę się w moim ucisku,
jęczę na głos nieprzyjaciela,
na wołanie grzesznika,
bo sprowadzają na mnie niedolę
i napastują mnie w gniewie. [...]
Przerzuć swą troskę na Pana,
a On cię podtrzyma;
nie dopuści nigdy,
by miał się zachwiać sprawiedliwy (Ps 55, 3n. 23).

Psalmista wyraża poczucie zagrożenia, a równocześnie przekonanie o własnej sprawiedliwości i wierności Bogu:

Wyzwól mnie, mój Boże, od moich nieprzyjaciół,
chroń mnie od powstających na mnie!
Wyzwól mnie od złoczyńców
i od mężów krwawych mnie wybaw!
Bo oto czyhają na moje życie,
możni przeciw mnie spiskują,
a nie ma we mnie zbrodni ani grzechu, o Panie,
bez mojej winy przybiegają i napastują mnie (Ps 59, 2–5).

Usta moje były pełne Twojej chwały,
każdego dnia – Twojej sławy.
Nie odrzćaj mnie w czasie starości;
gdy siły ustaną, nie opuszczaj mnie!
Albowiem moi wrogowie o mnie rozprawiają,
czyhający na moje życie zmawiają się na mnie (Ps 71, 8–10).

Po zdobyciu Jerozolimy psalmista lamentuje nad ciałami zabitych Izraelitów, którym nie sprawiono godnego pogrzebu:

Boże, poganie przyszedli do Twego dziedzictwa,
zbezczęścili Twój święty przybytek,
Jeruzalem obrócili w ruinę.
Ciała sług Twoich wydali
na pastwę ptakom podniebnym,

zwierzętom ziemskim ciała Twoich świętych.
 Ich krew rozlali jak wodę,
 wokół Jeruzalem
 i nie było komu ich pogrzebać.
 Staliśmy się przedmiotem wzgardy dla naszych sąsiadów,
 igraszką i pośmiewiskiem dla otoczenia.
 Dokądże, Panie? Czy wiecznie będziesz się gniewał?
 Czy Twoja zapalczliwość będzie gorzeć jak ogień? (Ps 79, 1–5)¹²⁹.

Za odpowiedź Starego Testamentu na wołanie cierpiących sprawiedliwych można uznać Trzecią i Czwartą Pieśń Sługi Pańskiego z prorocтва Izajasza ukazującą zbawcze cierpienia kogoś, kto jest posłany przez Boga i w najwyższym stopniu sprawiedliwy. Prorok podaje jego słowa:

Podąłem grzbiet mój bijącym
 i policzki moje rwącym mi brodę.
 Nie zasłoniłem mojej twarzy
 przed zniewagami i opluciem.
 Pan Bóg mnie wspomaga,
 dlatego jestem nieczuły na obelgi,
 dlatego uczyniłem twarz moją jak głaz
 i wiem, że wstydu nie doznam (Iz 50, 6n)¹³⁰.

Sam Bóg mówi o swoim Słudze:

Oto się powiedzie mojemu Słudze,
 wybije się, wywyższy i bardzo wyrośnie.
 Jak wielu osłupiało na Jego widok –
 tak nieludzko został oszpecony Jego wygląd
 i postać Jego była niepodobna do ludzi

¹²⁹ Por. G. Ravasi, *Il Libro dei Salmi*, t. 2, s. 112n, 122n, 197–199, 452n, 663–665; *Psalms II, 51–100*, s. 31n, 37–39, 67n, 174, 250n; S. Łach, J. Łach, *Księga Psalmów*, s. 285n, 295, 326, 361n.

¹³⁰ Por. T. Brzegowy, *Księga Izajasza, rozdziały 40–66 (Deutero-Izajasz i Trito-Izajasz)*, s. 456n; L. Stachowiak, *Księga Izajasza II–III*, s. 195n; J.D. W. Watts, *Isaiah 34–66*, s. 203n; J.L. McKenzie, *Second Isaiah*, s. 116n.

tak mnogie narody się zdumieją,
królowie zamkną przed Nim usta,
bo ujrzą coś, czego im nigdy nie opowiadano,
i pojmą coś niesłuchanego.
Któż uwierzy temu, cośmy usłyszeli?
Komu się ramię Pańskie objawiło?
On wyrósł przed nami jak młode drzewo
i jakby korzeń z wyschniętej ziemi.
Nie miał On wdzięku ani też blasku,
aby na Niego popatrzeć,
ani wyglądu, by się nam podobał.
Wzgardzony i odepchnięty przez ludzi,
Mąż boleści, oswojony z cierpieniem,
jak ktoś, przed kim się twarz zakrywa,
wzgardzony tak, iż mieliśmy Go za nic.
Lecz On się obarczył naszym cierpieniem,
On dźwigał nasze boleści,
a my uznaliśmy Go za skazańca,
chłostanego przez Boga i zdeptanego.
Lecz On był przebity za nasze grzechy,
zdruzgotany za nasze winy.
Spadła Nań chłosta zbawienna dla nas,
a w Jego ranach jest nasze uzdrowienie.
Wszyscyśmy pobłądzili jak owce,
każdy z nas się obrócił ku własnej drodze,
a Pan obarczył Go winami nas wszystkich.
Dręczono Go, lecz sam pozwolił się gnębić,
nawet nie otworzył ust swoich.
Jak baranek na rzeź prowadzony,
jak owca niema wobec strzygących ją,
tak On nie otworzył ust swoich.
Po udręce i sądzie został usunięty;
a kto się przejmuje Jego losem?
Tak! Zgładzono Go z krainy żyjących;
za grzechy mego ludu został zbity na śmierć.
Grób Mu wyznaczono między bezbożnymi,
i w śmierci swej był [na równi] z bogaczem,

chociaż nikomu nie wyrządził krzywdy
 i w Jego ustach kłamstwo nie powstało.
 ujrzy potomstwo, dni swe przedłuży,
 a wola Pańska spełni się przez Niego.
 Spodobało się Panu zmiażdżyć Go cierpieniem.
 Jeśli On wyda swe życie na ofiarę za grzechy,
 ujrzy potomstwo, dni swe przedłuży,
 a wola Pańska spełni się przez Niego.
 Po udrękach swej duszy
 ujrzy światło i nim się nasyci.
 Sprawiedliwy mój Sługa usprawiedliwi wielu,
 ich nieprawości On sam dźwigać będzie.
 Dlatego w nagrodę przydzielę Mu tłumy,
 i posiadzie możnych jako zdobycz,
 za to, że Siebie na śmieć ofiarował
 i policzony został pomiędzy przestępców.
 A On poniósł grzechy wielu,
 i oręduje za przestępcami (Iz 52, 13 – 53, 12)¹³¹.

O wiecznej nagrodzie sprawiedliwych po śmierci uczy Księga Mądrości:

A dusze sprawiedliwych są w ręku Boga
 i nie dosięgnie ich męka.
 Zdało się oczom głupich, że pomarli,
 zgon ich poczytano za nieszczęście
 i odejście od nas za unicestwienie,
 a oni trwają w pokoju [...]

¹³¹ Por. T. Brzegowy, *Księga Izajasza, rozdziały 40–66 (Deutero-Izajasz i Trito-Izajasz)*, s. 503–547; T. Brzegowy, *Męka i śmierć Mesjasza według pieśni Izajasza o słudze Jahwe*, w: *Krzyż Twój wielbimy*, red. A. Paciorek, A. Tronina, P. Łabuda, s. 33–67 (Sripturae Lumen, 3); L. Stachowiak, *Księga Izajasza II–III*, s. 216–229; J.D. W. Watts, *Isaiah 34–66*, s. 222–233; J.L. McKenzie, *Second Isaiah*, s. 131–136; W. Pikor, *Ze śmierci do życia. Teologiczne przesłanie Czwartej Pieśni o Słudze Jahwe (Iz 52, 13–53, 12) w świetle jej struktury*, w: „Bóg jest miłością” (1J 4,16). *Studia dla Księdza Profesora Józefa Kudasiewicza w 80. rocznicę urodzin*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2006, s. 310–332 (RSB 25); J. Lemański, „Sprawisz, abym ożył” (Ps 71, 20b). *Źródła nadziei na zmartwychwstanie w Starym Testamencie*, Szczecin 2004, s. 218–230 (Rozprawy i Studia, 532).

wierni w miłości będą przy Nim trwali,
łaska bowiem i miłosierdzie dla Jego wybranych.
A grzesznicy poniosą karę stosownie do swych czynów,
bo wzgardzili sprawiedliwym i odstąpili od Pana,
nieszczęsny bowiem, kto mądrością gardzi i karnością (Mdr 3, 1–3. 9–11)¹³².

Natchniony autor uczy o wartości wczesnej śmierci sprawiedliwego:

A sprawiedliwy, choćby umarł przedwcześnie,
znajdzie odpoczynek. [...]
Kto umarł jako sprawiedliwy, potępia żyjących bezbożnie,
a dopełniona wczesnie młodość – leciwą starość nieprawego (Mdr 4, 7. 16)¹³³;

Wtedy sprawiedliwy stanie z wielką śmiałością
przed tymi, co go uciskali
i mieli w pogardzie jego trudy [...]
To myśmy zbroczyli z drogi prawdy,
nie oświeciło nas światło sprawiedliwości
i słońce dla nas nie weszło (słowa bezbożnych na Bożym sądzie). [...]
A sprawiedliwi żyją na wieki;
zapłata ich w Panu
i staranie o nich ma Najwyższy (Mdr 5, 1. 6. 15)¹³⁴.

Wiarę w zmartwychwstanie i Boży sąd po śmierci wyrażają również męczennicy machabejscy. Ich wiara w odzyskanie ciała zostanie omówiona niżej, w rozdziale o kształtowaniu się przekonania o życiu i Bożej odpłacie po śmierci.

¹³² Por. K. Romaniuk, *Księga Mądrości*, s. 114n, 119n; B. Poniży, *Księga Mądrości*, s. 177–180, 185–189; D. Winston, *The Wisdom of Solomon*, s. 125–127, 129; M. Gilbert, *Mądrość Salomona*, t. 1, s. 16; t. II, s. 23, 41–44.

¹³³ Por. K. Romaniuk, *Księga Mądrości*, s. 126, 129; B. Poniży, *Księga Mądrości*, s. 198, 200; D. Winston, *The Wisdom of Solomon*, s. 137, 142.

¹³⁴ Por. K. Romaniuk, *Księga Mądrości*, s. 131–134, 136n; B. Poniży, *Księga Mądrości*, s. 206n, 215–217; D. Winston, *The Wisdom of Solomon*, s. 146–148; M. Gilbert, *Mądrość Salomona*, t. 1, s. 33; t. 2, s. 24.

5. Kształtowanie się nauki o przyszłym życiu i wiecznej zapłacie za ziemskie czyny¹³⁵

Motywy dobrego życia dla wiernego Izraelity było przekonanie, że Bóg będzie mu błogosławił. Doświadczenie pokazywało, że nie zawsze tu na ziemi dobrze wiedzie się sprawiedliwym. Często dotykają ich cierpienia i nieszczęścia, natomiast grzesznicy niekiedy cieszą się powodzeniem za życia i są szanowani po śmierci. Pełną Bożą odpowiedź mogło dać objawienie o wiecznym życiu człowieka i nagrodzie po śmierci. Kształtowało się ono stopniowo. Bardzo silne było poczucie przynależności do zbiorowości – rodziny, plemienia, narodu. Człowiek indywidualny był traktowany i sam siebie traktował jako cząstkę większej całości¹³⁶. Dlatego bardzo mocno przemawiały do niego obrazy pomyślności albo kary, jakich doświadczały całe narody, miasta, plemiona. Niektóre z tekstów biblijnych mówiących o odrodzeniu narodu można uważać równocześnie za zapowiedź nauki o indywidualnym zmartwychwstaniu.

Objawienie Starego Testamentu stopniowo kształtowało przekonania o życiu po śmierci¹³⁷. Początkowo uważano w Izraelu, podobnie jak w innych

¹³⁵ Wykorzystano tu materiały z rozprawy: „Ciało [...] jest [...] dla Pana, a Pan dla ciała” (1 Kor 6, 13). *Biblijne podstawy teologii ludzkiego ciała*, Kraków 2019, s. 118–131 (Biblijne Wezwania do Rozwijania Kultury, 8), której głównym tematem jest wartość i godność ludzkiego ciała, doczesnego życia i spraw z nim związanych. Obecnie zebrane tam teksty rozważamy pod kątem sensu ludzkiego życia, właściwego wykorzystywania czasu na ziemi i nadziei przyszłego szczęścia oraz zapowiedzi trwałych skutków dobrego i złego postępowania. Prawda o wiecznym życiu i szczęściu jest podstawą nadziei i wysiłków podejmowanych, by je osiągnąć.

¹³⁶ Por. S. Bastianel, L. Di Pinto, *Biblijne podstawy etyki*, tłum. S. Obirek, Kraków 1994, s. 14 (Myśl Teologiczna, 2).

¹³⁷ Por. A. Jankowski, *Eschatologia Nowego Testamentu*, Kraków 2007, s. 17–21 (Myśl Teologiczna, 54); L. Stachowiak, *Idea życia po śmierci w Starym Testamencie*, red. L. Stachowiak, R. Rubinkiewicz, Lublin 1982, s. 13–23 (Materiały Pomocnicze do Wykładów z Biblistyki, 5); H.L. Strack, P. Billerbeck, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*, Bd. 1: *Das Evangelium nach Markus, Lukas und Johannes und die Apostelgeschichte erläutert aus Talmud und Midrasch*, München 1956², s. 223–232; Bd. 4: *Exkurse zu einzelnen Stellen des Neuen Testaments, Abhandlungen zur neutestamentlichen Theologie und Archäologie*, zweiter Teil, s. 1016–1198. Materiał w tym rozdziale opieram na swojej popularyzującej książce *Życie po śmierci. I co dalej...*, Kraków 2009, stanowiącej przybliżenie treści pracy licencjackiej obronionej w 1981 roku, której główne myśli przedstawiłem w artykule *Biblijna rzeczywistość ciała po zmartwychwstaniu*, AnCrac 16 (1984),

ówczesnych kulturach, że umarli przebywają w mrocznym i smutnym Szeolu (otchłani). Natchnione księgi wielokrotnie go wspominają, ale nie mówią szerzej, na czym polega ten stan. Izraelici uważali, że przebywają tam cięnie zmarłych, które nie mogą w żaden sposób działać, nie pamiętają o tym, co było, ani nie mogą chwalić Boga (Iz 38, 9)¹³⁸.

Księga Hioba ukazuje los dziecka umierającego wcześniej lub poronionego płodu jako lepszy od znoszenia cierpień na ziemi – w Szeolu ich się nie odczuwa i zmarli są sobie równi (por. np. Hi 3, 11–19)¹³⁹.

Czasem Biblia wyraża powszechnie zakorzenione przekonanie, że z Szeolu nie ma już powrotu:

s. 395–407, wzbogacając dane z tamtych publikacji o nowsze komentarze biblijne i opracowania tematu. Por. też: P.S. Johnston, *Cienie Szeolu. Śmierć i zaświaty w biblijnej tradycji żydowskiej*, tłum. P. Sajdek, Kraków 2010, s. 270–285; P. Ostański, *Historiozbawcza wizja starości w Piśmie Świętym*, s. 561–566; A. Cohen, *Talmud. Syntetyczny wykład na temat Talmudu i nauk rabinów dotyczących religii, etyki i prawodawstwa*, tłum. R. Gromacka, Warszawa 1999, s. 349–388; S. Pisarek, *Życie i śmierć*, w: *Vademecum biblijne*, red. S. Grzybek, Kraków 1991, s. 71–82; T. Jelonek, *Eschatologia biblijna*, w: *Vademecum biblijne*, red. S. Grzybek, Kraków 1991, s. 83–93; S. Grzybek, *Zmartwychwstanie w świetle ksiąg Starego Testamentu*, w: *Vademecum biblijne*, red. S. Grzybek, Kraków 1991, s. 154–165; H. Langkammer, *Teologia Starego Testamentu*, Rzeszów 2006, s. 265n; T. Jelonek, *Teologia biblijna*, Kraków 2011, s. 412–414; M. Filipiak, *Biblia o człowieku. Zarys antropologii biblijnej Starego Testamentu*, Lublin 1979, s. 186–253 (Rozprawy Wydziału Teologiczno-Kanonicznego, 50); J. Lemański, „Sprawisz, abym ożył” (*Ps 71,20b*), s. 87–96; J. Stępień, *Teologia świętego Pawła. Człowiek i Kościół w zbawczym planie Boga*, Warszawa 1979, s. 198–206; F. Zeilinger, *Wiara w zmartwychwstanie w Biblii*, tłum. G. Rawski, Kraków 2011, s. 7–75 (Myśl Teologiczna, 69); S. Zedda, *L'escatologia biblica, Vol. I: Antico Testamento e Vangeli Sinottici*, Brescia 1972, s. 99–108; S. Wronka, *Jak drzewo zasadzone nad płynącą wodą (Ps 1, 3). Antropologiczny wymiar metafory drzewa w Biblii*, Kraków 2013, s. 72–91.

¹³⁸ Por. L. Stachowiak, *Księga Izajasza I, 1–39*, s. 490n; T. Brzegowy, *Księga Izajasza, rozdziały 13–39*, s. 792; J.D. W. Watts, *Isaiah 34–66*, s. 58n; por. też: P.S. Johnston, *Cienie Szeolu*, s. 83–152; G. von Rad, *Teologia Starego Testamentu*, s. 304n; J. Lemański, „Sprawisz, abym ożył” (*Ps 71,20b*), s. 87–96; T. Niemas, *Perspektywa eschatologiczna proegzystencji wierzących w przekazie Pisma Świętego*, Wrocław 2016, s. 26–30 (Bibliotheca Biblica).

¹³⁹ Por. C. Jakubiec, *Księga Hioba*, s. 69–71; A. Tronina, *Księga Hioba*, s. 122–126; M.H. Pope, *Job*, s. 31n; L. Alonso Schökel, J.L. Sicre Diaz, *Giobbe*, s. 136n, 143–145; J. Lévêque, *Job et son Dieu*, vol. 1, s. 333–344; vol. 2, s. 482n; G. Ravasi, *Hiob*, vol. 2, s. 61–64; W. Chrostowski, *Obraz życia człowieka po śmierci w skardze Hioba (Hi 3,11-19)*, w: *Babilońskie deportacje mieszkańców Jerozolimy i Judy oraz inne studia*, Warszawa 2009, s. 202–220, zwłaszcza 212–218 (RSB 34).

Powiedziałem sobie:

Ze względu na synów ludzkich [tak się dzieje].

Bóg chce ich bowiem doświadczyć,

żeby wiedzieli,

że sami przez się są tylko zwierzętami.

Los bowiem synów ludzkich jest ten sam,

co i los zwierząt;

los ich jest jeden: jaka śmierć jednego, taka śmierć drugiego,

i oddech życia ten sam.

W niczym więc człowiek nie przewyższa zwierząt,

bo wszystko jest marnością.

Wszystko idzie do jednego miejsca:

powstało wszystko z prochu

i wszystko do prochu znów wraca.

Kto pozna, czy tchnienie synów ludzkich idzie w górę,

a tchnienie zwierząt zstępuje w dół? (Koh 3, 18–21¹⁴⁰ i wielokrotnie ta myśl wyrażana w różny sposób w tej Księdze).

Wspomnij, że dni me jak powiew.

Ponownie oko me szczęścia nie zazna.

Nikt już mnie powtórnie nie ujrzy:

spojrzysz, a już mnie nie będzie.

Jak obłok znika i odchodzi,

tak schodzący do Szeolu nie wraca do góry,

by zamieszkać znów w swoim domu;

już nie zobaczy go jego miejsce (Hi 7, 7–10).

Odsuń się ode mnie, niech trochę rozjaśnię oblicze,

nim pójdę, by nigdy nie wrócić,

do kraju mroków i cienia śmierci,

do kraju ciemnego jak noc,

do cienia śmierci i do bezładu,

gdzie świeci ciemna noc (Hi 10, 20–22).

¹⁴⁰ Por. M. Filipiak, *Księga Koheleta*, s. 125–127; A. Bonora, *Księga Koheleta*, s. 74–76; C.L. Seow, *Ecclesiastes*, s. 167n, 175n; G. Ravasi, *Kohelet*, s. 138–145.

Ale czy zmarły ożyje?

Czekałbym przez wszystkie dni mojej służby,
aż moja zmiana nadejdzie. [...]

Miażdżysz na zawsze i on odchodzi,
pozbawiasz kształtu, odsyłasz (Hi 14, 14. 20)¹⁴¹.

Syracydes mówi o doczesnym życiu, jego przemijaniu i nieznanym trwaniu w Szeolu:

Dawaj, bierz i raduj swą duszę,
albowiem w Otchłani nie ma co szukać rozkoszy.
Wszelkie ciało starzeje się jak odzienie,
i to jest odwieczne prawo: „Na pewno umrzesz”.
Jak zielone liście na dorodnym drzewie,
jedne spadają, a drugie wyrastają,
podobnie pokolenia z ciała i krwi,
jedno umiera, a drugie się rodzi.
Każde dzieło podlegające zepsuciu przepadnie,
a razem z nim odejdzie jego wykonawca (Syr 14, 16–19)¹⁴².

To przekonanie wiąże się z koncepcją czasu, która w Biblii jest linearna – czas się rozwija, niemożliwe jest identyczne powtórzenie dawnych wydarzeń (w odróżnieniu od cyklicznej koncepcji wiecznych powrotów, jaką mieli np. Grecy i wiele innych mitologii)¹⁴³. Później Izraelici rozróżniali w Szeolu dwa stany – sprawiedliwi mieli zażywać radości w ogrodzie Eden (Gan–Eden), czyli w raju, na łonie Abrahama, a grzesznicy mieli cierpieć w Gehennie, której nazwa wywodzi się od położonej na południe od Jerozolimy Doliny Jęku albo Doliny Synów Hinnoma, gdzie wyrzucano śmieci oraz dopuszczano się bałwochwalczych obrzędów związanych

¹⁴¹ Por. C. Jakubiec, *Księga Hioba*, s. 87n, 104n, 120–122; A. Tronina, *Księga Hioba*, s. 151n, 188n, 230–233; M.H. Pope, *Job*, s. 60, 81n, 108n, 111; L. Alonso Schökel, J.L. Sicre Diaz, *Giobbe*, s. 185n, 220n, 266–268; J. Lévêque, *Job et son Dieu*, vol. 2, s. 396–398, 417, 419–421, 434–437; G. Ravasi, *Hiob*, vol. 2, s. 109n, 147–149, 187n.

¹⁴² Por. P.W. Skehan, A.A. Di Lella, *The Wisdom of Ben Sira*, s. 260n; O. Schilling, *Das Buch Jesus Sirach*, s. 72; H. Langkammer, *Księga Syracha*, s. 126n.

¹⁴³ Por. A. Jankowski, *Biblijna teologia czasu*, s. 7–15.

z paleniem dzieci na cześć bożka Molocha (por. 2 Krn 28, 3; 33, 6; Jr 7, 31–32; Łk 16, 19–31)¹⁴⁴.

Natchnione teksty nie przeczą jednak wprost wierze w nowe życie. O tym mówią inne wypowiedzi, szczególnie późniejsze. Nauka o indywidualnym zmartwychwstaniu jest dalszym następstwem nauki o zmartwychwstaniu Ludu Bożego, odrodzeniu po niewoli, po doświadczeniach, które były karą za to, że Izrael nie dochował wierności Bogu zgodnie z zawartym z Nim przymierzem.

Trzeba też pamiętać, że w starożytności, zwłaszcza na Wschodzie, człowiek liczył się przede wszystkim jako członek swojej rodziny, plemienia. Dzisiaj podobnie jest w wielu kulturach krajów rozwijających się. Przekonanie o niepowtarzalnej wartości każdej osoby ludzkiej dojrzało stopniowo. Jak już pisaliśmy, dla ówczesnych ludzi bardzo ważna była przynależność do zbiorowości – rodziny, plemienia, narodu. Indywidualni ludzie byli traktowani i sami siebie traktowali jako część większej całości. Dlatego bardzo mocno przemawiały do nich obrazy pomyślności albo kary, jakich doznawały lub miały doznawać zbiorowości: rodziny, rody, plemiona, miasta czy całe narody.

Metaforyczne zapowiedzi zwrócone do narodu (Oz 13, 14; Iz 51, 17; 60, 1; Ez 37, 1–14¹⁴⁵, a zwłaszcza Iz 26, 19) mówią nie tylko o wskrzeszeniu zbiorowości wybranej przez Boga, ale i poszczególnych jej członków. Wyraźnie zmartwychwstanie całego człowieka, również jego ciała, głoszą Księga Daniela i Druga Księga Machabejska. Również pewne teksty Księgi Hioba i Księgi Mądrości, które choć nie mówią wyraźnie o zmartwychwstaniu, jednak przygotowują Izraelitów na przyjęcie tej prawdy.

a. Wiara w indywidualne zmartwychwstanie

Bardziej szczególny i jasny wyraz nauka o indywidualnym zmartwychwstaniu znajduje w ostatnich księgach Starego Testamentu, które powstały w okresie prześladowań religijnych w epoce hellenistycznej. Apokalipsa Daniela zapowiada: „Wielu zaś, co śpi w prochu ziemi, zbudzi się: jedni do wiecznego życia, drudzy ku hańbie, ku wiecznej odrazie” (Dn 12, 2)¹⁴⁶. Do życia po śmierci

¹⁴⁴ F. Zeilinger, *Wiara w zmartwychwstanie w Biblii*, s. 12–23.

¹⁴⁵ Por. J. Lemański, „*Sprawisz, abym ożył*” (Ps 71,20b), s. 189–218.

¹⁴⁶ Por. J. Homerski, *Księga Daniela*, s. 160n; M. Parchem, *Księga Daniela*, s. 675–684; J.J. Collins, *Daniel*, s. 391–398; L.F. Hartman, A.A. Di Lella, *The Book of Daniel*, s. 273.

powstaną nie tylko błogosławieni, ale i grzesznicy powstaną – na swoją hańbę i zawstyżenie. W 2 Mch 7, 14 prześladowany Izraelita mówi do prześladowcy: „dla ciebie bowiem nie będzie zmartwychwstania”. Jest to przestroga dla grzeszników, że nie zostaną wskrzeszeni do życia. Nie przeczy ona w ogóle możliwości zmartwychwstania wszystkich ludzi, ale mówi, że wieczne życie grzeszników to nieustanna kara, gorsza od śmierci, niebytu, kiedy niczego się nie odczuwa. Taki stan Koh 6, 3–5 uważa za błogosławiony w porównaniu z nieustannymi cierpieniami¹⁴⁷.

Męczennicy machabejscy bardzo wyraźnie liczyli, że ich ciała, teraz męczzone przez oprawców, kiedyś – jako istotna część ich osoby – będą uczestniczyć w wiecznej nagrodzie za wierność okazaną Bogu. Ich wiara w odzyskanie życia w konkretnym ciele była bardzo mocną podstawą ich stałości, wierności objawionej religii. Oto niektóre ich wypowiedzi.

Drugi spośród siedmiu męczonych braci w ostatnich słowach powiedział: „Król świata jednak nas, którzy umieramy za Jego prawa, wskrzesi i ożywi do życia wiecznego” (2 Mch 7, 9). Był bardzo mocno przekonany, że powstanie do nowego życia on i jego bliscy, że Bóg odda im wszystko to, czego pozbawia ich tyran, a przede wszystkim da im szczęście, które będzie trwało bez końca.

Trzeci brat sam pokazał język i wyciągnął ręce do obcięcia, mówiąc: „Z Nieba je otrzymałem, ale dla Jego praw nimi gardzę, a spodziewam się, że od Niego ponownie je otrzymam” (2 Mch 7, 11). Nieugięcie wierzył, że te same materialne ręce, które tyran każe obcinać wyznawcom judaizmu, będą im potem przywrócone.

Czwarty brat powiedział, iż lepiej jest męczennikom ufającym Bogu, że ich wskrzesi, niż bezlitosnemu królowi, dla którego nie ma wskrzeszenia do życia (por. 2 Mch 7, 14). Zgodnie z ówczesnymi przekonaniem trzeba powiedzieć, że jest to skierowana do prześladowającego władcy zapowiedź zguby w Hadesie, a nie twierdzenie, że jego życie ostatecznie skończy się z chwilą fizycznej śmierci.

Piąty i szósty z braci machabejskich zapowiadają swemu dręczycielowi karę (2 Mch 7, 17. 20), która dotknie jego samego oraz jego potomstwo. Będzie to jednocześnie okazanie mocy i sprawiedliwości Boga – Tego, który wynagradza dobre czyny, a karze złe.

¹⁴⁷ Por. M. Filipiak, *Księga Koheleta*, s. 138n; A. Bonora, *Księga Koheleta*, s. 112; C.L. Seow, *Ecclesiastes*, s. 210–213, 225n; G. Ravasi, *Kohelet*, s. 185–187.

W końcu matka zachęca do wytrwania najmłodszego syna i wyraża pragnienie, aby i on okazał się godny swoich braci i wraz z nimi przyjął śmierć, by w czasie zmiłowania odnalazła go razem z braćmi (por. 2 Mch 7, 29). Czas zmiłowania to czas po zmartwychwstaniu, gdy wszyscy będą się radować z odniesionego na ziemi zwycięstwa, które było owocem krwawej walki i cierpliwości okazanej podczas ucisku.

Ostatni z braci męczenników, zwracając się do króla, mówi: „Teraz bowiem nasi bracia, którzy przetrwali krótkie cierpienie ze względu na życie wieczne, stali się uczestnikami [obietnic] przymierza Bożego” (2 Mch 7, 36), zaś zbrodniczy król poniesie sprawiedliwą karę za swoją pychę (por. 2 Mch 7, 36). Młody męczennik wierzy, że jego bracia i wszyscy rodacy, którzy zginęli na skutek prześladowań, przeszli już szczęśliwie tę drogę, która prowadzi do wiecznego życia. Obietnice wiecznego życia i nagrody za poniesione męki ściśle wiążą się dla niego z Przymierzem, które Bóg zawarł z Narodem Wybranym. O ile we wcześniejszych tekstach nacisk był położony na błogosławieństwo Boże w życiu doczesnym, jako na nagrodę za wierność Przymierzu, to teraz autor natchniony przesuwając czas szczęścia na życie po zmartwychwstaniu. Przekonanie o tym, że są uczestnikami wiecznego życia, było dla braci machabejskich istotną częścią ich wiary i podstawą męstwa okazanego w czasie męki¹⁴⁸.

2 Mch 14, 37–46 opisuje samobójczą śmierć gorliwego Żyda Razisa, oddanego ojczyźnie i religii, którego rodacy otaczali powszechnym szacunkiem. Wódz syryjski Nikanor polecił go pojmać, aby w ten sposób pokazać swoją władzę nad Jerozolimą. Razis jednak wolał sam zadać sobie śmierć, zgodnie z panującymi wówczas poglądami, że lepiej tak postąpić, niż być pohąnionym przez wrogów, patrzeć na profanację świątyni lub pójść do niewoli. Podobnie uważał ongiś Saul (por. 1 Sm 31, 4).

Gdy umierał wskutek ran, prosił Władcę życia i ducha, aby mu je ponownie oddał. Wierzył w odzyskanie „życia i ducha”, podejmując czyn niezgodny z naszym przekonaniem, które zostało ukształtowane na podstawie nauki moralnej Nowego Testamentu. Zwrot „aby mu je ponownie oddał”

¹⁴⁸ Por. F. Gryglewicz, *Księgi Machabejskie*, s. 305–309; Ł. Laskowski, *Druga Księga Machabejska*, s. 352–356, 358, 365n, 370n; J.A. Goldstein, *II Maccabees*, s. 305–311, 315–317; J. Lemański, „Sprawisz, abym ożył” (*Ps 71,20b*), s. 151–156, 166, 423–425; S. Zedda, *L'escatologia biblica*, vol. 1, s. 140n; T. Niemas, *Perspektywa eschatologiczna proegzystencji wierzących w przekazie Pisma Świętego*, s. 61–68.

(2 Mch 14, 46) można też rozumieć w tym znaczeniu, że Razis prosi o przywrócenie wnętrzości, które sam sobie wyrwał z rany otwartego brzucha i rzucił na nieprzyjacielskich żołnierzy. Byłby to jeszcze mocniejszy wyraz wiary w odzyskanie konkretnego materialnego ciała z wszystkimi jego częściami. Dla Hebrajczyka człowiek to jedna całość: dusza i ciało, a nie – jak dla Greków – przede wszystkim dusza uwięziona w materialnym ciele. Wiara w życie wieczne obejmuje więc życie całego człowieka: jego nieśmiertelnej duszy, która po rozstaniu się z ciałem przebywa w Szeolu, oraz ciała, które Bóg przywróci wszystkim ludziom, a w szczególności ludziom sprawiedliwym, aby z duszą i ciałem uczestniczyli w nagrodzie, jaka jest dla nich przygotowana¹⁴⁹.

Wspomnieliśmy już, że wiele wypowiedzi z ksiąg prorockich o przyszłej świetności Jerozolimy można również rozumieć w odniesieniu do poszczególnych członków Ludu Bożego – jako zapowiedź ich zmartwychwstania. W Księdze Izajasza czytamy:

Przebudź się, powstań nareszcie!
Powstań, o Jerozolimolmo!
Ty, która piłaś z ręki Pana
puchar Jego gniewu (Iz 51, 17).

Powstań! Świeć, bo przyszło tve światło
i chwała Pańska rozblýska nad tobą (Iz 60, 1)¹⁵⁰.

Powstanie miasta – stolicy i symbolu Wybranego Narodu – dokona się nie tylko przez powrót z niewoli jego mieszkańców, a raczej ich potomków, świetność przyszłych pokoleń i odbudowanie materialnych ruin po zniszczeniach wojennych, ale i przez to, że:

Ożyją Twoi umarli, zmartwychwstaną ich trupy,
obudzą się i krzykną z radości
spoczywający w prochu,

¹⁴⁹ Por. F. Gryglewicz, *Księgi Machabejskie*, s. 353n; Ł. Laskowski, *Druga Księga Machabejska*, s. 606–613; J.A. Goldstein, *II Maccabees*, s. 491–495.

¹⁵⁰ Por. L. Stachowiak, *Księga Izajasza II–III*, s. 208n, 275n; J.D. W. Watts, *Isaiah 34–66*, s. 213, 295; J.L. McKenzie, *Second Isaiah*, s. 123n, 170n.

bo rosa Twoja jest rosą światłości,
a ziemia wyda cienie zmarłych (Iz 26, 19)¹⁵¹.

Zmartwychwstanie będzie udziałem ludzi sprawiedliwych, z których składa się społeczność wybrana przez Boga.

Prorok Ozeasz zapowiada, że Bóg, który uderzył za karę niewierny lud:

po dwu dniach przywróci nam życie
a dnia trzeciego nas dźwignie
i żyć będziemy w Jego obecności (Oz 6, 2).

Jest to w pierwszym znaczeniu zapowiedź odrodzenia religijnego i politycznego, ale można ją również odnieść do czasów ostatecznych, szczególnie gdy zestawia się je z inną wypowiedzią tego proroka:

Czy mam ich wyrwać z Szeolu
albo od śmierci wybawić?
Gdzie twa zaraza, o Śmierci,
gdzie twa zagłada, Szeolu? (Oz 13, 14)¹⁵².

Święty Paweł w swobodnym cytacie (1 Kor 15, 55) odnosi ten tekst do zwycięstwa nad mocami śmierci.

Ezechiel w przejmującej wizji ożywienia wyschłych kości (37, 1–14) najpierw głosi przyszłe odrodzenie i zjednoczenie Izraela, ale także pokazuje wszechmoc Boga, Jego władzę nad światem umarłych i zapowiada rozwiniętą później naukę o cielesnym zmartwychwstaniu. Bóg jest Panem życia i śmierci¹⁵³.

¹⁵¹ Por. L. Stachowiak, *Księga Izajasza I, 1–39*, s. 383–385; T. Brzegowy, *Księga Izajasza, rozdziały 13–39*, s. 410–424; J.D. W. Watts, *Isaiah 1–33*, s. 342; Papieska Komisja Biblijna, „Czym jest człowiek” (Ps 8,5). *Zarys antropologii biblijnej*, nr 35.

¹⁵² Por. F.I. Andersen, D.N. Freedman, *Hosea. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York, London, Toronto, Sydney, Auckland 1980, s. 420–422, 639n (AB 24); H.W. Wolff, *Hosea. A Commentary on the Book of the Prophet Hosea*, transl. G. Stansell, Philadelphia 1984⁴, s. 117–119, 228 (Hermeneia); J. Drozd, *Księga Ozeasza. Wstęp – przekład – komentarz – ekskursy*, w: *Księgi proroków mniejszych*, Poznań 1968, s. 29–117, zwłaszcza s. 83, 106 (PŚST XII, 1).

¹⁵³ Por. J. Homerski, U. Szwarz, *Księga Ezechiela*, s. 255–258; W. Zimmerli, *Ezechiel 2*, s. 253–266; M. Greenberg, *Ezechiel 21 –37*, s. 741–751.

Księga Hioba zasadniczo nie mówi o zmartwychwstaniu i zdaje się rozstrzygać wyłącznie na płaszczyźnie życia doczesnego problem nagrody lub kary za dobre albo złe życie. Hiob uważa, że z Szeolu nie ma już powrotu:

O gdybyś w Szeolu mnie schował,
ukrył, aż gniew Twój przeminie,
czas mi wyznaczył, kiedy mnie wspomnisz!
Ale czy zmarły ożyje?
Czekałbym, przez wszystkie dni mojej służby,
aż moja zmiana nadejdzie (Hi 14, 12–14)¹⁵⁴.

W jego księdze są jednak szeroko dyskutowane wersety:

Lecz ja wiem: Wybawca mój żyje
i jako ostatni stanie na ziemi.
Potem me szczątki skórą przyrodzieje
i ciałem swym Boga zobaczę.
To właśnie ja Go zobaczę,
moje oczy ujrzą, nie kto inny;
moje nerki już mdleją z tęsknoty (Hi 19, 25–27).

Większość nowszych komentatorów odnosi to do wyzdrowienia Hioba z choroby: cierpiący mąż Boży spodziewa się ujrzeć Boga w ciele przed śmiercią. Nie jest jednak wykluczone, że autor natchniony chciał w tym miejscu zaznaczyć, że nawet śmierć nie przeszkodziłaby Hiobowi ujrzeć Boga jako obrońcę, choć nie zdawał sobie spawy, w jaki sposób Hiob mógłby po śmierci ujrzeć Boga. Taka tajemnicza aluzja do zmartwychwstania nie miała wpływu na pozostałą treść księgi, ale była kolejną zapowiedzią nauki Pisma Świętego o przyszłym życiu ludzi¹⁵⁵.

¹⁵⁴ Por. C. Jakubiec, *Księga Hioba*, s. 120n; A. Tronina, *Księga Hioba*, s. 228–230; M.H. Pope, *Job*, s. 108n; L. Alonso Schökel, J.L. Sicre Diaz, *Giobbe*, s. 219n; J. Lévêque, *Job et son Dieu*, vol. 1, s. 85, 338n, vol. 2, s. 433n, 448, 453, 483; G. Ravasi, *Hiob*, t. 2, s. 182–184.

¹⁵⁵ Por. C. Jakubiec, *Księga Hioba*, s. 148–150; A. Tronina, *Księga Hioba*, s. 288–293; M.H. Pope, *Job*, s. 146n; L. Alonso Schökel, J.L. Sicre Diaz, *Giobbe*, s. 333–337; J. Lévêque, *Job et son Dieu*, vol. 2, s. 467–489; G. Ravasi, *Hiob*, t. 2, s. 243–252.

Podobnie mało sprecyzowana jest nauka o zmartwychwstaniu w Księdze Mądrości. Nie wiadomo, czy niesprawiedliwi będą cierpieć wieczną karę, czy też zostaną całkowicie unicestwieni. Autor nie mówi nigdy wprost o zmartwychwstaniu, nie twierdzi, że w innym świecie sprawiedliwi będą obdarzeni innym, nowym ciałem. Komentatorzy różnie tłumaczą to milczenie, twierdząc: prawda o zmartwychwstaniu jest dla autora tak oczywista, że nie trzeba jej wyraźnie przypominać; albo działają tu względy taktyczne – dostosowanie księgi do środowiska hellenistycznego, które kładło nacisk na nieśmiertelność duszy.

Autor mówi o władzy Boga nad życiem i śmiercią:

Bo Ty masz władzę nad życiem i śmiercią.

Ty wprowadzasz w bramy Otchłani i Ty wyprowadzasz.

A człowiek zabije wprawdzie w swojej złości,

lecz nie przywróci ducha, który uszedł,

ani duszy zabranej nie uwolni (Mdr 16, 13n)¹⁵⁶.

Podobnie jak w poprzednio wspomnianym tekście Ez 37, 1–14, nauka Księgi Mądrości o władzy Boga nad życiem i śmiercią stanowi podstawę dla twierdzeń o zmartwychwstaniu ciał. Mdr 3, 1–12 oraz 4, 7 – 5, 23 mówi o szczęściu sprawiedliwych i karze niesprawiedliwych po śmierci. Trudno przypuścić, uwzględniając semicki sposób myślenia autora, że ludzie po śmierci, którzy będą sędzić ludy, panować nad narodami albo podlegać sądowi za swoje złe czyny – będą czystymi duchami. Opis cierpienia potępionych, pełen realistycznych detali, trudno traktować jako tylko literacki obraz. Raczej podkreśla rzeczywisty charakter stanu, w jakim znajdują się ludzie po śmierci¹⁵⁷.

¹⁵⁶ Por. K. Romaniuk, *Księga Mądrości*, s. 224; B. Poniży, *Księga Mądrości*, s. 436n; D. Winston, *The Wisdom of Solomon*, s. 296; M. Gilbert, *Mądrość Salomona*, t. 1, s. 167n.

¹⁵⁷ Por. K. Romaniuk, *Księga Mądrości*, s. 114–121, 126–140; B. Poniży, *Księga Mądrości*, s. 176–188, 196–225; D. Winston, *The Wisdom of Solomon*, s. 125–129, 137–150; M. Gilbert, *Mądrość Salomona*, t. 1, s. 16n, 33.

b. Nowe, przemienione życie

Chociaż w Starym Testamencie tylko nieliczne teksty wprost mówią o przyszłym zmartwychwstaniu cielesnym ludzi, to jednak w kolejnych księgach coraz wyraźniej rysuje się idea innego życia po śmierci. Przekonanie, że duże czy cienie zmarłych przebywają w Otchłani (Szeolu, Hadesie), było wspólne Izraelitom oraz innym ludom, z którymi stykali się oni w czasie swojej historii. Księga Hioba mówi, że z Szeolu już się nie wraca, by mieszkać we własnym namiocie (por. Hi 7, 9–10). Szeol jest krajem pełnym ciemności, ziemią czarną jak noc, cieniem chaosu i śmierci, gdzie trwa ciemna noc (por. Hi 10, 21–22). Ten pesymistyczny obraz przypomina wyobrażenia mitologii wielu ludów o najniższym piętrze krainy zmarłych. Sam kontekst wypowiedzi cierpiącego człowieka, oskarżanego przez przyjaciół o grzech, jaki ma być powodem obecnej choroby, każe patrzeć na słowa Hioba jako na tylko częściowy punkt widzenia na sprawę śmierci i życia pozagrobowego. W Hi 3, 13–19 ten sam autor mówi o pobycie w Szeolu jako o śnie, w którym wypoczywa się po ziemskim życiu. Nie ma tam już cierpienia.

Wspominając o śmierci wielu wybitnych postaci, Stary Testament mówi, że ktoś „został dołączony do swoich przodków (ojców)” (np. Rdz 25, 8; 49, 29. 33; Pwt 32, 50; 1 Krl 2, 10). Czasem znaczy to po prostu, że kogoś pochowano w grobach rodzinnych, obok kości jego praojców, ale często wiadomo, że ktoś spoczął w zupełnie innym miejscu niż jego ojcowie, jak Abraham albo Mojżesz. Izraelici wierzyli, że człowiek jakoś po śmierci istnieje i że ten stan to nie jest wyłącznie przebywanie w wiecznym mroku. Późny judaizm, jak już wspomnieliśmy, widział różne części Szeolu – Łono Abrahama, gdzie sprawiedliwi Izraelici razem ze swym praojcem Abrahamem cieszą się szczęściem, oraz miejsce wiecznej męki grzeszników – Gehenna. Już w najstarszych księgach można doszukać się początków tej idei, właśnie w tekstach mówiących o przebywaniu po śmierci razem z przodkami, którzy za życia postępowali sprawiedliwie i byli wyróżnieni szczególną przyjaźnią Boga.

Tajemnicza wzmianka o końcu życia patriarchy Henocha (Rdz 5, 24) jest stwierdzeniem, że Bóg wyłączył człowieka o nadzwyczajnej świętości spod ogólnego prawa śmierci¹⁵⁸. Podobny przywilej Biblia przypisuje tylko

¹⁵⁸ Por. S. Łach, *Księga Rodzaju*, s. 242; J. Lemański, *Księga Rodzaju, rozdziały 1–11*, s. 326–328; G.J. Wenham, *Genesis 1–15*, s. 127n; G. von Rad, *Das erste Buch Mose. Genesis*,

Eliaszowi (por. 2 Krl 2, 11–12; Syr 44, 16; 49, 12; Hbr 11, 5; Jud 14–15)¹⁵⁹. Trudno jest powiedzieć, czy chodzi tu o wniebowzięcie świętego patriarchy i świętego proroka, czy też tylko o tajemnicze okoliczności ich śmierci. W każdym razie natchnieni autorzy wierzą, że opisywani przez nich ludzie zostali zabrani przez Boga i trwają z Nim.

Wspomniane poprzednio teksty Księgi Mądrości o nagrodzie sprawiedliwych i karze nieprawych po śmierci, choć nie mówią wyraźnie o zmartwychwstaniu, to jednak są wyrazem wiary, że po śmierci człowiek prowadzi jakieś inne, nowe życie. Jest to życie prawdziwe, bardzo różne od pierwotnych wyobrażeń o Szeolu, przekazanych przez Księgę Hioba, zgodnie z którymi pobytu w Szeolu właściwie nie można nazwać pełnym życiem, lecz co najwyżej cieniem życia. Według Księgi Mądrości ludzie sprawiedliwi cieszą się nieśmiertelnością, która na ziemi była przedmiotem ich nadziei i pobudką do wytrwałości w cierpieniu.

„Dusze sprawiedliwych są w ręku Boga i nie osiągnie ich męka” (Mdr 3, 1). Ostatnie słowo (męka, udręczenie) nie oznacza tutaj doczesnych tortur, ale cierpienia przyszłe, pośmiertne, które są karą za złe życie na ziemi. Sprawiedliwi będą wolni od tej kary dzięki szczególnej opiece samego Boga, na którą zasłużyli sobie przez dobre życie i cierpliwe znoszenie udręczeń dla sprawy Bożej. „Być w ręku Boga” oznacza zarówno cieszyć się Jego opieką (por. Ps 89, 22; Hi 5, 18; Pwt 33, 3; J 10, 28), jak i niekiedy podlegać Jego karzącej mocy (por. 1 Sm 5, 9; Hi 1, 11; 19, 21; Iz 5, 25). Oczom ludzi głupich na ziemi wydaje się, że śmierć sprawiedliwych była końcem ich życia, unicestwieniem ich bytowania, a tymczasem jest to dopiero początek nowego trwania w pokoju (por. Mdr 3, 2–3).

W dzień nawiedzenia ich [przez Boga] zajaśnieją
i rozbiegną się jak iskry po ściernisku.
Będą sędzić ludy, zapanują nad narodami,
a Pan królować będzie nad nimi na wieki (Mdr 3, 7–8).

s. 48n; P.S. Johnston, *Cienie Szeolu*, s. 245–247; J. Lemański, „Sprawisz, abym ożył” (*Ps 71,20b*), s. 131–133.

¹⁵⁹ Por. J. Lemański, „Sprawisz, abym ożył” (*Ps 71,20b*), s. 123–131; T. Niemas, *Perspektywa eschatologiczna proegzystencji wierzących w przekazie Pisma Świętego*, s. 30–36.

Prawdopodobnie chodzi o to, że w dniu sądu ostatecznego sprawiedliwi będą uczestniczyć w Bożym triumfie i wymierzaniu sprawiedliwej kary na niebożnych. Jak iskry rzucone od ognia na ściernisko pochłoną wszystko, co się na nim znajduje.

A grzesznicy poniosą karę stosownie do swych zamysłów,
bo wzgardzili sprawiedliwym i odstąpili od Pana [...].
Nadzieje ich płonne, wysiłki bezowocne,
bezużyteczne ich dzieła (Mdr 3, 10n).

Pan wyśmiejie ich postawę (por. Mdr 4, 18) polegającą na całkowitym pogrążeniu się w rzeczywistość doczesną. Lekceważyli sprawiedliwego i jego cierpienia dla słusznej sprawy i byli pewni, że z chwilą śmierci skończy się wszystko, że taki sam jest los pobożnych i grzeszników, dlatego ich złe czyny będą bez kary. Tymczasem:

z bojaźnią przyjdą zdać sprawę z win swoich,
a w twarz im rzuca oskarżenie ich własne nieprawości (Mdr 4, 20).

Ujrzą we właściwym świetle wartość czynów sprawiedliwych ludzi i wartość czynów własnych i z żalem uznają własną głupotę (por. Mdr 5, 2–13)¹⁶⁰.

To jest już bardzo wyraźne pouczenie o odpowiedzialności za swoje życie, które decyduje o tym, jaki będzie los człowieka w wieczności. Księga Mądrości należy do najpóźniejszych pism Starego Testamentu, zamykających pierwszy etap historii zbawienia. Dlatego trzeba przyjąć jej naukę jako ostatni punkt rozwoju pojęć Izraelitów o Szeolu, jako wyraz wiary w przyszłe życie, które zależy od tego, jak człowiek służył Bogu w życiu ziemskim. Chociaż nie ma tu wyraźnej mowy o zmartwychwstaniu cielesnym, to jednak jest przygotowanie pełniejszego objawienia przyszłych losów całego człowieka po fizycznej śmierci.

Druga Księga Machabejska mówi o godnym pochowaniu poległych Izraelitów i modlitwie za nich:

¹⁶⁰ Por. K. Romaniuk, *Księga Mądrości*, s. 114–118, 120n, 129–136; B. Poniży, *Księga Mądrości*, s. 177–180, 182–185, 187n, 301, 206–213; D. Winston, *The Wisdom of Solomon*, s. 125–127, 128n, 143, 146–148; M. Gilbert, *Mądrość Salomona*, t. 1, s. 16n, 33; J. Lemański, „Sprawisz, abym ożył” (*Ps 71,20b*), s. 382–391.

żołnierze Judy przyszli zabrać ciała tych, którzy polegli, i pochować razem z krewnymi w rodzinnych grobach. Pod chitonem jednak u każdego ze zmarłych znaleziono przedmioty poświęcone bóstwom z Jamnii, chociaż Prawo tego Żydom zakazuje. Dla wszystkich więc stało się jasne, że oni z tej właśnie przyczyny zginęli. Wszyscy zaś wychwalali Pana, sprawiedliwego Sędziego, który rzeczy ukryte czyni jawnymi, a potem oddali się modlitwie i błagali, aby popełniony grzech został całkowicie wymazany. Mężny Juda upomniął wszystkich, aby strzegli samych siebie i byli wolni od grzechów, mając przed oczyma to, co się stało na skutek grzechu tych, którzy zginęli. Uczyniwszy zaś zbiórkę pomiędzy ludźmi, posłał do Jerozolimy około dwóch tysięcy srebrnych drachm, aby złożono ofiarę za grzech. Bardzo pięknie i szlachetnie uczynił, myślał bowiem o zmartwychwstaniu. Gdyby bowiem nie był przekonany, że ci zabici zmartwychwstaną, to modlitwa za zmarłych byłaby czymś zbędnym i niedorzecznym, lecz jeśli uważał, że dla tych, którzy pobożnie zginęli, jest przygotowana najwspanialsza nagroda – była to myśl święta i pobożna. Dlatego właśnie sprawił, że złożono ofiarę przebłagalną za zabitych, aby zostali uwolnieni od grzechu (2 Mch 12, 39–45).

Jest to bardzo wyraźne wyznanie wiary w zmartwychwstanie, Bożą odpłatę po śmierci za czyny ludzi podczas ich ziemskiego życia oraz skuteczność modlitwy za zmarłych¹⁶¹.

Czas, w którym żyjemy, jest dla każdego Bożym darem i zadaniem. Od tego, jak się go wykorzysta, zależy los człowieka w wieczności. Bóg jest wieczny, panuje nad czasem. Chce doprowadzić człowieka do udziału w swoim wiecznym szczęściu. Określa swoje wymagania, obiecuje błogosławieństwo tym, którzy będą starali się je wypełniać i pokazuje skutki ich lekceważenia. Błogosławieństwo rozumiano najpierw jako długie życie w pokoju lub pomoc w szczęśliwym prowadzeniu wojen, dostatek, liczne potomstwo. Jednak doświadczenie pokazywało, że czasem doczesną pomysłowością cieszą się grzesznicy za życia, a nawet są szanowani po śmierci, a sprawiedliwi niewinnie cierpią. Odpowiedzią na te trudności jest wykazanie

¹⁶¹ Por. F. Gryglewicz, *Księgi Machabejskie*, s. 342–344; Ł. Laskowski, *Druga Księga Machabejska*, s. 556–566; J.A. Goldstein, *II Maccabees*, s. 447–451; J. Lemański, „Sprawisz, abym ożył” (Ps 71,20b), s. 159–162; S. Zedda, *Lescatologia biblica*, vol. 1, s. 141–144; T. Niemas, *Perspektywa eschatologiczna proegzystencji wierzących w przekazie Pisma Świętego*, s. 68–70.

niedostateczności zasady odpłaty Bożej na ziemi. Powoli kształtowało się w Izraelu przekonanie o wiecznym życiu i zmartwychwstaniu. Wtedy Bóg ostatecznie wymierzy każdemu sprawiedliwość. Jest to przygotowanie nauki Nowego Testamentu o powołaniu wszystkich do wiecznego szczęścia pod warunkiem, że przyjmą Bożą łaskę i porzucą swoje grzechy.

NOWY TESTAMENT

1. Nauka Chrystusa o życiu wiecznym, wiecznej nagrodzie i karze

Podczas swojej publicznej działalności Jezus Chrystus, Wcielony Syn Boży, głosił potrzebę nawrócenia, przygotowania się na przyjście Bożego Królestwa. Niektóre z tych wypowiedzi są równocześnie wezwaniami do postępowania za Nim, podążania do wiecznych dóbr. Teraz zwrócimy uwagę na głoszenie podstawowej prawdy o wiecznym życiu i wymiarze sprawiedliwości za postępowanie w życiu doczesnym, natomiast wezwania do gorliwości i wytrwałości w podejmowaniu trudów dla sprawy Bożej zostaną omówione niżej.

Pierwsze słowa Jezusa zapisane w Ewangelii św. Marka to: „Czas się wypełnił (πεπλήρωται ὁ καιρός) i bliskie jest (ἤγγικεν) królestwo Boże. Nawracajcie się i wiercie w Ewangelię (μετανοεῖτε καὶ πιστεύετε ἐν τῷ εὐαγγελίῳ)!” (Mk 1, 15). Czas oczekiwania osiągnął swoją miarę. Królestwo Boże jest bliskie. Trzeba się nawrócić – zmienić swoją wewnętrzną postawę, odwrócić się do tego, co Bogu może się nas nie podobać i przyjąć Jego dobrą nowinę, którą głosi Jego Syn¹.

Jest to skrót kerygmatu, nauczania podstawowych prawd istotnych dla ludzkiego życia i więzi człowieka z Bogiem. Ewangelia św. Mateusza zawiera podobny, choć nieco skromniejszy przekaz: „Odtąd począł Jezus nauczać i mówić: «Nawracajcie się, albowiem bliskie jest (ἤγγικεν) królestwo niebieskie»” (Mt 4, 17). Nie ma wprost mowy o wierze w Ewangelię, choć

¹ Por. H. Langkammer, *Ewangelia według św. Marka. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1977, s. 91–95 (PŚNT III, 2); R. Pesch, *Das Markusevangelium, 1: Kommentar zu Kap. 1, 1–8, 26*, Freiburg–Basel–Wien 1977², s. 101–108 (HTKNT II, 1); C.S. Mann, *Mark. A New Translation with Introduction and Commentary*, Garden City, New York 1986, s. 204–207 (AB 27); A. Malina, *Ewangelia według świętego Marka, rozdziały 1, 1–8, 26. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2013, s. 115–120 (NKB.NT II, 1); F. Sieg, *Ewangelia Jezusa Chrystusa według św. Marka, cz. 1: (Mk 1,1–4,34) Jezus głosi Królestwo Boże*, Pelplin 2008, s. 42–47; S. Kuthirakkattel, *The Beginning of Jesus' Ministry according to Mark's Gospel (1,14–3,6). A Redaction Critical Study*, Roma 1990, s. 93–102 (Analecta Biblica. Investigationes Scientifical in Res Biblicas, 123); Papieška Komisja Biblijna, „Czym jest człowiek” (Ps 8,5). *Zarys antropologii biblijnej*, nr 313.

nawrócenie obejmuje odwrócenie się do złego, przyjęcie Bożego słowa i wysiłek, by wprowadzać je w swoje życie i postępowanie².

Wcześniej nadejście szczególnego czasu i potrzebną nawrócenia głosił św. Jan Chrzciciel:

Nawracajcie się (μετανοείτε), bo bliskie (ἤγγικεν) jest królestwo niebieskie (Mt 3, 2);

Plemię żmijowe, kto wam pokazał, jak uciec przed nadchodzącym gniewem? Wydajcie więc godny owoc nawrócenia, a nie myślcie, że możecie sobie mówić: „Abrahamama mamy za ojca”, bo powiadam wam, że z tych kamieni może Bóg wzbudzić dzieci Abrahamowi. Już siekiera jest przyłożona do korzenia drzew. Każde więc drzewo, które nie wydaje dobrego owocu, zostaje wycięte i wrzucone w ogień. Ja was chrzczę wodą dla nawrócenia; lecz Ten, który idzie za mną, mocniejszy jest ode mnie; ja nie jestem godzien nosić Mu sandałów. On was chrzcić będzie Duchem Świętym i ogniem. Ma On wiejadło w rękę i oczyści swój omłot: pszenicę zbierze do spichlerza, a plewy spali w ogniu nieugaszonym (Mt 3, 7–12)³;

Obchodził więc całą okolicę nad Jordanem i głosił chrzest nawrócenia (βάπτισμα μετανοίας) dla odpuszczenia grzechów (εις ἄφεσιν ἁμαρτιῶν), [...] Mówił więc do tłumów, które wychodziły, żeby przyjąć chrzest od niego: «Plemię żmijowe, kto wam pokazał, jak uciec przed nadchodzącym gniewem? Wydajcie więc godne owoce nawrócenia; i nie próbujcie sobie wmawiać: „Abrahamama mamy za ojca”, bo powiadam wam, że z tych oto kamieni może Bóg wzbudzić potomstwo

² Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1979, s. 118 (PŚNT III, 1); A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 1–13. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2005, s. 171n (NKB.NT I, 1); D.J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, Minnesota 1991, s. 71n (SPS 1); J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium, 1: Kommentar zu Kap. 1, 1–13*, 58, Freiburg–Basel–Wien 1986, s. 100n (HTKNT I, 1); W.F. Albright, C.S. Mann, *Matthew. Introduction, Translation and Notes*, Garden City, New York 1978, s. 39 (AB 26); L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. 1, *General Introduction. Commentary 1: 7–7: 27*, Bombay 1982, s. 309n.

³ Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza*, s. 102–108; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 1–13*, s. 133n, 140–148; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium, 1: Kommentar zu Kap. 1, 1–13*, 58, s. 65n, 68–74; D.J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, s. 51n, 55–61; W.F. Albright, C.S. Mann, *Matthew*, s. 25–29; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. 1: *General Introduction. Commentary 1: 7–7: 27*, s. 242n, 247–256.

Abrahamowi. Już siekiera jest przyłożona do korzenia drzew. Każde więc drzewo, które nie wydaje dobrego owocu, zostaje wycięte i w ogień wrzucone. [...] idzie mocniejszy ode mnie, któremu nie jestem godzien rozwiązać rzemyka u sandałów. On będzie was chrzczył Duchem Świętym i ogniem. Ma On wiejadło w rękę dla oczyszczenia swego omłotu: pszenicę zbierze do spichlerza, a plewy spali w ogniu nieugaszonym (Łk 3, 3. 7–9. 17n)⁴.

Prorok zapowiada nadchodzenie Bożego gniewu, przyjdzie Sędziogo, który wymierzy surową karę grzesznikom.

Warto też zwrócić uwagę na konkretne wskazania św. Jana Chrzciciela dla różnych grup nawracających się ludzi: „Pytały go tłumy: «Cóż więc mamy czynić?». On im odpowiadał: «Kto ma dwie suknie, niech się podzieli z tym, który nie ma; a kto ma żywność, niech tak samo czyni». Przyszli zaś także celnicy, żeby przyjąć chrzest, i rzekli do niego: «Nauczycielu, co mamy czynić?» On im powiedział: «Nie pobierajcie nic więcej ponad to, co wam wyznaczono». Pytali go też i żołnierze: «A my co mamy czynić?» On im odpowiedział: «Na nikim pieniędzy nie wymuszajcie i nikogo nie uciskajcie, lecz poprzestawajcie na waszym żołdzie»” (Łk 3, 10–14). Tylko św. Łukasz przekazuje te słowa, w których poprzednik Zbawiciela wzywa do praktykowania miłosierdzia – podobnie jak czyny miłosierdzia będą podstawą Bożej oceny na sądzie ostatecznym (por. Mt 25, 31–46). O ile surowo zwraca się do przekonanych o Bożym wybraniu Izraelitów, zwłaszcza do kierowniczych warstw ówczesnego społeczeństwa (por. Mt 3, 7, gdzie najsurowsze słowa i mocne określenie są zwrócone do faryzeuszów i saduceuszów),

⁴ Por. F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1974, s. 117–121 (PŚNT III, 3); L.T. Johnson, *The Gospel of Luke*, Minnesota 1991, s. 64–68 (SPS 3); J.A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke (I–IX). Introduction, Translation, and Notes*, New York, London, Toronto, Sydney, Auckland 1981, s. 459n, 463–466 (AB 28); F. Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 1–11, Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2011, s. 212n, 217n, 226n (NKB.NT III, 1); H. Schürmann, *Das Lukasevangelium, 1: Kommentar zu Kap. I, 1–9, 50*, Freiburg–Basel–Wien 1969, s. 154–166, 177–183 (HTKNT III, 1); J. Nolland, *Luke 1–9:20*, Dallas, Texas 1989, s. 140–143, 147–149, 153–155 (WBC 35A); L. Sabourin, *The Gospel according to St. Luke. Introduction and commentary*, Bombay 1984, s. 114–118, 120n; D. Adamczyk, *Biblijny traktat o grzechu*, Szczecin 2012, s. 408–410; F. Mickiewicz, *Orędzie Jana Chrzciciela o Królestwie Bożym (Mt 3, 2. 7–12; Łk 3, 7–9. 16–18) i jego wypełnienie w działalności Jezusa*, w: *Ewangelia o Królestwie*, red. A. Paciorek, A. Czaja, A. Trojina, Lublin 2009, s. 131–148 (Scripturae Lumen, 1).

nazywając ich plemieniem źmijowym (γεννήματα ἐχιδνῶν – w. 7), o tyle nie zmusza do porzucenia dotychczasowych zajęć celników, lekceważonych powszechnie jako przedstawiciele obcej władzy, ani żołnierzy – zapewne Heroda Antypasa, również sprawującego władzę z rzymskiego nadania, tylko poleca im uczciwe wykonywanie swych obowiązków bez wymuszania dodatkowych świadczeń⁵.

W Kazaniu na Górze Jezus Chrystus uczy, by nie sądzić innych, ponieważ w taki sam sposób, jak ktoś ocenia innych, oceni go Bóg (Jego działanie wyraża bezosobowa forma bierna – *passivum theologicum* lub *divinum*):

Nie sądzcie, abyście nie byli sądzeni. Bo takim sądem, jakim sądzicie, i was osądzą; i taką miarą, jaką wy mierzycie, wam odmierzą (Mt 7, 1n)⁶;

Nie sądzcie, a nie będziecie sądzeni; nie potępiacie, a nie będziecie potępieni; odpuszczajcie, a będzie wam odpuszczone. Dawajcie, a będzie wam dane; miarę dobrą, ubitą, utrzesioną i wypełnioną ponad brzegi wsypią w zanadru wasze. Odmierzą wam bowiem taką miarą, jaką wy mierzycie (Łk 6, 37n)⁷.

⁵ Por. F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza*, s.119n; L.T. Johnson, *The Gospel of Luke*, s. 149n; J.A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke (I-IX)*, s. 465, 469–471; F. Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 1–11*, s. 219–222; H. Schürmann, *Das Lukasevangelium, 1: Kommentar zu Kap. 1, 1–9, 50*, s. 166–169; J. Nolland, *Luke 1–9:20*, s. 149n; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Luke*, s. 118n.

⁶ Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza*, s. 155; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 1–13*, s. 302n; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium, 1: Kommentar zu Kap. 1, 1–13, 58*, s. 254–257; D.J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, s. 103n; W.F. Albright, C.S. Mann, *Matthew*, s. 84; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew, vol. 1: General Introduction. Commentary 1: 7–7: 27*, s. 425n; J. Łach, *Konstytucja Królestwa Bożego (Mt 5 – 7; Łk 6, 20–49)*, w: *Ksiądz Rektor Jan Łach kapłan i bibliista. Księga pamiątkowa z okazji 75 rocznicy urodzin i 50 rocznicy święceń kapłańskich*, red. R. Bartnicki, Warszawa 2004, s. 69–435, zwłaszcza s. 361–363; H.D. Betz, *The Sermon on the Mount. A Commentary on the Sermon on the Mount including the Sermon on the Plain (Matthew 5:3–7:27 and Luke 6:20–49)*, ed. A. Yarbro Collins, Minneapolis 1995, s. 489–491 (Hermeneia); T. Matura, *La radicalisme évangélique. Aux sources de la vie chrétienne*, Paris 1978, s. 127n (LD 97).

⁷ Por. F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza*, s. 160n; L.T. Johnson, *The Gospel of Luke*, s. 113–116; J.A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke (I-IX)*, s. 641; F. Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 1–11*, s. 356–358; H. Schürmann, *Das Lukasevangelium, 1: Kommentar zu Kap. 1, 1–9, 50*, s. 360–365; J. Nolland, *Luke 1–9:20*,

Przestrzega przed dawaniem zgorszenia, wzywa do unikania okazji, oddalenia tego, co może być powodem zgorszenia, choćby to bardzo wiele kosztowało, jak pozbycie się części własnego ciała, i zapowiada gorszy ciętom wieczną karę:

Jeśli więc prawe twoje oko jest ci powodem do grzechu, wyłup je i odrzuć od siebie. Lepiej bowiem jest dla ciebie, gdy zginie jeden z twoich członków, niż żeby całe twoje ciało miało być wrzucone do piekła.³⁰ I jeśli prawa twoja ręka jest ci powodem do grzechu, odetnij ją i odrzuć od siebie. Lepiej bowiem jest dla ciebie, gdy zginie jeden z twoich członków, niż żeby całe twoje ciało miało iść do piekła (Mt 5, 29n)⁸.

Nawet jeśli ktoś czynił Bożą mocą nadzwyczajne rzeczy, jeśli nie trwa w wierności Jego poleceniom, nie osiągnie Jego królestwa – zbawienia:

Nie każdy, kto mówi Mi: „Panie, Panie!”, wejdzie do królestwa niebieskiego, lecz ten, kto spełnia wolę mojego Ojca, który jest w niebie. Wielu powie Mi w owym dniu: „Panie, Panie, czy nie prorokowaliśmy mocą Twego imienia i nie wyrzucaliśmy złych duchów mocą Twego imienia, i nie czyniliśmy wielu cudów mocą Twego imienia?” Wtedy oświadczę im: „Nigdy was nie znałem. Odejdźcie ode Mnie wy, którzy dopuszczacie się nieprawości” (Mt 7, 21–23)⁹.

s. 300n, 303n; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Luke*, s. 171; H.D. Betz, *The Sermon on the Mount*, s. 614–619.

⁸ Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza*, s. 136n; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 1–13*, s. 227n; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium*, 1: *Kommentar zu Kap. 1, 1–13*, 58, s. 162–164; D.J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, s. 87, 91; W.F. Albright, C.S. Mann, *Matthew*, s. 63n; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol.1: *General Introduction. Commentary 1: 7–7: 27*, s. 371n; J. Łach, *Konstytucja Królestwa Bożego (Mt 5 – 7; Łk 6, 20–49)*, s. 208–210; H.D. Betz, *The Sermon on the Mount. A Commentary on the Sermon on the Mount including the Sermon on the Plain (Matthew 5:3–7:27 and Luke 6:20–49)*, s. 236–239.

⁹ Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza*, s. 160n; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 1–13*, s. 324–327; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium*, 1: *Kommentar zu Kap. 1, 1–13*, 58, s. 275–279; D.J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, s. 108–111; W.F. Albright, C.S. Mann, *Matthew*, s. 87–89; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. 1: *General Introduction. Commentary 1: 7–7: 27*, s. 435n; J. Łach, *Konstytucja Królestwa Bożego (Mt 5 – 7; Łk 6, 20–49)*, s. 383–388; H.D. Betz, *The*

W mowie misyjnej zapowiada wieczną karę tym, którzy zlekceważą Boże wezwanie:

A jeśliby was gdzie nie chciano przyjąć i nie dano posłuchu słowom naszym, wychodząc z takiego domu albo miasta, strząśnijcie proch z nóg waszych! Zaprawdę, powiadam wam: Ziemi sodomskiej i gomorejskiej lżej będzie w dzień sądu niż temu miastu (Mt 10, 14n)¹⁰;

Lecz jeśli do jakiegoś miasta wejdziecie, a nie przyjmą was, wyjdźcie na jego ulice i powiedzcie: Nawet proch, który z waszego miasta przyłgnął nam do nóg, strząsamy wam. Wszakże to wieście, że bliskie jest królestwo Boże. Powiadam wam: Sodomie lżej będzie w ów dzień niż temu miastu (Łk 10, 10–12)¹¹.

Przestrzega przed postępowaniem, które może spowodować wieczne zatracenie:

Nie bójcie się tych, którzy zabijają ciało, lecz duszy zabić nie mogą. Bójcie się raczej Tego, który duszę i ciało może zatracić w piekle (Mt 10, 28)¹².

Sermon on the Mount. A Commentary on the Sermon on the Mount including the Sermon on the Plain (Matthew 5:3–7:27 and Luke 6:20–49), s. 538–556.

¹⁰ Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza*, s. 188; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 1–13*, s. 423n; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium, 1: Kommentar zu Kap. 1, 1–13*, 58, s. 369; D.J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, s. 141, 143; W.F. Albright, C.S. Mann, *Matthew*, s. 121n; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. 2: *Commentary 7: 28 – 28: 20*, Bombay 1983, s. 529n.

¹¹ Por. F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza*, s. 211; L.T. Johnson, *The Gospel of Luke*, s. 168; J.A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke (X–XXIV). Introduction, Translation, and Notes*, New York, London, Toronto, Sydney, Auckland 1985, s. 844n, 849 (AB 28A); F. Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 1–11*, s. 539; H. Schürmann, *Das Lukasevangelium, 2: Erste Folge: Kommentar zu Kapitel 9, 51–11, 54*, Freiburg–Basel–Wien 1994, s. 75–78 (HTKNT III, 2/1); L. Sabourin, *The Gospel according to St. Luke*, s. 230.

¹² Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza*, s. 191n; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 1–13*, s. 439n; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium, 1: Kommentar zu Kap. 1, 1–13*, 58, s. 387n; D.J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, s. 150, 152; W.F. Albright, C.S. Mann, *Matthew*, s. 127n; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. 2: *Commentary 7: 28–28: 20*, s. 537n.

Jeśli ktoś stawia cokolwiek lub kogokolwiek wyżej niż naukę Chrystusa, naraża się na utratę wiecznego szczęścia z Nim:

Nie sądzicie, że przyszedłem pokój przynieść na ziemię. Nie przyszedłem przynieść pokoju, ale miecz. Bo przyszedłem poróżnić syna z jego ojcem, córkę z matką, synową z teściową; *i będą nieprzyjaciółmi człowieka jego domownicy*. Kto kocha ojca lub matkę bardziej niż Mnie, nie jest Mnie godzien. I kto kocha syna lub córkę bardziej niż Mnie, nie jest Mnie godzien. Kto nie bierze swego krzyża, a idzie za Mną, nie jest Mnie godzien. Kto chce znaleźć swe życie, straci je, a kto straci swe życie z mego powodu, znajdzie je (Mt 10, 34–39, zwłaszcza w. 39).

Nie oznacza to, że należy lekceważyć więzi rodzinne i najbliższe osoby, lecz nie można stawiać ich wyżej od Bożych wymagań¹³.

Jezus obiecuje nagrodę za nawet drobną współpracę w dziele misyjnym, udzielenie pomocy głosicielowi Ewangelii:

Kto was przyjmuje, Mnie przyjmuje; a kto Mnie przyjmuje, przyjmuje Tego, który Mnie posłał. Kto przyjmuje proroka jako proroka, nagrodę proroka otrzyma. Kto przyjmuje sprawiedliwego jako sprawiedliwego, nagrodę sprawiedliwego otrzyma. Kto poda kubek świeżej wody do picia jednemu z tych najmniejszych, dlatego że jest uczniem, zaprawdę, powiadam wam, nie utraci swojej nagrody (Mt 10, 40–42)¹⁴.

Uczniom wracającym z pracy apostołskiej mówi:

¹³ Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza*, s. 192–194; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 1–13*, s. 445–451; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium, 1: Kommentar zu Kap. 1, 1–13*, 58, s. 392–399; D.J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, s. 150–154; W.F. Albright, C.S. Mann, *Matthew*, s. 130–133; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. 2: *Commentary 7: 28–28: 20*, s. 539–542; T. Matura, *La radicalisme évangélique*, s. 58–62.

¹⁴ Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza*, s. 194n; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 1–13*, s. 452–455; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium, 1: Kommentar zu Kap. 1, 1–13*, 58, s. 400–404; D.J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, s. 151–154; W.F. Albright, C.S. Mann, *Matthew*, s. 133n; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. 2: *Commentary 7: 28–28: 20*, s. 542n.

Oto dałem wam władzę stąpania po wężach i skorpionach, i po całej potędze przeciwnika, a nic wam nie zaszkodzi. Jednakże nie z tego się cieszcie, że duchy się wam poddają, lecz cieszcie się, że wasze imiona zapisane są w niebie (Łk 10, 19n).

Ważne jest nie czynienie nadzwyczajnych rzeczy, znaków Bożą mocą, lecz „zapisanie w niebie” – wieczna pamięć o dobrych czynach, współdziałaniu w Bożym dziele¹⁵.

By zdobyć królestwo niebieskie, potrzeba pełnego zaangażowania, jak św. Jan Chrzciciel: „A od czasu Jana Chrzciciela aż dotąd królestwo niebieskie doznaje gwałtu, a zdobywają je ludzie gwałtowni” (Mt 11, 12)¹⁶.

Aż do Jana [trwało] Prawo i Prorocy; odtąd głosi się Dobrą Nowinę o królestwie Bożym i każdy gwałtem wdziera się do niego (Łk 16, 16)¹⁷.

Na wieczną karę, podobną do zniszczenia Sodomy i Gomory, zasługuje brak pokuty, lekceważenie Bożego słowa potwierdzonego znakami, wzywającego do nawrócenia:

Wtedy począł czynić wyrzuty miastom, w których dokonało się najwięcej Jego cudów, że się nie nawróciły. „Biada tobie, Korozain! Biada tobie, Betsaido! Bo gdyby w Tyrze i Sydonie działały się cuda, które u was się dokonały, już dawno w worze i w popiele by się nawróciły. Toteż powiadam wam: Tyrowi i Sydonowi lżej będzie w dzień sądu niż wam. A ty, Kafarnaum, czy aż do nieba masz być wyniesione?

¹⁵ Por. F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza*, s. 213; L.T. Johnson, *The Gospel of Luke*, s. 169n; J.A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke (X–XXIV)*, s. 859–864; F. Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 1–11*, s. 548n; H. Schürmann, *Das Lukasevangelium, 2: Erste Folge: Kommentar zu Kapitel 9, 51–11, 54*, s. 91–97; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Luke*, s. 231n.

¹⁶ Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza*, s. 198n; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 1–13*, s. 467n; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium, 1: Kommentar zu Kap. 1, 1–13, 58*, s. 416n; D.J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, s. 157, 160n; W.F. Albright, C.S. Mann, *Matthew*, s. 137–139; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. 2: *Commentary 7: 28–28: 20*, s. 549–551.

¹⁷ Por. F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza*, s. 269; L.T. Johnson, *The Gospel of Luke*, s. 250n; J.A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke (X–XXIV)*, s. 1114–1119; F. Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 12–24. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2012, s. 192–194 (NKB.NT III, 2); L. Sabourin, *The Gospel according to St. Luke*, s. 297n.

Aż do Otchlani zejdiesz. Bo gdyby w Sodomie działały się cuda, które się w tobie dokonały, przetrwałyby aż do dnia dzisiejszego. Toteż powiadam wam: Ziemi sodomskiej złej będzie w dzień sądu niż tobie” (Mt 11, 20–24)¹⁸;

Biada tobie, Korozain! Biada tobie, Betsaido! Bo gdyby w Tyrze i Sydonie działały się cuda, które u was się dokonały, już dawno by się nawróciły, siedząc w worze i popiele. Toteż Tyrowi i Sydonowi złej będzie na sądzie niżeli wam. A ty, Kafarnaum, czy aż do nieba masz być wyniesione? *Aż do Otchlani zejdiesz!* (Łk 10, 13–15)¹⁹.

Nie może zostać odpuszczony (o ile człowiek nie zmieni swego nastawienia) grzech przeciw Duchowi Świętemu, brak pokuty, lekceważenie Bożego przesłania:

Dlatego powiadam wam: Każdy grzech i bluźnierstwo będą ludziom odpuszczone, ale bluźnierstwo przeciwko Duchowi nie będzie odpuszczone. Jeśli ktoś powie słowo przeciw Synowi Człowieczemu, będzie mu odpuszczone, lecz jeśli powie przeciwko Duchowi Świętemu, nie będzie mu odpuszczone ani w tym wieku, ani w przyszłym. Albo uznajcie, że drzewo jest dobre, a wtedy i jego owoc jest dobry, albo uznajcie, że drzewo jest złe, a wtedy i owoc jego jest zły; bo po owocu poznaje się drzewo. Plemię zmijowie! Jakże wy możecie mówić dobrze, skoro źli jesteście? Przecież z obfitości serca usta mówią. Dobry człowiek z dobrego skarbcza wydobywa dobre rzeczy, a zły człowiek ze złego skarbcza wydobywa złe rzeczy. A powiadam wam: Z każdego bezużytecznego słowa, które wypowiedzą ludzie, zdadzą sprawę w dzień sądu. Bo na podstawie słów twoich będziesz uniewinniony i na podstawie słów twoich będziesz potępiony (Mt 12, 31–37)²⁰;

¹⁸ Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza*, s. 200n; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 1–13*, s. 475–479; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium, 1: Kommentar zu Kap. 1, 1–13*, 58, s. 426–431; D.J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, s. 163–166; W.F. Albright, C.S. Mann, *Matthew*, s. 142n; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. 2: *Commentary 7: 28–28: 20*, s. 554–556; A.R. Głuchowski, *Zagadnienie potępienia w perykopie Mt 11, 20–24*, Kraków 2001.

¹⁹ Por. F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza*, s. 211n; L.T. Johnson, *The Gospel of Luke*, s. 168; J.A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke (X–XXIV)*, s. 850–855; F. Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 1–11*, s. 540n, 544; H. Schürmann, *Das Lukasevangelium, 2: Erste Folge: Kommentar zu Kapitel 9, 51–11, 54*, s. 78–84; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Luke*, s. 230n.

²⁰ Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza*, s. 209n; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 1–13*, s. 506–510; J. Gnilka, *Das*

„Zaprawdę, powiadam wam: wszystkie grzechy i bluźnierstwa, których by się ludzie dopuścili, będą im odpuszczone. Kto by jednak zbluźnił przeciw Duchowi Świętemu, nigdy nie otrzyma odpuszczenia, lecz winien jest grzechu wiecznego”. Mówili bowiem: „Ma ducha nieczystego” (Mk 3, 28–30)²¹;

Każdemu, kto powie jakieś słowo przeciw Synowi Człowieczemu, będzie odpuszczone, lecz temu, kto bluźni przeciw Duchowi Świętemu, nie będzie odpuszczone (Łk 12, 10)²².

Wyraźną zapowiedź Bożego sądu i kary dla grzeszników zawiera wyjaśnienie przypowieści o chwacie:

Tym, który sieje dobre nasienie, jest Syn Człowieczy. Rolą jest świat, dobrym nasieniem są synowie królestwa, chwastem zaś synowie Złego. Nieprzyjacielem, który posiał chwast, jest diabeł; żniwem jest koniec świata, a żeńcami są aniołowie. Jak więc zbiera się chwast i spala w ogniu, tak będzie przy końcu świata. Syn Człowieczy pošle aniołów swoich: ci zbiorą z Jego królestwa wszystkie zgorzenia oraz tych, którzy dopuszczają się nieprawości, i wrzucą ich w piec rozpalony; tam będzie płacz i zgrzytanie zębów. Wtedy sprawiedliwi jaśnieć będą jak słońce w królestwie Ojca swego. Kto ma uszy, niechaj słucha! (Mt 13, 37–43)²³.

Matthäusevangelium, 1: *Kommentar zu Kap. 1, 1–13*, 58, s. 459–462; D.J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, s. 184–187; W.F. Albright, C.S. Mann, *Matthew*, s. 156n; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. 2: *Commentary 7: 28–28: 20*, s. 574–577.

²¹ Por. H. Langkammer, *Ewangelia według św. Marka*, s. 133n; C.S. Mann, *Mark*, s. 656–658; R. Pesch, *Das Markusevangelium*, 1: *Kommentar zu Kap. 1, 1–8*, 26, s. 216–221; C.S. Mann, *Mark*, s. 255–257; A. Malina, *Ewangelia według świętego Marka, rozdziały 1, 1–8*, 26, s. 253–257; F. Sieg, *Ewangelia Jezusa Chrystusa według św. Marka, cz. 1: (Mk 1,1–4,34) Jezus głosi Królestwo Boże*, s. 142–145; J.W. Rosłon, *Co to jest grzech przeciwko Duchowi Świętemu*, CT 44 (1974), z. 1, s. 141–143.

²² Por. F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza*, s. 236; L.T. Johnson, *The Gospel of Luke*, s. 195, 197; J.A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke (X–XXIV)*, s. 962–967; F. Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 12–24*, s. 34–39; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Luke*, s. 257; T. Siuda, *Grzech przeciwko Duchowi Świętemu (Łk 12, 10)*, w: *Scriptura Sacra Posnaniensis. Opuscula Mariano Wolniewicz octogenario dedicata*, red. F. Lenort, Poznań 2002, s. 95–100 (Opuscula Dedicata, 3).

²³ Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza*, s. 223–225; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 1–13*, s. 551–558; J. Gnilk, *Das Matthäusevangelium*, 1: *Kommentar zu Kap. 1, 1–13*, 58, s. 499–503; D.J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, s. 206, 208n; W.F. Albright, C.S. Mann, *Matthew*, s. 170; L. Sabourin, *The Gospel*

Chrystus podaje warunki naśladowania Go i zapowiada wieczną nagrodę lub karę dla tych, którzy są gotowi dźwigać za Nim swój krzyż, albo też myślały tylko o chwilowych, doczesnych korzyściach, nie licząc się z dobrem wiecznym:

Wtedy Jezus rzekł do swoich uczniów: „Jeśli kto chce pójść za Mną, niech się zaprze samego siebie, niech weźmie krzyż swój i niech Mnie naśladowuje. Bo kto chce zachować swoje życie (τὴν ψυχὴν αὐτοῦ), straci je; a kto straci swe życie z mego powodu, znajdzie je. Cóż bowiem za korzyść odniesie człowiek, choćby cały świat zyskał, a na swej duszy (τὴν δὲ ψυχὴν αὐτοῦ) szkodę poniósł? Albo co da człowiek w zamian za swoją duszę (τῆς ψυχῆς αὐτοῦ)? Albowiem Syn Człowieczy przyjdzie w chwale Ojca swego razem z aniołami swoimi i wtedy odda każdemu według jego postępowania” (Mt 16, 24–27)

– występujący w greckim tekście rzeczownik ψυχή w Biblii Tysiąclecia oraz w interlinearnym wydaniu grecko-polskim Nowego Testamentu przetłumaczono najpierw jako „życie”, potem jako „dusza” rozumiana jako zasada życia²⁴;

Jeśli kto chce pójść za Mną, niech się zaprze samego siebie, niech weźmie krzyż swój i niech Mnie naśladowuje. Bo kto chce zachować swoje życie (τὴν ψυχὴν αὐτοῦ), straci je; a kto straci swe życie z powodu Mnie i Ewangelii, zachowa je. Cóż bowiem za korzyść stanowi dla człowieka zyskać świat cały, a swoją duszę (τὴν ψυχὴν αὐτοῦ) utracić? Bo cóż może dać człowiek w zamian za swoją duszę (τῆς ψυχῆς αὐτοῦ)? Kto się bowiem Mnie i słów moich zawstydzi przed tym pokoleniem

according to St. Matthew, vol. 2: *Commentary* 7: 28–28: 20, s. 604–606; A. Jankowski, *Królestwo Boże w przypowieściach*, Kraków 2008⁵, s. 77–81; Z. Żywica, *Tajemnice Królestwa Niebieskiego w przypowieściach Jezusa według Ewangelii Mateusza 13*, w: *Ewangelia o Królestwie*, red. A. Paciorek, A. Czaja, A. Tronina, Lublin 2009, s. 151–169, zwłaszcza s. 157–167 (Scripturae Lumen, 1).

²⁴ Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza*, s. 252–254; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 14–28. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2008, s. 140–148 (NKB.NT I, 2); J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium, 2: Kommentar zu Kap. 14, 1–28, 20 und Einleitungsfragen*, Freiburg–Basel–Wien 1988, s. 85–91 (HTKNT I, 2); D.J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, s. 249, 251n; W.F. Albright, C.S. Mann, *Matthew*, s. 200n; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. 2, *Commentary* 7: 28–28: 20, s. 696n.

wiarołomnym i grzesznym, tego Syn Człowieczy wstydić się będzie, gdy przyjdzie w chwale Ojca swojego razem z aniołami świętymi (Mk 8, 34–38);

tu również w Biblii Tysiąclecia tłumaczono ψυχή najpierw jako „życie”, potem jako „dusza”, natomiast w przekładzie interlinearnym zawsze jako „dusza”²⁵;

Jeśli kto chce iść za Mną, niech się zaprze samego siebie, niech co dnia bierze krzyż swój i niech Mnie naśladuje. Bo kto chce zachować swoje życie (τὴν ψυχὴν αὐτοῦ), straci je, a kto straci swe życie z mego powodu, ten je zachowa. Bo cóż za korzyść dla człowieka, jeśli cały świat zyska, a siebie zatraci lub szkodę poniesie (ἑαυτὸν δὲ ἀπολέσας ἢ ζημιωθείς)? Kto się bowiem Mnie i słów moich zawstydzi, tego Syn Człowieczy wstydić się będzie, gdy przyjdzie w swojej chwale oraz w chwale Ojca i świętych aniołów (Łk 9, 23–26);

tu ψυχή w Biblii Tysiąclecia oraz w interlinearnym wydaniu grecko-polskim Nowego Testamentu przetłumaczono jako „życie”²⁶.

Za Janowy odpowiednik słów o dźwiganiu krzyża jako warunku naśladowania Chrystusa, bycia Jego uczniem, można uważać wypowiedź o ziarnie pszenicznym, które zamierając, wydaje obfity plon. Mistrz mówił o swojej ofierze, ale odnosi się to również do Jego uczniów:

Zaprawdę, zaprawdę, powiadam wam: Jeśli ziarno pszenicy wpadłszy w ziemię nie obumrze, zostanie samo jedno, ale jeśli obumrze, przynosi plon obfity. Ten, kto kocha swoje życie, traci je, a kto nienawidzi swego życia na tym świecie, zachowa je na życie wieczne. Kto chciałby zaś Mi służyć, niech idzie za Mną,

²⁵ Por. H. Langkammer, *Ewangelia według św. Marka*, s. 215–217; C.S. Mann, *Mark*, s. 342–346, 348–350; R. Pesch, *Das Markusevangelium, 2: Kommentar zu Kap. 8, 27–16, 20*, Freiburg–Basel–Wien 1977, s. 59–66 (HTKNT II, 2); F. Sieg, *Ewangelia Jezusa Chrystusa według św. Marka, cz. 2: (Mk 4,35–9,13) Mesjasz i Syn Boży*, Pelplin 2008, s. 183–192; T. Matura, *La radicalisme évangélique*, s. 51–58.

²⁶ Por. F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza*, s. 194–196; L.T. Johnson, *The Gospel of Luke*, s. 151n, 154–157; J.A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke (I–IX)*, s. 783–790; F. Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 1–11*, s. 481–487; H. Schürmann, *Das Lukasevangelium, 1: Kommentar zu Kap. 1, 1–9, 50*, s. 540–550; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Luke*, s. 213–215; M. Wojciechowski, *Etyka Biblii*, Kraków 2009, s. 78.

a gdzie Ja jestem, tam będzie i mój sługa. A jeśli ktoś Mi służy, uczci go mój Ojciec (J 12, 24–26)²⁷.

Mówiąc z miłością o dziecku, Jezus stawia jego prostotę, poczucie zależności od bliskich, jako przykład i warunek osiągnięcia życia królestwa niebieskiego. Określa też hierarchię w królestwie, której podstawą jest pokora i prostota dziecka, oraz przestrzega przed gorszeniem dzieci i ludzi prostych, grożąc najsurowszą karą:

W owym czasie uczniowie przystąpili do Jezusa, pytając: „Kto właściwie jest największy w królestwie niebieskim?” On przywołał dziecko, postawił je przed nimi i rzekł: „Zaprawdę, powiadam wam: Jeśli się nie odmienicie i nie staniecie jak dzieci, nie wejdziecie do królestwa niebieskiego. Kto się więc unży jak to dziecko, ten jest największy w królestwie niebieskim. A kto by jedno takie dziecko przyjął w imię moje, Mnie przyjmuje” (Mt 18, 1–5)²⁸;

Lecz kto by się stał powodem grzechu dla jednego z tych małych, którzy wierzą we Mnie, temu byłoby lepiej kamień młyński zawiesić u szyi i utopić go w głębi morza. Biada światu z powodu zgorszeń! Muszą wprawdzie przyjść zgorszenia, lecz biada człowiekowi, przez którego dokonuje się zgorszenie. Otóż jeśli twoja ręka lub noga jest dla ciebie powodem grzechu, odetnij ją i odrzuć od siebie. Lepiej jest dla ciebie wejść do życia ułomnym lub chromym, niż z dwiema rękami lub dwiema nogami być wrzuconym w ogień wieczny. I jeśli twoje oko jest dla

²⁷ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium, 2. Teil Kommentar zu Kap. 5–12*, Freiburg–Basel–Wien 1977², s. 480–484 (HTKNT IV, 2); L. Stachowiak, *Ewangelia według św. Jana. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1975, s. 289n (PŚNT IV); H. van den Bussche, *Jean. Commentaire de l'Évangile spirituel*, Bruges 1967, s. 360n; J. Moloney, *The Gospel of John*, Collegeville, Minnesota 1998, s. 352n, 359 (SPS 4); G.R. Beasley–Murray, *John*, Waco, Texas 1987, s. 211n (WBC 36); R.E. Brown, *The Gospel according to John I – XII, Introduction, Translation, and Notes*, Garden City, New York 1966, s. 467, 471–475 (AB 29); S. Mędala, *Ewangelia według świętego Jana rozdziały 1–12. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2010, s. 864–866 (NKB.NT IV, 1).

²⁸ Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza*, s. 262–264; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 14–28*, s. 202–211; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium, 2: Kommentar zu Kap. 14, 1–28, 20 und Einleitungsfragen*, s. 120–126; D.J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, s. 264–267; W.F. Albright, C.S. Mann, *Matthew*, s. 215–217; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. 2: *Commentary 7: 28–28: 20*, s. 714–717.

ciebie powodem grzechu, wyłup je i odrzuć od siebie. Lepiej jest dla ciebie jednookim wejść do życia, niż z dwójgiem oczu być wrzuconym do piekła ognistego (Mt 18, 6–9)²⁹;

A kto by się stał powodem grzechu dla jednego z tych małych, którzy wierzą, temu lepiej byłoby kamień młyński uwiązać u szyi i wrzucić go w morze. Jeśli zatem twoja ręka jest dla ciebie powodem grzechu, odetnij ją; lepiej jest dla ciebie ułomnym wejść do życia wiecznego, niż z dwiema rękami pójść do piekła w ogień nieugaszony. I jeśli twoja noga jest dla ciebie powodem grzechu, odetnij ją; lepiej jest dla ciebie chromym wejść do życia, niż z dwiema nogami być wrzuconym do piekła. Jeśli twoje oko jest dla ciebie powodem grzechu, wyłup je; lepiej jest dla ciebie jednookim wejść do królestwa Bożego, niż z dwójgiem oczu być wrzuconym do piekła, *gdzie robak ich nie ginie i ogień nie gaśnie* (Mk 9, 42–48)³⁰.

Po odejściu bogatego młodzieńca Pan Jezus mówi o niebezpieczeństwie bogactw, które mogą uniemożliwić wejście do królestwa niebieskiego:

Jezus zaś powiedział do swoich uczniów: „Zaprawdę, powiadam wam: Bogatemu trudno będzie wejść do królestwa niebieskiego. Jeszcze raz wam powiadam: Łatwiej jest wielbłądowi przejść przez ucho igielne, niż bogatemu wejść do królestwa niebieskiego”. Gdy uczniowie to usłyszeli, bardzo się przerazili i pytali: „Któż więc może być zbawiony?” Jezus spojrział na nich i rzekł: „U ludzi to niemożliwe, lecz u Boga wszystko jest możliwe” (Mt 19, 23–26)³¹;

²⁹ Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza*, s. 264n; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 14–28*, s. 211–214; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium, 2: Kommentar zu Kap. 14, 1–28, 20 und Einleitungsfragen*, s. 126–129; D.J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, s. 264–267; W.F. Albright, C.S. Mann, *Matthew*, s. 216n; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. 2: *Commentary 7: 28–28: 20*, s. 717–719.

³⁰ Por. H. Langkammer, *Ewangelia według św. Marka*, s. 231–233; C.S. Mann, *Mark*, s. 379–383; R. Pesch, *Das Markusevangelium, 2: Kommentar zu Kap. 8, 27–16, 20*, s. 112–116; F. Sieg, *Ewangelia Jezusa Chrystusa według św. Marka, cz. 3: (Mk 9,14–13,37) Intensywna formacja uczniów przed odejściem Nauczyciela*, Pelplin 2008, s. 47–55.

³¹ Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza*, s. 276; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 14–28*, s. 270–273; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium, 2: Kommentar zu Kap. 14, 1–28, 20 und Einleitungsfragen*, s. 166–168; D.J. Harrington,

Wówczas Jezus spojrział dookoła i rzekł do swoich uczniów: „Jak trudno tym, którzy mają dostatki, wejść do królestwa Bożego”. Uczniowie przerazili się Jego słowami, lecz Jezus powtórnie im rzekł: „Dzieci, jakże trudno wejść do królestwa Bożego «tym, którzy w dostatkach pokładają ufność». Łatwiej jest wielbłądowi przejść przez ucho igielne, niż bogatemu wejść do królestwa Bożego”. A oni tym bardziej się dziwili i mówili między sobą: „Któż więc może być zbawiony?” Jezus popatrzył na nich i rzekł: „U ludzi to niemożliwe, ale nie u Boga; bo u Boga wszystko jest możliwe” (Mk 10, 23–27)³².

Obiecuje wspaniałą nagrodę tym, którzy poszli za Nim:

Wtedy Piotr rzekł do Niego: „Oto my opuściliśmy wszystko i poszliśmy za Tobą, cóż więc otrzymamy?” Jezus zaś rzekł do nich: „Zaprawdę, powiadam wam: Przy odrodzeniu, gdy Syn Człowieczy zasiądzie na swym tronie chwały, wy, którzy poszliście za Mną, zasiądziecie również na dwunastu tronach, aby sędzić dwanaście pokoleń Izraela. I każdy, kto dla mego imienia opuści dom, braci, siostry, ojca, matkę, dzieci lub pole, stokroć tyle otrzyma i życie wieczne posiędzie na własność. Wielu zaś pierwszych będzie ostatnimi, a ostatnich pierwszymi” (Mt 19, 27–30)³³.

Ci, którzy wyrzekli się dla Chrystusa i Ewangelii swoich bliskich i majątków, otrzymają już w czasie ziemskiego życia wielokrotnie więcej bliskich

The Gospel of Matthew, s. 278–281; W.F. Albright, C.S. Mann, *Matthew*, s. 232n; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. 2: *Commentary* 7: 28–28: 20, s. 740n.

³² Por. H. Langkammer, *Ewangelia według św. Marka*, s. 247–249; C.S. Mann, *Mark*, s. 401–403; R. Pesch, *Das Markusevangelium*, 2: *Kommentar zu Kap. 8, 27–16, 20*, s. 141–144; F. Sieg, *Ewangelia Jezusa Chrystusa według św. Marka*, cz. 3: (Mk 9,14–13,37) *Intensywna formacja uczniów przed odejściem Nauczyciela*, s. 91–95.

³³ Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza*, s. 276n; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 14–28*, s. 274–280; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium*, 2: *Kommentar zu Kap. 14, 1–28, 20 und Einleitungsfragen*, s. 169–174; D.J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, s. 278–281; W.F. Albright, C.S. Mann, *Matthew*, s. 233–235; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. 2: *Commentary* 7: 28–28: 20, s. 741n; J. Łach, „Poszliśmy za Tobą – cóż za to otrzymamy” (Mt 19, 27), w: *Pan moją mocą i pieśnią* (Ps 118,14). Prace dedykowane Księdzu Profesorowi Tadeuszowi Brzegowemu w 65. rocznicę urodzin, red. S. Hałas, P. Włodyga, Kraków 2006, s. 123–137 (Studia, 15).

osób i możliwości korzystania z ziemskich dóbr oraz wieczne szczęście w przyszłości:

Zaprawdę, powiadam wam: Nikt nie opuszcza domu, braci, sióstr, matki, ojca, dzieci lub pól z powodu Mnie i z powodu Ewangelii, żeby nie otrzymał stokroć więcej teraz, w tym czasie, domów, braci, sióstr, matek, dzieci i pól, wśród przesładowań, a życia wiecznego w czasie przyszedłym. Lecz wielu pierwszych będzie ostatnimi, a ostatnich pierwszymi (Mk 10, 29–31).

Głębokie przeżywanie wiary rodzi bliskość, wspólnotę chrześcijan. Ukażą to summaria z Dziejów Apostolskich (Dz 2, 42–47; 4, 32–37)³⁴, a także doświadczenie duszpasterzy i członków grup religijnych, którzy czują wzajemną więź i mogą liczyć na pomoc w swoich potrzebach³⁵.

Uczniowie mimo miesięcy i lat przebywania blisko Chrystusa, słuchania Jego nauki i oglądania znaków, które czynił Boską mocą, nie do końca rozumieli Jego naukę. Dążyli do osiągnięcia najwyższych stanowisk w Jego królestwie pojmowanym jako panowanie Mesjasza zwycięskiego króla:

Wtedy podeszła do Niego matka synów Zebedeusza ze swoimi synami i oddawszy Mu pokłon, o coś Go prosiła. On ją zapytał: „Czego pragniesz?” Rzekła Mu: „Powiedz, żeby ci dwaj moi synowie zasiedli w Twoim królestwie jeden po prawej, a drugi po lewej Twej stronie”. Odpowiadając zaś, Jezus rzekł: „Nie wiecie, o co prosicie. Czy możecie pić kielich, który Ja mam pić?” Odpowiedzieli Mu: „Możemy”. On rzekł do nich: „Kielich mój wprawdzie pić będziecie. Nie do Mnie jednak należy dać miejsce po mojej stronie

³⁴ Por. E. Dąbrowski, *Dzieje Apostolskie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1961, s. 248–250, 260–262 (PŚNT V); L.T. Johnson, *The Acts of the Apostles*, Minnesota 1992, s. 58–63, 85–87, 90–93 (SPS 5); G. Schneider, *Die Apostelgeschichte*, 1: *Einführung. Kommentar zu Kap. 1, 1–8, 40*, Freiburg–Basel–Wien 1980, s. 283–290, 362–268 (HTKNT V, 1); J. Munck, *The Acts of the Apostles. Introduction, Translation and Notes*, Garden City, New York 1967, s. 22n, 38n (AB 31); J. Dupont, *Nouvelles études sur les Actes des Apôtres*, Paris 1984, s. 297–310 (LD 118).

³⁵ Por. H. Langkammer, *Ewangelia według św. Marka*, s. 249n; C.S. Mann, *Mark*, s. 403–406; R. Pesch, *Das Markusevangelium*, 2. Teil, *Kommentar zu Kap. 8, 27 – 16, 20*, s. 144–147; F. Sieg, *Ewangelia Jezusa Chrystusa według św. Marka*, cz. 3: (Mk 9,14–13,37) *Intensywna formacja uczniów przed odejściem Nauczyciela*, s. 96–99.

prawej i lewej, ale [dostanie się ono] tym, dla których mój Ojciec je przygotował” (Mt 20, 20–23)³⁶;

Wtedy podeszli do Niego synowie Zebedeusza, Jakub i Jan, i rzekli: „Nauczycielu, pragniemy, żebyś nam uczynił to, o co Cię poprosimy”. On ich zapytał: „Co chcecie, żebym wam uczynił?” Rzekli Mu: „Daj nam, żebyśmy w Twojej chwale siedzieli jeden po prawej, a drugi po lewej Twej stronie”. Jezus im odparł: „Nie wiecie, o co prosicie. Czy możecie pić kielich, który Ja mam pić, albo przyjąć chrzest, którym Ja mam być ochrzczony?” Odpowiedzieli Mu: „Możemy”. Lecz Jezus rzekł do nich: „Kielich, który Ja mam pić, wprawdzie pić będziecie; i chrzest, który Ja mam przyjąć, wy również przyjmiecie. Nie do Mnie jednak należy dać miejsce po mojej stronie prawej lub lewej, ale [dostanie się ono] tym, dla których zostało przygotowane” (Mk 10, 35–40).

Wywyższenie Chrystusa dokonało się na krzyżu (por. J 3, 14; 8, 28; 12, 32). Obok Niego wisieli po obu stronach dwaj przestępcy (Mt 27, 38; Mk 15, 27n; Łk 23, 33; J 19, 18). Uczniowie także pili z kielicha cierpień Mistrza, ale o miejscu w Jego chwale decyduje Ojciec w niebie³⁷.

Przypowieść o uczcie królewskiej pokazuje odrzucenie Bożego zaproszenia. W miejsce niegodnych zaproszonych zostaną wezwani inni, ale i oni muszą się odpowiednio przygotować – mieć właściwą szatę godową. Zlekceważenie Bożego zaproszenia i Jego wysłanników ściągnie surową karę. Również brak przygotowania zostanie ukarany:

A Jezus znowu mówił do nich w przypowieściach: „Królestwo niebieskie podobne jest do króla, który wyprawił ucztę weselną swemu synowi. Posłał więc swoje sługi, żeby zaproszonych zwołali na ucztę, lecz ci nie chcieli przyjść. Posłał jeszcze

³⁶ Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza*, s. 280n; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 14–28*, s. 295–299; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium, 2: Kommentar zu Kap. 14, 1–28, 20 und Einleitungsfragen*, s. 186–189; D.J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, s. 286–289; W.F. Albright, C.S. Mann, *Matthew*, s. 241n, 247; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. 2: *Commentary 7: 28–28: 20*, s. 747–749.

³⁷ Por. H. Langkammer, *Ewangelia według św. Marka*, s. 251–253; C.S. Mann, *Mark*, s. 411–413; R. Pesch, *Das Markusevangelium, 2. Teil, Kommentar zu Kap. 8, 27–16, 20*, s. 153–160; F. Sieg, *Ewangelia Jezusa Chrystusa według św. Marka, cz. 3: (Mk 9,14–13,37) Intensywna formacja uczniów przed odejściem Nauczyciela*, s. 105–107.

raz inne sługi z poleceniem: «Powiedzcie zaproszonym: Oto przygotowałem moją ucztę; woły i tuczne zwierzęta ubite i wszystko jest gotowe. Przyjdźcie na ucztę!» Lecz oni zlekceważyli to i odeszli: jeden na swoje pole, drugi do swego kupiectwa, a inni pochwycili jego sługi i znieważywszy pozabijali. Na to król uniósł się gniewem. Posłał swe wojska i kazał wytracić owych zabójców, a miasto ich spalić. Wtedy rzekł swoim sługom: «Uczta weselna wprawdzie jest gotowa, lecz, zaproszeni nie byli jej godni. Idźcie więc na rozstajne drogi i zaprosźcie na ucztę wszystkich, których spotkacie». Słudzy ci wyszli na drogi i sprowadzili wszystkich, których napotkali: złych i dobrych. I sala weselna zapełniła się biesiadnikami. Wszedł król, żeby się przypatrzeć biesiadnikom, i zauważył tam człowieka nie ubranego w strój weselny. Rzekł do niego: «Przyjacielu, jakże tu wszedłeś, nie mając stroju weselnego?» Lecz on oniemiał. Wtedy król rzekł sługom: «Zwiążcie mu ręce i nogi i wyrzucie go na zewnątrz, w ciemności! Tam będzie płacz i zgrzytanie zębów». Bo wielu jest powołanych, lecz mało wybranych” (Mt 22, 1–14)³⁸.

Wersja św. Łukasza łagodniej mówi tylko o utraceniu możliwości uczestnictwa w mesjańskiej uczcie przez zaproszonych i wypełnieniu przygotowanych miejsc przez tych, którzy dawniej nie należeli do planowanych gości. Nie ma mowy o ich karaniu, jak w wersji św. Mateusza, w której jednak zaproszeni okrutnie potraktowali posłańców króla:

Słyszac to, jeden ze współbiesiadników rzekł do Niego: „Szczęśliwy ten, kto będzie ucztował w królestwie Bożym”. On zaś mu powiedział: „Pewien człowiek wyprawił wielką ucztę i zaprosił wielu. Kiedy nadeszła pora uczyty, posłał swego sługę, aby powiedział zaproszonym: «Przyjdźcie, bo już (wszystko) jest gotowe». Wtedy zaczęli się wszyscy jednomyślnie wymawiać. Pierwszy kazał mu powiedzieć: «Kupiłem pole, muszę wyjść je obejrzeć; proszę cię, uważaj mnie za usprawiedliwionego». Drugi rzekł: «Kupiłem pięć par wołów i idę je wypróbować; proszę

³⁸ Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza*, s. 294–296; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 14–28*, s. 350–359; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium, 2: Kommentar zu Kap. 14, 1–28, 20 und Einleitungsfragen*, s. 233–245; D.J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, s. 305–309; W.F. Albright, C.S. Mann, *Matthew*, s. 269n; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. 2: *Commentary* 7: 28–28: 20, s. 774–779; A. Jankowski, *Królestwo Boże w przypowieściach*, s. 148–155 oraz mój artykuł *Nieskończone miłosierdzie Boże i odpowiedź człowieka na przykładzie przypowieści o zaproszonych na ucztę (Mt 22, 1–14; por. Łk 14, 16–24)*, „ΘΕΟΦΩΣ THEOFOS Czasopismo Teologiczno-Filozoficzne” 3 (2017), s. 191–204.

cię, uważaj mnie za usprawiedliwionego». Jeszcze inny rzekł: «Poślubiłem żonę i dlatego nie mogę przyjść». Sługa powrócił i oznajmił to swemu panu. Wtedy rozgniewany gospodarz nakazał swemu słudze: «Wyjdź co prędzej na ulice i w za-
ułki miasta i sprowadź tu ubogich, ułomnych, niewidomych i chromych!» Sługa oznajmił: «Panie, stało się, jak rozkazałeś, a jeszcze jest miejsce». Na to pan rzekł do sługi: «Wyjdź na drogi i między opłotki i przynaglaj do wejścia, aby mój dom był zapełniony. Albowiem powiadam wam: Żaden z owych ludzi, którzy byli za-
proszeni, nie skosztuje mojej uczty» (Łk 14, 15–24)³⁹.

W mowie przeciw obłudzie uczonych w Piśmie i faryzeuszy grozi: „Węże, plemię zmijowe, jak wy możecie ująć potępienia w piekło?” (Mt 23, 33; nieco łagodniej sformułowana myśl w równoległych tekstach synoptycznych: „Ci tym surowszy dostaną wyrok” – Mk 12, 40 = Łk 20, 47)⁴⁰.

W mowie o zburzeniu Jerozolimy i swoim powtórnym przyjściu zapowiada: „Powstaną liczni fałszywi prorocy i wielu w błąd wprowadzą; a ponieważ wzmoże się nieprawość, ostygnie miłość wielu. Lecz kto wytrwa do końca, ten będzie zbawiony” (Mt 24, 11–13; podobnie u pozostałych Synoptyków w zapowiedziach prześladowania uczniów: „Lecz kto wytrwa do końca, ten będzie zbawiony” – Mk 13, 13; „Przez swoją wytrwałość ocalicie wasze życie” – Łk 21, 19)⁴¹.

³⁹ Por. F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza*, s. 256–258; L.T. Johnson, *The Gospel of Luke*, s. 228n, 231–233; J.A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke (X–XXIV)*, s. 1049–1057; F. Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 12–24*, s. 129–136; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Luke*, s. 281n.

⁴⁰ Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza*, s. 308; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 14–28*, s. 422; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium, 2: Kommentar zu Kap. 14, 1–28, 20 und Einleitungsfragen*, s. 299; D.J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, s. 328–330; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew, vol. 2: Commentary 7: 28–28: 20*, s. 802; H. Langkammer, *Ewangelia według św. Marka*, s. 291; C.S. Mann, *Mark*, s. 413; R. Pesch, *Das Markusevangelium, 2: Kommentar zu Kap. 8, 27–16, 20*, s. 259n; F. Sieg, *Ewangelia Jezusa Chrystusa według św. Marka, cz. 3: (Mk 9,14–13,37) Intensywna formacja uczniów przed odejściem Nauczyciela*, s. 186n; F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza*, s. 309n; L.T. Johnson, *The Gospel of Luke*, s. 315; J.A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke (X–XXIV)*, s. 1318n; F. Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 12–24*, s. 379–381; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Luke*, s. 342.

⁴¹ Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza*, s. 312n; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 14–28*, s. 450n; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium, 2: Kommentar zu Kap. 14, 1–28, 20 und Einleitungsfragen*, s. 317n; D.J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, s. 332–334; W.F. Albright, C.S. Mann, *Matthew*, s. 292; L. Sabourin, *The*

Chrystus wzywa swoich uczniów do czuwania, gotowości na Jego przyjście w przypowieściach o sługach nagrodzonych za czujność oraz o sługach: wiernym i niewiernym:

Czuwajcie więc, bo nie wiecie, w którym dniu Pan wasz przyjdzie. A to rozumiecie: Gdyby gospodarz wiedział, o jakiej porze nocy nadejdzie złodziej, na pewno by czuwał i nie pozwoliłby włamać się do swego domu. Dlatego i wy bądźcie gotowi, bo o godzinie, której się nie domyślcie, Syn Człowieczy przyjdzie (Mt 24, 42–44);

Któż jest tym sługą wiernym i roztroptym, którego pan ustanowił nad swoją służbą, żeby we właściwej porze rozdał jej żywność? Szczęśliwy ów sługa, którego pan, gdy wróci, zastanie przy tej czynności. Zaprawdę, powiadam wam: Postawi go nad całym swoim mieniem. Lecz jeśli taki zły sługa powie sobie w duszy: „Mój pan się ociąga [z powrotem]”, i zacznie bić swoje współsługi, i będzie jadł i pił z pijakami, to nadejdzie pan tego sługi w dniu, kiedy się nie spodziewa, i o godzinie, której nie zna. Każę surowo go ukarać i wyznaczę mu miejsce z obłudnikami. Tam będzie płacz i zgrzytanie zębów (Mt 24, 45–51; por. Mk 13, 33–36)⁴²;

Niech będą przepasane biodra wasze i zapalone pochodnie. A wy [bądźcie] podobni do ludzi oczekujących swego pana, kiedy z uczty weselnej powróci, aby

Gospel according to St. Matthew, vol. 2: *Commentary* 7: 28–28: 20, s. 812–814; H. Langkammer, *Ewangelia według św. Marka*, s. 298; C.S. Mann, *Mark*, s. 520; R. Pesch, *Das Markusevangelium*, 2. Teil, *Kommentar zu Kap. 8, 27–16, 20*, s. 286n; F. Sieg, *Ewangelia Jezusa Chrystusa według św. Marka*, cz. 3: (Mk 9,14–13,37) *Intensywna formacja uczniów przed odejściem Nauczyciela*, s. 202n; F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza*, s. 314; L.T. Johnson, *The Gospel of Luke*, s. 323; J.A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke (X–XXIV)*, s. 1341; F. Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 12–24*, s. 400n; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Luke*, s. 347.

⁴² Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza*, s. 317n; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 14–28*, s. 481–491; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium*, 2: *Kommentar zu Kap. 14, 1–28, 20 und Einleitungsfragen*, s. 338–346; D.J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, s. 343–347; W.F. Albright, C.S. Mann, *Matthew*, s. 299, 301; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. 2: *Commentary* 7: 28–28: 20, s. 833–835; A. Jankowski, *Królestwo Boże w przypowieściach*, s. 218–230; H. Langkammer, *Ewangelia według św. Marka*, s. 305–307; C.S. Mann, *Mark*, s. 539–541; R. Pesch, *Das Markusevangelium*, 2. Teil, *Kommentar zu Kap. 8, 27–16, 20*, s. 313–318; F. Sieg, *Ewangelia Jezusa Chrystusa według św. Marka*, cz. 3: (Mk 9,14–13,37) *Intensywna formacja uczniów przed odejściem Nauczyciela*, s. 105–107.

mu zaraz otworzyć, gdy nadejdzie i zakolacze. Szczęśliwi owi słudzy, których pan zastanie czuwających, gdy nadejdzie. Zaprawdę, powiadam wam: Przepasze się i każe im zasiąść do stołu, a obchodząc będzie im usługiwał. Czy o drugiej, czy o trzeciej straży przyjdzie, szczęśliwi oni, gdy ich tak zastanie. A to rozumiecie, że gdyby gospodarz wiedział, o której godzinie przyjsć ma złodziej, nie pozwoliliby włamać się do swego domu. Wy też bądźcie gotowi, gdyż o godzinie, której się nie domyślacie, Syn Człowieczy przyjdzie. [...] „Któż jest owym rządcą wiernym i roztropnym, którego pan ustanowi nad swoją służbą, żeby rozdał jej żywność we właściwej porze? Szczęśliwy ten sługa, którego pan powróciwszy zastanie przy tej czynności. Prawdziwie powiadam wam: Postawi go nad całym swoim mieniem. Lecz jeśli sługa ów powie sobie w sercu: Mój pan się ociąga z powrotem, i zacznie bić sługi i służące, a przy tym jeść, pić i upijać się, to nadejdzie pan tego sługi w dniu, kiedy się nie spodziewa, i o godzinie, której nie zna; surowo go ukarze i wyznaczy mu miejsce z niewiernymi. Ów sługa, który poznał wolę swego pana, a nic nie przygotował i nie uczynił zgodnie z jego wolą, otrzyma wielką chłostę. Ten zaś, który nie poznał jego woli, a uczynił coś godnego kary, otrzyma małą chłostę. Komu wiele dano, od tego wiele wymagać się będzie; a komu wiele powierzono, tym więcej od niego żądać będą” (Łk 12, 35–40. 42–48)⁴³.

Losy osób przygotowanych i nieprzygotowanych na spotkanie z Panem pokazuje przypowieść o dziesięciu pannach:

Nagroda: „Te, które były gotowe, weszły z nim na ucztę weselną, i drzwi zamknięto” (Mt 25, 10).

Kara: „Lecz on odpowiedział: «Zaprawdę, powiadam wam, nie znam was»¹³. Czuwajcie więc, bo nie znacie dnia ani godziny” (Mt 25, 12n)⁴⁴.

⁴³ Por. F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza*, s. 241–244; L.T. Johnson, *The Gospel of Luke*, s. 203–207; J.A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke (X–XXIV)*, s. 984–993; F. Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 12–24*, s. 61–71; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Luke*, s. 262–265; A. Jankowski, *Królestwo Boże w przypowieściach*, s. 225–230, 236–241; S. Zedda, *L'escatologia biblica*, vol. 1: *Antico Testamento e Vangeli Sinottici*, Brescia 1972, s. 290–299.

⁴⁴ Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza*, s. 320; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 14–28*, s. 496–500; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium, 2: Kommentar zu Kap. 14, 1–28, 20 und Einleitungsfragen*, s. 351n; D.J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, s. 348–351; W.F. Albright, C.S. Mann, *Matthew*, s. 302;

W przypowieści o talentach ci, którzy dobrze nimi gospodarowali, usłyszą:

„Dobrze, sługo dobry i wierny! Byłeś wierny w rzeczach niewielu, nad wieloma cię postawię: wejdź do radości twego pana!” (Mt 25, 21. 23). Natomiast ci, którzy ich nie wykorzystali: „Dlatego odbierzcie mu ten talent, a dajcie temu, który ma dziesięć talentów. Każdemu bowiem, kto ma, będzie dodane, tak że nadmiar mieć będzie. Temu zaś, kto nie ma, zabiorą nawet to, co ma. A sługę nieużytecznego wyrzucicie na zewnątrz – w ciemności! Tam będzie płacz i zgrzytanie zębów” (Mt 25, 28–30)⁴⁵.

Podobnie w Łukaszej wersji – przypowieści o minach:

Dobrze, sługo dobry; ponieważ w drobnej rzeczy okazałeś się wierny, sprawuj władzę nad dziesięciu miastami. [...] I ty miej władzę nad pięciu miastami (Łk 19, 17. 19);

„Zabierzcie mu minę i dajcie temu, który ma dziesięć min”. Odpowiedzieli mu: „Panie, ma już dziesięć min”. „Powiadam wam: Każdemu, kto ma, będzie dodane; a temu, kto nie ma, zabiorą nawet to, co ma. Tych zaś przeciwników moich, którzy nie chcieli, żebym panował nad nimi, przyprowadźcie tu i pościnajcie w moich oczach” (Łk 19, 24–27).

L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. 2: *Commentary 7: 28–28: 20*, s. 836n; A. Jankowski, *Królestwo Boże w przypowieściach*, s. 234n. Na temat całej przypowieści o dziesięciu pannach por. M. Mikołajczak, *L'interpretazione della parabola delle dieci vergini (Mt 25,1-13)*, „*Quaestiones Selectae*” 12 (2005), nr 19, s. 71–80; tenże, *Parabola delle dieci vergini (Mt 25,1-13)*, „*Colloquia Theologica Albertina*” 18 (2005), s. 85–92.

⁴⁵ Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza*, s. 321n; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 14–28*, s. 504–508; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium, 2: Kommentar zu Kap. 14, 1–28, 20 und Einleitungsfragen*, s. 360–365; D.J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, s. 352–355; W.F. Albright, C.S. Mann, *Matthew*, s. 304; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. 2: *Commentary 7: 28–28: 20*, s. 839n; A. Jankowski, *Królestwo Boże w przypowieściach*, s. 182–184; J. Jaromin, *Wartość Królestwa Bożego w przypowieściach Ewangelii synoptycznych. Studium lingwistyczno-egzegetyczne*, Wrocław 2008, s. 149n, 200 (Bibliotheca Biblica).

W wersji Mateuszowej karę otrzymuje nieużyteczny sługa, który nie wykorzystał pieniędzy pana, by je pomnożyć, w Łukaszej – przeciwnicy, którzy nie chcieli, aby osiągnął godność królewską⁴⁶.

Obraz sądu ostatecznego zapowiada nagrodę lub karę, zależnie od tego, jak ktoś odnosił się do potrzebujących, z którymi utożsamia się sam chwalebny Chrystus – najwyższy Sędzia:

„Pójdźcie, błogosławieni u Ojca mojego, weźcie w posiadanie królestwo, przygotowane dla was od założenia świata!” (Mt 25, 34); „Idźcie precz ode Mnie, przeklęci, w ogień wieczny, przygotowany diabłu i jego aniołom!” (Mt 25, 41); „I pójdą ci na wieczną karę, sprawiedliwi zaś do życia wiecznego” (Mt 25, 46)⁴⁷.

W zakończeniu Ewangelii św. Marka nakaz misyjny zawiera też zapowiedź losu tych, którzy przyjmą lub odrzucą głoszoną im naukę o zbawieniu:

I rzekł do nich: „Idźcie na cały świat i głosźcie Ewangelię wszelkiemu stworzeniu! Kto uwierzy i przyjmie chrzest, będzie zbawiony (σωθήσεται); a kto nie uwierzy, będzie potępiony (κατακριθήσεται)” (Mk 16, 15n)⁴⁸.

⁴⁶ Por. F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza*, s. 291–293; L.T. Johnson, *The Gospel of Luke*, s. 290–295; J.A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke (X–XXIV)*, s. 1228–1233, 1236, 1238–1240; F. Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 12–24*, s. 304–313; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Luke*, s. 326–328; A. Jankowski, *Królestwo Boże w przypowieściach*, s. 181, 184; J. Jaromin, *Wartość Królestwa Bożego w przypowieściach Ewangelii synoptycznych*, s. 189, 193, 200; S. Zedda, *L'escatologia biblica*, vol. 1, s. 299–304.

⁴⁷ Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza*, s. 323n; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 14–28*, s. 514, 518; J. Gnlika, *Das Matthäusevangelium, 2: Kommentar zu Kap. 14, 1–28, 20 und Einleitungsfragen*, s. 372, 376–379; D.J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, s. 356–360; W.F. Albright, C.S. Mann, *Matthew*, s. 306–310; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. 2: *Commentary 7: 28–28: 20*, s. 842–847; T. Grzesiak, *Uczynki wobec Chrystusa i bliźnich podstawą oceny człowieka na Sądzie Ostatecznym*, w: „*Bądźcie miłosierni, jak Ojciec wasz jest miłosierny*” (Łk 6, 36), red. T.M. Dąbek, Kraków 2002, s. 83–102, zwłaszcza 86, 100n.

⁴⁸ Por. H. Langkammer, *Ewangelia według św. Marka*, s. 361; C.S. Mann, *Mark*, s. 675; R. Pesch, *Das Markusevangelium, 2: Kommentar zu Kap. 8, 27–16, 20*, s. 552n; F. Sieg, *Ewangelia Jezusa Chrystusa według św. Marka, cz. 4: (Mk 14–16) Jezus oddaje swoje życie za wielu – i wstępuje do chwały Ojca*, Pelplin 2008, s. 230–233; B. Górka, *Pomiędzy aktem wiary a faktem chrztu. Instytucja nawrócenia w Kościele pierwotnym*, Kraków 2000, s. 174–181.

Według Ewangelii św. Jana sąd nad człowiekiem dokonuje się już teraz – zależnie od tego, czy przyjmuje Boże słowo i wiarę w zbawcze dzieło Syna Bożego, czy też je odrzuca:

A jak Mojżesz wywyższył węża na pustyni, tak trzeba, by wywyższono Syna Człowieczego, aby każdy, kto w Niego wierzy, miał życie wieczne. Tak bowiem Bóg umiłował świat, że Syna swego Jednorodzonego dał, aby każdy, kto w Niego wierzy, nie zginął, ale miał życie wieczne. Albowiem Bóg nie posłał swego Syna na świat po to, aby świat potępił, ale po to, by świat został przez Niego zbawiony. Kto wierzy w Niego, nie podlega potępieniu; a kto nie wierzy, **już** (ἤδη) został potępiony, bo nie uwierzył w imię Jednorodzonego Syna Bożego. A sąd polega na tym, że światło przyszło na świat, lecz ludzie bardziej umiłowali ciemność aniżeli światło: bo złe były ich uczynki. Każdy bowiem, kto źle czyni, nienawidzi światła i nie zbliża się do światła, aby jego uczynki nie zostały ujawnione. Kto spełnia wymagania prawdy, zbliża się do światła, aby się okazało, że jego uczynki zostały dokonane w Bogu (J 3, 14–21)⁴⁹;

Kto słucha słowa mego i wierzy w Tego, który Mnie posłał, ma życie wieczne i nie idzie pod sąd, lecz ze śmierci przeszedł do życia (J 5, 24)⁵⁰;

Jezus zaś tak wołał: „Ten, kto we Mnie wierzy, wierzy nie we Mnie, lecz w Tego, który Mnie posłał. A kto Mnie widzi, widzi Tego, który Mnie posłał. Ja przyszedłem na świat jako światłość, aby nikt, kto we Mnie wierzy, nie pozostawał w ciemności. A jeżeli ktoś słyszy słowa moje, ale ich nie zachowuje, to Ja go nie potępię. Nie przyszedłem bowiem po to, aby świat potępić, ale by świat zbawić. Kto Mną gardzi i nie przyjmuje słów moich, ten ma swego sędziego: słowo, które

⁴⁹ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium, 1: Einleitung und Kommentar zu Kap. 1–4*, Freiburg–Basel–Wien 1979⁴, s. 407–411, 423–433 (HTKNT IV, 1); L. Stachowiak, *Ewangelia według św. Jana*, s. 163–167; H. van den Bussche, *Jean*, s. 169–175; J. Moloney, *The Gospel of John*, s. 95–97, 101–103; G.R. Beasley–Murray, *John*, s. 50–52; R.E. Brown, *The Gospel according to John I–XII*, s. 133–135, 145–149; S. Mędała, *Ewangelia według świętego Jana, rozdziały 1–12*, s. 423–428, 431–433.

⁵⁰ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium, 2. Teil Kommentar zu Kap. 5–12*, s. 136–140; L. Stachowiak, *Ewangelia według św. Jana*, s. 198n; H. van den Bussche, *Jean*, s. 228–231; J. Moloney, *The Gospel of John*, s. 177, 179, 183; G.R. Beasley–Murray, *John*, s. 76; R.E. Brown, *The Gospel according to John I–XII*, s. 214, 219n; S. Mędała, *Ewangelia według świętego Jana rozdziały 1–12*, s. 518n.

wyłosiłem, ono to będzie go sądzić w dniu ostatecznym. Nie mówiłem bowiem sam od siebie, ale Ojciec, który Mnie posłał, On Mi nakazał, co mam powiedzieć i oznajmić. A wiem, że przykazanie Jego jest życiem wiecznym. To, co mówię, mówię tak, jak Mi Ojciec powiedział” (J 12, 44–50)⁵¹.

O różnym losie po śmierci mówi też Chrystus w mowie po uzdrowieniu chromego nad sadzawką Betesda:

Nadchodzi bowiem godzina, kiedy wszyscy, co są w grobach, usłyszą głos Jego: i ci, którzy pełnili dobre czyny, pójdą na zmartwychwstanie do życia (εἰς ἀνάστασιν ζωῆς); ci, którzy pełnili złe czyny – na zmartwychwstanie do potępienia (εἰς ἀνάστασιν κρίσεως – dosł. sądu) (J 5, 28n)⁵².

Obiecuje wieczne życie i szczęście tym, którzy będą spożywali Jego Ciało i Krew oraz zachowywali Jego naukę:

Jeżeli nie będziecie jedli Ciała Syna Człowieczego ani pili Krwi Jego, nie będziecie mieli życia w sobie. Kto spożywa moje Ciało i pije moją Krew, ma życie wieczne, a Ja go wskrzeszę w dniu ostatecznym. Ciało moje jest prawdziwym pokarmem, a Krew moja jest prawdziwym napojem. Kto spożywa moje Ciało i Krew moją pije, trwa we Mnie, a Ja w nim. Jak Mnie posłał żyjący Ojciec, a Ja żyję przez Ojca, tak i ten, kto Mnie spożywa, będzie żył przeze Mnie. To jest chleb, który z nieba zstąpił – nie jest on taki jak ten, który jedli wasi przodkowie, a poumierali. Kto spożywa ten chleb, będzie żył na wieki (J 6, 53–58)⁵³;

⁵¹ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium, 2: Kommentar zu Kap. 5–12*, s. 523–544; L. Stachowiak, *Ewangelia według św. Jana*, s. 296n; H. van den Bussche, *Jean*, s. 364; R.E. Brown, *The Gospel according to John I–XII*, s. 489–493; S. Mędała, *Ewangelia według świętego Jana rozdziały 1–12*, s. 888–890; J. Moloney, *The Gospel of John*, s. 365n, 369n; G.R. Beasley–Murray, *John*, s. 217n, 221.

⁵² Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium, 2: Kommentar zu Kap. 5–12*, s. 148n; L. Stachowiak, *Ewangelia według św. Jana*, s. 199n; H. van den Bussche, *Jean*, s. 231–234; R.E. Brown, *The Gospel according to John I–XII*, s. 215, 219–221; S. Mędała, *Ewangelia według świętego Jana rozdziały 1–12*, s. 521n; J. Moloney, *The Gospel of John*, s. 180n, 184n; G.R. Beasley–Murray, *John*, s. 77.

⁵³ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium, 2: Kommentar zu Kap. 5–12*, s. 90–96; L. Stachowiak, *Ewangelia według św. Jana*, s. 219–221; H. van den Bussche, *Jean*, s. 266–274; R.E. Brown, *The Gospel according to John I–XII*, s. 282–284, 292–294; S. Mędała, *Ewangelia według świętego Jana rozdziały 1–12*, s. 601–610; J. Moloney, *The Gospel*

Ja nie szukam własnej chwały. Jest Ktoś, kto jej szuka i osądza. Zaprawdę, zaprawdę, powiadam wam: Jeśli kto zachowa moją naukę, nie zazna śmierci na wieki (J 8, 50n)⁵⁴.

Sąd Boży, na którym każdy człowiek zostanie sprawiedliwie oceniony i otrzyma wieczną nagrodę lub karę, stanowi ważną część nauczania Wcielonego Syna Bożego. Tę naukę podejmują Jego uczniowie.

2. Nauka Apostołów o życiu wiecznym, wiecznej nagrodzie i karze

O Bożym sądzie, przyszłej nagrodzie i karze, potrzebie czujności i gorliwości w dobrym mówią też teksty apostołskie.

Święty Paweł pisze do Rzymian:

Przeto nie możesz wymówić się od winy, człowiecze, kimkolwiek jesteś, gdy zabierasz się do sądenia. W jakiej bowiem sprawie sądzisz drugiego, [w tej] sam na siebie wydajesz wyrok, bo ty czynisz to samo, co osądzasz. Wiemy zaś, że sąd Boży według prawdy osiąga tych, którzy się dopuszczają takich czynów. Czy myślisz, człowiecze, co osądzasz tych, którzy się dopuszczają takich czynów, a sam czynisz to samo, że ty unikniesz potępienia Bożego? A może gardzisz bogactwem dobroci, cierpliwości i wielkoduszności Jego, nie chcąc wiedzieć, że dobroć Boża chce cię przywieść do nawrócenia? Oto przez swoją zatwardziałość i serce

of John, s. 221–226; G.R. Beasley–Murray, *John*, s. 94–99; F. Gryglewicz, *Przemówienie w Kafarnaum*, w: *Egzegeza Ewangelii św. Jana. Kluczowe teksty i tematy teologiczne*, red. F. Gryglewicz, Lublin 1992², s. 41–61, zwłaszcza 56–58; J. Czerski, *Pojęcie życia w przenosi- niach czwartej Ewangelii*, w: *Egzegeza Ewangelii św. Jana*, s. 296–306, zwłaszcza 303–305; R.E. Brown, *New Testament Essays*, Garden City, New York 1965, s. 114–127; M.S. Wróbel, *Antyjudaizm a Ewangelia według św. Jana. Nowe spojrzenie na relacje czwartej Ewangelii do judaizmu*, Lublin 2005, s. 152n; D. Gaida, *Bóg jednoczący ludzi z Sobą i między sobą w Ewangelii św. Jana*, Kraków 2020, s. 138–153.

⁵⁴ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium, 2: Kommentar zu Kap. 5–12*, s. 294n; L. Stachowiak, *Ewangelia według św. Jana*, s. 248; H. van den Bussche, *Jean*, s. 317; R.E. Brown, *The Gospel according to John I–XII*, s. 359, 366; S. Mędała, *Ewangelia według świętego Jana rozdziały 1–12*, s. 706n; J. Moloney, *The Gospel of John*, s. 258; G.R. Beasley–Murray, *John*, s. 136n.

nieskłonne do nawrócenia zaskarbiasz sobie gniew na dzień gniewu i objawienia się sprawiedliwego sądu Boga, który *odda każdemu według uczynków jego*: tym, którzy przez wytrwałość w dobrych uczynkach szukają chwały, czci i nieśmiertelności – życie wieczne; tym zaś, którzy są przekorni, za prawdą pójść nie chcą, a oddają się nieprawości – gniew i oburzenie. Ucisk i utrapienie spadną na każdego człowieka, który dopuszcza się zła, najpierw na Żyda, a potem na Greka. Chwała zaś, cześć i pokój spotkają każdego, kto czyni dobrze – najpierw Żyda, a potem Greka. Albowiem u Boga nie ma względu na osobę (Rz 2, 1–11; w. 6 cyt. Ps 61, 13; Hi 34, 11; Syr 16, 15 wg Wulgaty; Jr 17, 10; 32, 19)⁵⁵.

Gdzie jednak wzmógł się grzech, tam jeszcze obficiej rozlała się łaska, aby jak grzech zaznaczył swoje królowanie śmiercią, tak łaska przejawiała swe królowanie poprzez sprawiedliwość, wiodącą do życia wiecznego przez Jezusa Chrystusa, Pana naszego (Rz 5, 20n).

Kiedy bowiem byliście niewolnikami grzechu, byliście wolni od służby sprawiedliwości. Jakież jednak pożytek mieliście wówczas z tych czynów, których się teraz wstydzicie? Przecież końcem ich jest śmierć. Teraz zaś, po wyzwoleniu z grzechu i oddaniu się na służbę Bogu, jako owoc zbieracie uświęcenie. A końcem tego – życie wieczne. Albowiem zapłatą za grzech jest śmierć, a łaska przez Boga dana – to życie wieczne w Chrystusie Jezusie, Panu naszym” (Rz 6, 20–23)⁵⁶.

⁵⁵ Por. K. Romaniuk, *List do Rzymian. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz, Poznań* – Warszawa 1978, s. 99–103 (PŚNT VI, 1); S. Stasiak, *List do Rzymian. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz, Święty Paweł [Częstochowa] 2020*, s. 161–177 (NKB.NT VI); H. Schlier, *Der Römerbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1977, s. 66–75 (HTKNT VI); B. Byrne, *Romans*, Minnesota 1996, s. 79–87 (SPS 6); C.K. Barrett, *A Commentary on the Epistle to the Romans*, London 1971, s. 42–48 (Black’s New Testament Commentaries); J.A. Fitzmyer, *Romans. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York, London, Toronto, Sydney, Auckland 1993, s. 298–305 (AB 33); J.D. G. Dunn, *Romans 1–8*, Dallas, Texas 1991, s. 77–93 (WBC 38A); R. Baulès, *L’Évangile puissance de Dieu. Commentaire de l’épître aux Romains*, Paris 1968, s. 93–99 (LD 53); S. Pisarek, *Cierpliwa wytrwałość. „Hypomoneē” „Hypoménein” w Nowym Testamencie*, Katowice 1992, s. 134–137.

⁵⁶ Por. K. Romaniuk, *List do Rzymian*, s. 142n, 152n; S. Stasiak, *List do Rzymian*, s. 345–348; H. Schlier, *Der Römerbrief*, s. 177n, 210–213; B. Byrne, *Romans*, s. 181n, 185–187, 203–208; C.K. Barrett, *A Commentary on the Epistle to the Romans*, s. 117–119, 133n; J.A. Fitzmyer, *Romans*, s. 410n, 422–428, 451–453; J.D. G. Dunn, *Romans 1–8*, s. 285–287, 298–300, 347–349, 355–357; R. Baulès, *L’Évangile puissance de Dieu*, 178–180, 187; E.J. Jezierska, *Pawłowa wizja życia chrześcijańskiego*, Wrocław 2003, s. 125n.

Galatów uczy:

Nie łudźcie się: Bóg nie pozwoli na siebie szydzić. A co człowiek sieje, to i żąć będzie: kto sieje w ciełe swoim, jako plon ciała zbierze zagładę; kto sieje w duchu, jako plon ducha zbierze życie wieczne. W czynieniu dobra nie ustawajmy, bo gdy pora nadejdzie, będziemy zbierać plony, o ile w pracy nie ustaniemy. A zatem, dopóki mamy czas, czynmy dobrze wszystkim, zwłaszcza zaś naszym braciom w wierze (Ga 6, 7–10)⁵⁷.

Do jednej z pierwszych wspólnot, która przyjęła wiarę w Europie, skierowane są słowa:

Bracia, zawsze winniśmy Bogu za was dziękować, co jest rzeczą słuszną, bo wiara wasza bardzo wzrasta, a miłość wzajemna u każdego z was się pomnaża, i to tak, że my sami chlubimy się wami w Kościołach Bożych z powodu waszej cierpliwości i wiary we wszystkich waszych prześladowaniach i uciskach, które znosicie. Są one zapowiedzią sprawiedliwego sądu Boga; celem jego jest uznanie was za godnych królestwa Bożego, dla którego też cierpicie. Bo przecież jest rzeczą słuszną u Boga odpłacić uciskiem tym, którzy was uciskają, a wam, uciśnionym, dać odpoczynek z nami, gdy z nieba objawi się Pan Jezus z aniołami swojej potęgi *w płomieniach ognia, wymierzając karę tym, którzy Boga nie uznają i nie są posłuszni Ewangelii Pana naszego Jezusa*. Poniosą oni karę wiecznej zagłady [z dala] *od oblicza Pańskiego i od potężnego majestatu Jego* w owym dniu, *kiedy przyjdzie, aby być uwielbionym w świętych swoich i okazać się godnym podziwu* tych wszystkich, którzy uwierzyli, bo wyście dali wiarę naszemu świadectwu (2 Tes 1, 3–10; tekst pokazuje także wytrwałość wiernych w przeciwnościach)⁵⁸.

⁵⁷ Por. E. Szymanek, *List do Galatów. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1978, s. 115n (PŚNT VI, 2); F. Mussner, *Der Galaterbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1977³, s. 403–408 (HTKNT IX); F.J. Matera, *Galatians*, Minnesota 1992, s. 215–217, 222–224 (SPS 9); A. Viard, *Saint Paul Épître aux Galates*, Paris 1964, s. 122n (Sources Bibliques).

⁵⁸ Por. J. Stępień, *Listy do Tesaloniczan i pasterskie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1979, s. 210–218 (PŚNT IX); M. Bednarz, *1–2 List do Tesaloniczan. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2007, s. 452–482 (NKB. NT XIII); E.J. Richard, *First and Second Thessalonians*, Minnesota 1995, s. 301–310, 312–322 (SPS 11); F.F. Bruce, *1 & 2 Thessalonians*, Milton Keynes 1986, s. 143–155 (WBC 45); S. Pisarek, *Cierpliwa wytrwałość. „Hypomonē” „Hypoménein” w Nowym Testamencie*, s. 79–84; U. Grzyska, *Natchnieni entuzjazmem wiary w Zmartwychwstałego Pana*

Listy pasterskie zawierają stwierdzenia:

Nauka to godna wiary i zasługująca na całkowite uznanie, że Chrystus Jezus przyszedł na świat zbawić grzeszników, spośród których ja jestem pierwszy. Lecz dostąpiłem miłosierdzia po to, by we mnie pierwszym Jezus Chrystus pokazał całą wielkoduszność jako przykład dla tych, którzy w Niego wierzyć będą na życie wieczne (1 Tm 1, 15n);

Walcz w dobrych zawodach o wiarę, zdobywaj życie wieczne (1 Tm 6, 12)⁵⁹.

Paweł, sługa Boga i apostoł Jezusa Chrystusa, [posłany, aby szerzyć] wśród wybranych Bożych wiarę i poznanie prawdy wiodącej do życia w pobożności, w nadziei życia wiecznego, jakie przyobiecał przed wiekami prawdomówny Bóg, a we właściwym czasie objawił swe słowo przez nauczanie powierzone mi z rozkazu Boga, Zbawiciela naszego – do Tytusa, dziecka mego prawdziwego we wspólnej nam wierze (Tt 1, 1–4);

Gdy zaś ukazała się dobroć i miłość Zbawiciela, naszego Boga, do ludzi, nie ze względu na sprawiedliwe uczynki, jakie spełniliśmy, lecz z miłosierdzia swego zbawił nas przez obmycie odradzające i odnawiające w Duchu Świętym, którego wylał na nas obficie przez Jezusa Chrystusa, Zbawiciela naszego, abyśmy usprawiedliwieni Jego łaską stali się w nadziei dziedzicami życia wiecznego (Tt 3, 4–7)⁶⁰.

(św. Paweł, bł. Celina Borzęcka...), w: „Jawicie się jako źródła światła w świecie” (Flp 2, 15), red. T.M. Dąbek, Kraków 2010, s. 301–316, zwłaszcza 307.

⁵⁹ Por. J. Stępień, *Listy do Tesaloniczan i pasterskie*, s. 326–328, 375; S. Haręzga, *Pierwszy i Drugi List do Tymoteusza. List do Tytusa. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2018, s. 170–173, 340n (NKB.NT XIV); L. Oberlinner, *Die Pastoralbriefe. Erster Timotheusbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1994, s. 43–41, 291–293 (HTKNT XI, 2/1); M. Dibelius, H. Conzelmann, *A Commentary on the Pastoral Epistles*, transl. Ph. Buttolph, A. Yarbro, Philadelphia 1984, s. 28–30, 88 (Hermeneia); J. Gnilka, *Teologia Nowego Testamentu*, tłum. W. Szymona, Kraków 2002, s. 473.

⁶⁰ Por. J. Stępień, *Listy do Tesaloniczan i pasterskie*, s. 383–385, 399–401; S. Haręzga, *Pierwszy i Drugi List do Tymoteusza. List do Tytusa*, s. 521–530, 591–598; L. Oberlinner, *Die Pastoralbriefe. Titusbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1996, s. 1–15, 168–180 (HTKNT XI, 2/3); J.D. Quinn, *The Letter to Titus. A New Translation with Notes and Commentary and An Introduction to Titus, I and II Timothy, The Pastoral Epistles*, New York, London, Toronto, Sydney, Auckland 1990, s. 51–76, 192–199, 210–229 (AB 35); M. Dibelius, H. Conzelmann, *A Commentary on the Pastoral Epistles*, s. 131, 148–150.

List do Hebrajczyków mówi o przykładzie wytrwałości Chrystusa w Jego zbawczych cierpieniach i wzywa do takiego postępowania, by dobrze przygotować się na Boży sąd:

I chociaż był Synem, nauczył się posłuszeństwa przez to, co wycierpiał. A gdy wszystko wykonał, stał się sprawcą zbawienia wiecznego dla wszystkich, którzy Go słuchają (Hbr 5, 8n);

Dlatego pominąwszy podstawowe nauki o Chrystusie, przenieśmy się do tego, co doskonałe, nie kładąc ponownie fundamentu, jaki stanowią: pokuta za uczynki martwe i [wyznanie] wiary w Boga, nauka o chrztach i nakładaniu rąk, o powstaniu z martwych i sądzie wiecznym (*ἀναστάσεως τε νεκρῶν καὶ κρίματος αἰωνίου*) (Hbr 6, 1n);

Ale Chrystus, zjawiwszy się jako arcykapłan dóbr przyszłych, przez wyższy i doskonalszy, i nie ręką – to jest nie na tym świecie – uczyniony przybytek, ani nie przez krew kozłów i cielców, lecz przez własną krew wszedł raz na zawsze do Miejsca Świętego i osiągnął wieczne odkupienie. Jeśli bowiem krew kozłów i cielców oraz popiół z krowy, którymi skrapia się zanieczyszczonych, sprawiają oczyszczenie ciała, to o ile bardziej krew Chrystusa, który przez Ducha wiecznego złożył Bogu samego siebie jako nieskalaną ofiarę, oczyści wasze sumienia z martwych uczynków, abyście służyć mogli Bogu żywemu (Hbr 9, 11–14)⁶¹;

Mamy więc, bracia, pewność, iż wejdziemy do Miejsca Świętego przez krew Jezusa. On nam zapoczątkował drogę nową i żywą, przez zasłonę, to jest przez ciało

⁶¹ Por. G.W. Buchanan, *To the Hebrews. Translation, Comments and Conclusions*, Garden City, New York 1983^{2/7}, s. 103–195, 146–150 (AB 36); S. Łach, *List do Hebrajczyków. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań 1959, s. 175–178, 218–220 (PŚNT X); A. Malina, *List do Hebrajczyków. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2018, s. 306–308, 401–411 (NKB.NT XV); F.F. Bruce, *The Epistle to Hebrews. The English Text with Introduction, Exposition and Notes*, Grand Rapids, Michigan 1978, s. 111–117, 198–207 (The New International Commentary on the New Testament); P. Ellingworth, *The Epistle to the Hebrews. Commentary on the Greek Text*, Grand Rapids, Michigan 1993, s. 310–316, 445–459 (New International Greek Testament Commentary); H.W. Attridge, *The Epistle to the Hebrews. A Commentary on the Epistle to the Hebrews*, Philadelphia 1989, s. 162–165, 244–252 (Hermeneia); R. Bogacz, *Misja Chrystusa w świetle hapax legomenów*, Kraków 2006, s. 258, 388n (List do Hebrajczyków, 2); R. Bogacz, *Dzielo*

swoje. Mając zaś kapłana wielkiego, który jest nad domem Bożym, przystąpmy z sercem prawym, z wiarą pełną, oczyszczeni na duszy od wszelkiego zła świadomego i obmyci na ciele wodą czystą. Trzymajmy się niewzruszenie nadziei, którą wyznajemy, bo godny jest zaufania Ten, który dał obietnicę. Troszczmy się o siebie wzajemnie, by się zachęcać do miłości i do dobrych uczynków. Nie opuszczajmy naszych wspólnych zebrań, jak się to stało zwyczajem niektórych, ale zachęcajmy się nawzajem, i to tym bardziej, im wyraźniej widzicie, że zbliża się **dzień** (ὁσῶ βλέπετε ἐγγίζουσας τὴν ἡμέραν). Jeśli bowiem dobrowolnie grzeszymy po otrzymaniu pełnego poznania prawdy, to już nie ma dla nas ofiary prześlągalnej za grzechy, ale jedynie jakieś przerażające oczekiwanie sądu i *żar ognia, który ma trawić opornych*. Kto przekracza Prawo Mojżeszowe, ponosi śmierć bez miłosierdzia *na podstawie [zeznania] dwóch albo trzech świadków*. Pomyślcie, o ileż surowszej kary stanie się winien ten, kto by podeptał Syna Bożego i zbezcześcił krew Przymierza, przez którą został uświęcony, i obelżywie zachował się wobec Ducha łaski. Znamy przecież Tego, który powiedział: *Do Mnie [należy] pomsta i Ja odpłacę*. I znowu: *Sam Pan będzie sądził lud swój*. Straszna to rzecz wpaść w ręce Boga żywego. Przypomnijcie sobie dawniejsze dni, kiedyście to po oświeceniu wytrzymali wielkie zmaganie, to jest udręki, już to wystawieni publicznie na szyderstwa i prześladowania, już to stawszy się towarzyszami tych, którzy to przeżywali. Albowiem współcierpieliście z uwięzionymi, z radością przyjęliście rabunek waszego mienia, wiedząc, że sami posiadacie majątek lepszy i trwały. Nie wyzbywajcie się więc waszej ufności, która znajduje wielką odpłatę. Potrzebujecie bowiem wytrwałości, abyście po wypełnieniu woli Bożej dostąpili [spełnienia] obietnicy. *Jeszcze bowiem krótka, bardzo krótka chwila, i przyjdzie Ten, który ma nadejść, i nie spóźni się. A mój sprawiedliwy dzięki wierze żyć będzie jeśli się cofnie, nie znajdzie dusza moja w nim upodobania*. My zaś nie należymy do odstępców, którzy idą na zatracenie, ale do wiernych, którzy zbawiają duszę (Hbr 10, 19–39)⁶².

zbawienia w ludzkiej krwi Jezusa według Listu do Hebrajczyków, Kraków 2007, s. 122–144 (List do Hebrajczyków, 3).

⁶² Por. G.W. Buchanan, *To the Hebrews*, s. 167–176; S. Łach, *List do Hebrajczyków*, s. 259–268; A. Malina, *List do Hebrajczyków*, s. 415–464; F.F. Bruce, *The Epistle to Hebrews*, s. 243–276; P. Ellingworth, *The Epistle to the Hebrews*, s. 515–557; H.W. Attridge, *The Epistle to the Hebrews*, s. 283–304; R. Bogacz, *Misja Chrystusa w świetle hapax legomenów*, s. 438–446; R. Bogacz, *Dzieło zbawienia w ludzkiej krwi Jezusa według Listu do Hebrajczyków*, s. 174n; S. Pisarek, *Cierpliwa wytrwałość. „Hypomonē” „Hypoménein” w Nowym Testamencie*, s. 194–200 oraz mój artykuł: *Wytrwały Pasterz i Nauczyciel*, w: *Veni*

Wierni otrzymali wielką łaskę wezwania do bliskości z Bogiem:

Wy natomiast przysłiście do góry Syjon, do miasta Boga żywego – Jeruzalem niebieskiego, do niezliczonej liczby aniołów, na uroczyste zgromadzenie, i do Kościoła pierworodnych, którzy są zapisani w niebiosach, do Boga, który sędzi wszystkich, do duchów sprawiedliwych, które już doszły do celu, do Pośrednika Nowego Testamentu – Jezusa, do pokropienia krwią, która przemawia mocniej niż [krew] Abła. Baczcie, abyście nie odrzucili Tego, który [do was] przemawia. Jeśli bowiem tamci nie uniknęli kary, ponieważ odrzucili Tego, który na ziemi mówił, to o ileż bardziej my, jeśli odwrócimy się od Tego, który z nieba przemawia (Hbr 12, 22–25).

Natchniony autor zapowiada również sąd Boga, który oceni ludzi żyjących w małżeństwie i lekceważących czystość: „We czci niech będzie małżeństwo pod każdym względem i łożo nieskalane, gdyż rozpustników i cudołożników osądzi Bóg” (Hbr 13, 4)⁶³.

Święty Piotr uczy, że przez cierpienia Bóg nas udoskonala i umacnia w powołaniu do uczestnictwa w swojej chwale:

A Bóg wszelkiej łaski, Ten, który was powołał do wiecznej swojej chwały w Chrystusie, gdy trochę pocierpicie, sam was udoskonali, utwierdzi, umocni i ugruntuje (1 P 5, 10)⁶⁴.

Domine. Księga pamiątkowa w 50. rocznicę święceń biskupich Księdza Biskupa prof. dr. hab. Juliana Wojtkowskiego, red. A. Kopiczko, Pelplin 2019, s. 635–646, zwłaszcza 642.

⁶³ Por. G.W. Buchanan, *To the Hebrews*, s. 222–224, 231; S. Łach, *List do Hebrajczyków*, s. 280–284, 288; A. Malina, *List do Hebrajczyków*, s. 532–537, 548; F.F. Bruce, *The Epistle to Hebrews*, s. 372–382, 392n; P. Ellingworth, *The Epistle to the Hebrews*, s. 676–685, 697n; H.W. Attridge, *The Epistle to the Hebrews*, s. 374–380, 387n; R. Bogacz, *Misja Chrystusa w świetle hapax legomenów*, s. 683–685, 686; R. Bogacz, *Dzieło zbawienia w ludzkiej krwi Jezusa według Listu do Hebrajczyków*, s. 201–217; J. Szłaga, *Eschatologia Listu do Hebrajczyków*, w: *Biblia o przyszłości*, Lublin 1987, s. 93–104, zwłaszcza 95n (Materiały Pomocnicze do Wykładów z Biblistyki, 8).

⁶⁴ Por. S. Hałas, *Pierwszy List św. Piotra. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2007, s. 346–348 (NKB.NT XVII); E.G. Selwyn, *The First Epistle of St. Peter. The Greek Text with Introduction, Notes and Essays*, London 1946, s. 239–241; K.H. Schelkle, *Die Petrusbriefe, Der Judasbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1961, s. 133 (HTKNT XIII, 2); F. Gryglewicz, *Listy katolickie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1959, s. 242n (PŚNT XI); B. Reicke, *The Epistles of James, Peter and Jude. Introduction, Translation and*

Trwanie w powołaniu i ciągle potwierdzanie czynami miłości raz dokonanego wyboru jest warunkiem wejścia do królestwa Chrystusa:

Tak samo Boska Jego moc udzieliła nam tego wszystkiego, co się odnosi do życia i pobożności, przez poznanie Tego, który powołał nas swoją chwałą i doskonałością. Przez nie zostały nam udzielone drogocenne i największe obietnice, abyście się dzięki nim stali uczestnikami Boskiej natury, skoro wyrwaliście się z zepsucia [wywołanego] na świecie żądzą. Dlatego też właśnie dołożywszy całej pilności, dodajcie do wiary waszej cnotę, do cnoty poznanie, do poznania powściągliwość, do powściągliwości cierpliwość, do cierpliwości pobożność, do pobożności przyjaźń braterską, do przyjaźni braterskiej zaś miłość. Gdy bowiem będziecie je mieli, i to w obfitości, nie pozostawią was one beczynnymi ani bezowocnymi w poznawaniu Pana naszego Jezusa Chrystusa. Komu bowiem ich brak, jest ślepy – będąc krótkowidzem, zapomniał o oczyszczeniu z dawnych swoich grzechów. Dlatego bardziej jeszcze, bracia, starajcie się umocnić wasze powołanie i wybór! To bowiem czyniąc, nie upadniecie nigdy. W ten sposób szeroko stanie przed wami otworem wejście do wiecznego królestwa Pana naszego i Zbawcy, Jezusa Chrystusa (2 P 1, 10n)⁶⁵.

Trzeba czujnie oczekiwać na powtórne przyjście Chrystusa i przemianę całego stworzenia, a nawet je przyspieszać przez dobre życie, bo ci, którzy lekceważą Boga, zginą:

To przede wszystkim miejcie na uwadze, że przyjdą w ostatnich dniach szydercy pełni szyderstwa, którzy będą postępowali według własnych żądz i będą mówili: „Gdzież jest obietnica Jego przyjścia? Odkąd bowiem ojcowie zasnęli, wszystko

Notes, Garden City, New York 1980^{2/9}, s. 132 (AB 37); C. Spicq, *Les Épitres de Saint Pierre*, Paris 1966, s. 175n (Sources Bibliques).

⁶⁵ Por. F. Mickiewicz, *List świętego Judy. Drugi List świętego Piotra. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2018, s. 218–238 (NKB.NT XVIII); J.H. Neyrey, *2 Peter, Jude. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York, London, Toronto, Sydney, Auckland 1993, s. 150–162 (AB 37C); K.H. Schelkle, *Die Petrusbriefe, Der Judasbrief*, s. 186–193; F. Gryglewicz, *Listy katolickie*, s. 272–278; B. Reicke, *The Epistles of James, Peter and Jude*, s. 152–154; C. Spicq, *Les Épitres de Saint Pierre*, s. 209–216; R.J. Bauckham, *Jude, 2 Peter*, Milton Keynes, England 1986, s. 172–193 (WBC 50); S. Pisarek, „Hypomone” w *Drugim Liście św. Piotra*, w: *Studium Scripturae anima theologiae. Prace ofiarowane Księdzu Profesorowi Stanisławowi Grzybkowi*, red. J. Chmiel, T. Matras, Kraków 1990, s. 237–247 (Studia, 1).

jednakowo trwa od początku świata”. Nie wiedzą bowiem ci, którzy tego pragną, że niebo było od dawna, a także ziemia, która z wody i przez wodę zaistniała na słowo Boże, i przez nią ówczesny świat zaginął, w wodzie zatopiony. A to samo słowo zabezpieczyło teraz niebo i ziemię, zachowując je dla ognia na dzień sądu i zguby bezbożnych ludzi. Niech zaś dla was, umiłowani, nie będzie tajne to jedno, że jeden dzień u Pana jest jak tysiąc lat, *a tysiąc lat jak jeden dzień*. Nie zwleka Pan z wypełnieniem obietnicy – jak niektórzy są przekonani, że Pan zwleka – ale On jest cierpliwy w stosunku do was. Nie chce bowiem niektórych zgubić, ale wszystkich [chce] doprowadzić do nawrócenia. Jak złodziej zaś przyjdzie dzień Pański, w którym niebo z szumem przemienie, gwiazdy się w ogniu rozsypią, a ziemia i dzieła na niej zostaną odnalezione. Skoro to wszystko w ten sposób ulegnie zagładzie, to jakimi winniście być wy w świętym postępowaniu i pobożności, gdy oczekujecie i staracie się przyspieszyć przyjście dnia Bożego, który sprawi, że niebo płonąć pójdzie na zagładę, a gwiazdy w ogniu się rozsypią. Oczekujemy jednak, według obietnicy, *nowego nieba i nowej ziemi*, w których zamieszka sprawiedliwość. Dlatego, umiłowani, oczekując tego, starajcie się, aby [On] was znalazł bez plamy i skazy – w pokoju, a cierpliwość Pana naszego uważajcie za zbawienną, jak to również umiłowany nasz brat Paweł według danej mu mądrości napisał do was, jak też we wszystkich [innych] listach, w których mówi o tym. Są w nich trudne do zrozumienia pewne sprawy, które ludzie niedouczeni i mało utwierdzeni opacznie tłumaczą, tak samo jak i inne Pisma, na własną swoją zgubę (2 P 3, 3–16);

tekst zawiera obrazy apokaliptyczne wspólne z Listem św. Judy. Nie ma potrzeby dokładnie ich analizować, ponieważ w naszych rozważaniach najważniejsze są wezwania, by przygotować się na nieuchronny sąd Boży⁶⁶.

Święty Jan w swoim Pierwszym Liście powołuje się na świadectwo doświadczeń apostołskiej wspólnoty, która głosi prawdy prowadzące do jedności ze Słowem Życia – Chrystusem i Jego Ojcem:

[To wam oznajmiamy], co było od początku,
cośmy usłyszeli o Słowie życia,

⁶⁶ Por. F. Mickiewicz, *List świętego Judy. Drugi List świętego Piotra*, s. 310–341; J.H. Neyrey, *2 Peter, Jude*, s. 226–251; K.H. Schelkle, *Die Petrusbriefe, Der Judasbrief*, s. 223–239; F. Gryglewicz, *Listy katolickie*, s. 298–307; B. Reicke, *The Epistles of James, Peter and Jude*, s. 174–183; C. Spicq, *Les Épitres de Saint Pierre*, s. 245–263; R.J. Bauckham, *Jude, 2 Peter*, s. 288–335.

co ujrzeliśmy własnymi oczami,
na co patrzyliśmy
i czego dotykały nasze ręce –
bo życie objawiło się:
myśmy je widzieli,
o nim zaświadczamy
i oznajmiamy wam życie wieczne,
które było w Ojcu,
a nam zostało objawione –
cośmy ujrzeli i usłyszeli, oznajmiamy także wam,
abyście i wy mieli współuczestnictwo z nami.
A mieć z nami współuczestnictwo, znaczy:
mieć je z Ojcem i z Jego Synem Jezusem Chrystusem (1 J 1, 1-3);

Wy zaś zachowujecie w sobie to,
co słyszeliście od początku.
Jeżeli będzie trwało w was to,
co słyszeliście od początku,
to i wy będziecie trwać w Synu i w Ojcu.
A obietnicą tą, daną przez Niego samego, jest życie wieczne (1 J 2, 24n).

Warunkiem trwania w Bożej prawdzie i osiągnięcia życia wiecznego jest miłość braterska:

Każdy, kto nienawidzi swego brata, jest zabójcą,
a wiecie, że żaden zabójca nie nosi w sobie życia wiecznego (1 J 3, 15);

A świadectwo jest takie:
że Bóg dał nam życie wieczne,
a to życie jest w Jego Synu.
Ten, kto ma Syna, ma życie,
a kto nie ma Syna Bożego,
nie ma też i życia.
O tym napisałem do was,
którzy wierzyacie w imię Syna Bożego,
abyście wiedzieli,
że macie życie wieczne. [...]

Wiemy także, iż Syn Boży przyszedł i obdarzył nas zdolnością umysłu,
tak iż poznajemy Prawdziwego.
Jesteśmy w prawdziwym Bogu,
w Synu Jego, Jezusie Chrystusie.
On zaś jest prawdziwym Bogiem
i Życiem wiecznym (1 J 5, 11–13. 20)⁶⁷.

Święty Juda wzywa do pamięci o Bożym sądzie, do modlitwy i czujności:

Pragnę zaś, żebyście przypomnieli sobie, choć raz na zawsze wiecie już wszystko, że Pan, który wybawił naród z Egiptu, następnie wytracił tych, którzy nie uwierzyli; i aniołów, tych, którzy nie zachowali swojej godności, ale opuścili własne mieszkanie, spętanych wiekuistymi więzami zatrzymał w ciemnościach na sąd wielkiego dnia; jak Sodom i Gomora, i okoliczne miasta – w podobny sposób jak one oddawszy się rozpuście i pożądaniu cudzego ciała – stanowią przykład przez to, że ponoszą karę wiecznego ognia. [...] Wy zaś, umiłowani, budując samych siebie na fundamencie waszej najświętszej wiary, w Duchu Świętym się módlcie i w miłości Bożej strzeżcie samych siebie, oczekując miłosierdzia Pana naszego Jezusa Chrystusa, [które wiedzie] ku życiu wiecznemu (Jud 5–7. 20n)⁶⁸.

⁶⁷ Por. R. Schnackenburg, *Die Johannesbriefe*, Freiburg–Basel–Wien 1965³, s. 58–65, 158–160, 198, 266–274, 289–292 (HTKNT XIII, 3); F. Gryglewicz, *Listy katolickie*, s. 343–349, 381, 398, 424n, 430n; R.E. Brown, *The Epistles of John. A New Translation with Introduction, Notes, and Commentary*, Garden City, New York 1983, s. 151–172, 355–358, 371–373, 447, 472n, 591n, 601–603, 607n, 623–626, 633n, 639–641 (AB 30); G. Strecker, *The Johannine Letters. A Commentary on 1, 2 and 3 John*, transl. L.M. Maloney, ed. H. Attridge, Minneapolis 1996, s. 8–20, 68n, 113n, 194–200, 209–212 (Hermeneia); J. Chmiel, *Lumière et charité d'après La Première Épître de Saint Jean*, Rome 1971, s. 21, 24, 28n, 123, 125, 135, 153, 159–161, 166, 189, 217, 221, 223, 233, 239 (Studia Ecclesiastica, 10; Biblica, 2; Dissertations, 9).

⁶⁸ Por. F. Mickiewicz, *List świętego Judy. Drugi List świętego Piotra*, s. 86–93, 125–128; J.H. Neyrey, *2 Peter, Jude*, s. 58–63, 86–93; K.H. Schelkle, *Die Petrusbriefe, Der Judasbrief*, s. 153–156; F. Gryglewicz, *Listy katolickie*, s. 483–485, 493n; B. Reicke, *The Epistles of James, Peter and Jude*, s. 198–200, 214; R.J. Bauckham, *Jude, 2 Peter*, s. 48–55, 112–114; S. Zedda, *L'escatologia biblica, Vol. II: Nuovo Testamento (ecetto i Sinottici)*, Brescia 1974, s. 293–295.

Przytoczone teksty pokazują, że apostołowie oraz ich uczniowie niestrudzenie wzywali pierwszych chrześcijan, by dobrze przygotowali się na sąd Boży, który nieuchronnie nastąpi. W kolejnym rozdziale rozważymy wypowiedzi, w których wezwania do gorliwości w służbie Bożej są motywowane przykładem zbawczych cierpień Chrystusa.

3. Zbawcze cierpienia Chrystusa wezwaniem do podejmowania trudów dla Jego królestwa

Zbawcze dzieło Chrystusa, którego dokonał przez dobrowolne podjęcie cierpienia – zgodnie z zapowiedzią Czwartej Pieśni Sługi Pańskiego z prorocтва Izajasza (Iz 52, 13 – 53, 12) – jest dla Jego uczniów wezwaniem, by także tą drogą podążać do pełni życia i szczęścia. Dla tej największej i najbardziej świętej sprawy trzeba być gotowym zrezygnować nawet z tego, co wielkie, piękne i święte, jak miłość do najbliższych. Mocno wyraża to sformułowanie z Ewangelii św. Łukasza: „Jeśli kto przychodzi do Mnie, a nie ma w nienawiści swego ojca i matki, żony i dzieci, braci i siostr, nadto i siebie samego, nie może być moim uczniem. Kto nie dźwiga swego krzyża, a idzie za Mną, ten nie może być moim uczniem” (Łk 14, 26n; łagodniej sformułowane w Mt 10, 37n). Wschodni, skłonny do przesady sposób wyrażania się, stosujący słowo o nienawiści, nie oznacza, że trzeba odczuwać niechęć, ale niższy stopień miłości (jak jest w Mt 10, 37) i zaangażowania. To przeciwstawienie jest połączone z nauką o konieczności dźwigania krzyża, jeśli chce się być uczniem Jezusa⁶⁹.

⁶⁹ Por. F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza*, s. 258n; L.T. Johnson, *The Gospel of Luke*, s. 229n, 232n; J.A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke (X-XXIV)*, s. 1063–1065; F. Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 12–24*, s. 139–141; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Luke*, s. 284; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 1–13*, s. 448n; J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza*, s. 193n; J. Gnilk, *Das Matthäusevangelium, 1. Teil, Kommentar zu Kap. 1, 1–13*, 58, s. 395–397; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew, vol. 2: Commentary 7: 28–28: 20*, s. 541n; D.J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, s. 151, 153; J.B. Szlaga, *Maryja pierwszą Uczennicą nowego Prawa*, „Salvatoris Mater” 3 (2001) nr 1, s. 13–20, zwłaszcza 18; K. Romaniuk, *O naśladowaniu Jezusa (Mt 8, 18–22; Łk 9, 57–60)*, CT 60 (1990) nr 1, s. 5–13; S. Potocki, *Biblijne wezwania do naśladowania Chrystusa*, „Homo Dei. Przegląd Teologiczno-Duszpasterski” 74 (2004) nr 2, s. 61–71, zwłaszcza 64.

Ewangelie kilkakrotnie przytaczają wezwania Jezusa do dźwigania za Nim krzyża jako warunku naśladowania Go:

Wtedy Jezus rzekł do swoich uczniów: «Jeśli kto chce pójść za Mną, niech się zaprze samego siebie, niech weźmie krzyż swój i niech Mnie naśladuje. Bo kto chce zachować swoje życie, straci je; a kto straci swe życie z mego powodu, znajdzie je (Mt 16, 24n – po wyznaniu Piotra pod Cezareą Filipową i zapowiedzi Męki)⁷⁰.

Jeśli kto chce iść za Mną (ὁπίσω μου ἕρχεται), niech się zaprze samego siebie, niech co dnia (καθ' ἡμέραν) bierze krzyż swój i niech Mnie naśladuje (ἀκολουθεῖτω μοι), bo kto chce zachować swoje życie, straci je, a kto straci swe życie z mego powodu, ten je zachowa (Łk 9, 23n – skierowane do tłumów słuchających Jezusa)⁷¹.

Wezwanie do niesienia krzyża (Mt 10, 38; 16, 24; Mk 8, 34; Łk 9, 23; 14, 27) oznacza zarówno gotowość do męczeństwa, jak też – zwłaszcza według

⁷⁰ Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza*, s. 252n; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 14–28*, s. 141–143; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium, 2: Kommentar zu Kap. 14, 1–28, 20 und Einleitungsfragen*, s. 86n; D.J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, s. 249, 251n; W.F. Albright, C.S. Mann, *Matthew*, s. 200; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. 2: *Commentary 7: 28–28: 20*, s. 696n; T. Jelonek, *Teologia biblijna*, Kraków 2011, s. 368; A. Weiser, *Teologia Nowego Testamentu. Cztery Ewangelie, Dzieje Apostolskie, Listy św. Jana i Apokalipsa św. Jana*, tłum. M. Szczepaniak, Kraków 2011, s. 127n (Myśl Teologiczna, 68); B.J. Niewczas, *Wezwanie do naśladowania Chrystusa według Mt 16, 24 i tekstów paralelnych*, w: *Studia z Bibliistyki*, t. 2, red. J. Łach, Warszawa 1980, s. 194–230.

⁷¹ Por. F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza*, s. 194n; L.T. Johnson, *The Gospel of Luke*, s. 151n, 155; J.A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke (I–IX)*, s. 783–788; F. Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 1–11*, s. 493n; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Luke*, s. 213n; H. Schürmann, *Das Lukasevangelium, 1: Kommentar zu Kap. 1, 1–9, 50*, s. 540–545; A. Jankowski, *Christianorum „nova creatura” quo modo ad propriae nationis cultum humanitatemque referatur*, w: *Fede e cultura alla luce della Bibbia. Atti della Sessione plenaria 1979 della Pontificia Commissione Biblica*, Torino 1981, s. 203–216, zwłaszcza 205n; H. Sławiński, *Naśladowanie Chrystusa ukrzyżowanego według synoptyków*, „*Studia Włocławskie*” 2 (1999), s. 253–265, zwłaszcza 255–259, 262n; F. Mickiewicz, *Wspólnota uczniów Jezusa. Powołanie, formacja, posłannictwo*, Ząbki 2008, s. 65–67; T. Matura, *La radicalisme évangélique*, s. 51–58.

przytoczonego sformułowania Łk 9, 23 – gotowość podejmowania codziennych trudów jako naśladowanie Jezusa i pełnienie służby dla królestwa Bożego⁷².

Trzecia zapowiedź Męki i Zmartwychwstania w Ewangelii św. Marka wprowadzona jest stwierdzeniem, że Pan Jezus wyprzedzał uczniów w drodze do Jerozolimy, by wypełnić swoje dzieło:

A kiedy byli w drodze, zdążając do Jerozolimy, Jezus wyprzedzał ich (ἦν προάγων αὐτοὺς ὁ Ἰησοῦς), tak że się dziwili; ci zaś, którzy szli za Nim, byli strwożeni. Wziął znowu Dwunastu i zaczął mówić im o tym, co miało Go spotkać: „Oto idziemy do Jerozolimy. A [tam] Syn Człowieczy zostanie wydany arcykapłanom i uczynom w Piśmie. Oni skazą Go na śmierć i wydadzą poganom. I będą z Niego szydzić, oplują Go, ubiczują i zabijają, a po trzech dniach zmartwychwstanie” (Mk 10, 32–34)⁷³.

Oni powinni być gotowi iść za Nim i podejmować trudy tej wędrówki.

W Ewangelii św. Jana podobną naukę do wezwań o dźwiganiu krzyża za Mistrzem wyrażają słowa z ostatniej mowy Jezusa do tłumów po uroczystym wjeździe do Jerozolimy:

Zaprawdę, zaprawdę, powiadam wam: Jeśli ziarno pszenicy wpadłszy w ziemię nie obumrze, zostanie samo jedno, ale jeśli obumrze, przynosi plon obfity. Ten, kto kocha swoje życie, traci je, a kto nienawidzi swego życia na tym świecie, zachowa je na życie wieczne. Kto chciałby zaś Mi służyć, niech idzie za Mną (ἐμοὶ ἀκολουθείτω), a gdzie Ja jestem, tam będzie i mój sługa. A jeśli ktoś Mi służy, uczci go mój Ojciec (J 12, 24–26)⁷⁴.

⁷² Szerzej pisałem o tym w artykule: „*Kto chce pójść za Mną, niech się zaprze samego siebie, niech weźmie krzyż swój i niech Mnie naśladowuje*” (Mk 8,34), w: *Agnus et Sponsa. Prace ofiarowane o. prof. Augustynowi Jankowskiemu OSB*, red. T.M. Dąbek, T. Jelonek, Kraków 1993, s. 33–46 (Studia, 2); por. L.T. Johnson, *The Gospel of Luke*, s. 152. Por. też J. Gnilka, *Teologia Nowego Testamentu*, s. 215–218.

⁷³ Por. H. Langkammer, *Ewangelia według św. Marka*, s. 250n; C.S. Mann, *Mark*, s. 406–410; R. Pesch, *Das Markusevangelium, 2: Kommentar zu Kap. 8, 27–16, 20*, s. 147–150; F. Sieg, *Ewangelia Jezusa Chrystusa według św. Marka*, cz. 3: (Mk 9,14–13,37) *Intensywna formacja uczniów przed odejściem Nauczyciela*, s. 99–103.

⁷⁴ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium, 2: Kommentar zu Kap. 5–12*, s. 480–484; L. Stachowiak, *Ewangelia według św. Jana*, s. 289n; H. van den Bussche, *Jean*, s. 360n; J. Moloney, *The Gospel of John*, s. 352n, 359; G.R. Beasley–Murray, *John*, s. 211n;

Nie ma wprost mowy o krzyżu, ale jest o śmierci na wzór ziarna pszenicy, które musi obumrzeć, aby wydać plon. Na to musi być gotowy ten, kto idzie za Jezusem, ale też może liczyć na nagrodę od Jego Ojca.

Czasem wezwanie do pójścia za Jezusem wymaga konkretnego wyrzeczenia, jak w wypadku bogatego młodzieńca: „Jeśli chcesz być doskonały, idź, sprzedaj, co posiadasz, i daj ubogim, a będziesz miał skarb w niebie. Potem przyjdź i chodź za Mną (ἀκολούθει μοι)!” (Mt 19, 21; por. Mk 10, 21; Łk 18, 22). Jednak wezwany nie był w stanie pozostawić swego bogactwa⁷⁵.

Święty Paweł uczy Rzymian o nowym stanie ochrzczonych, wszczepionych w śmierć Chrystusa i powołanych do nowego życia:

Jeżeli bowiem przez śmierć, podobną do Jego śmierci, zostaliśmy z Nim złączeni w jedno, to tak samo będziemy [z Nim złączeni w jedno] przez podobne zmarłych wstanie. To wiedźcie, że dla zniszczenia ciała grzesznego dawny nasz człowiek (ὁ παλαιὸς ἡμῶν ἄνθρωπος) został z Nim współukrzyżowany po to, byśmy już dłużej nie byli w niewoli grzechu. Kto bowiem umarł, został wyzwolony z grzechu (Rz 6, 5–7).

Wynika z tego obowiązek konsekwentnej i wytrwałej walki z grzechem:

R.E. Brown, *The Gospel according to John I–XII*, s. 467, 471–475; S. Mędała, *Ewangelia według świętego Jana rozdziały 1–12*, s. 864–866; H. Sławiński, *Naśladowanie Chrystusa ukrzyżowanego według synoptyków*, art. cyt., s. 260.

⁷⁵ Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza*, s. 275n; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 14–28*, s. 266–269; J. Gnilk, *Das Matthäusevangelium, 2: Kommentar zu Kap. 14, 1–28, 20 und Einleitungsfragen*, s. 165n; D.J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, s. 278–281; W.F. Albright, C.S. Mann, *Matthew*, s. 232; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. 2: *Commentary 7: 28–28: 20*, s. 739; H. Langkammer, *Ewangelia według św. Marka*, s. 305–307; C.S. Mann, *Mark*, s. 539–541; R. Pesch, *Das Markusevangelium, 2: Kommentar zu Kap. 8, 27–16, 20*, s. 313–318; F. Sieg, *Ewangelia Jezusa Chrystusa według św. Marka*, cz. 3 (*Mk 9,14–13,37*) *Intensywna formacja uczniów przed odejściem Nauczyciela*, s. 105–107; F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza*, s. 284n; L.T. Johnson, *The Gospel of Luke*, s. 277; J.A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke (X–XXIV)*, s. 1197n, 1200; F. Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 12–24*, s. 278n; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Luke*, s. 319n; S. Legasse, *L'Appel du riche (Marc 10, 17–31 et parallèles). Contribution à l'étude des fondements scripturaires de l'état religieux*, Paris 1966, s. 50–63 (*Verbum Salutis*, 1).

Tak i wy rozumiejcie, że umarliście dla grzechu, żyjecie zaś dla Boga w Chrystusie Jezusie. Niechże więc grzech nie króluje w waszym śmiertelnym ciele, poddając was swoim pożądliwościom. Nie oddawajcie też członków waszych jako broni nieprawości na służbę grzechowi, ale oddajcie się na służbę Bogu jako ci, którzy ze śmierci przeszli do życia, i członki wasze oddajcie jako broń sprawiedliwości na służbę Bogu. Albowiem grzech nie powinien nad wami panować, skoro nie jesteście poddani Prawu, lecz łasce (Rz 6, 11–14)⁷⁶.

Wspaniały hymn z Listu św. Pawła do Filipian o uniżeniu i wywyższeniu Chrystusa może stanowić analogię do Czwartej Pieśni Sługi Pańskiego z Księgi Izajasza (52, 13 – 53, 12), przytoczonej w pierwszej części prezentowanych rozważań. Poprzedza go przestroga przed szukaniem ludzkiego uznania, wywyższaniem się nad innych, oraz wezwanie do wzajemnej miłości, pokory, szukania dobra innych:

Jeśli więc jest jakieś napomnienie w Chrystusie, jeśli jakaś moc przekonująca Miłości, jeśli jakieś uczestnictwo w Duchu, jeśli jakieś serdeczne współczucie – dopełnijcie mojej radości przez to, że będziecie mieli te same dążenia: tę samą miłość i wspólnego ducha, pragnąc tylko jednego, a niczego nie pragnąc dla niewłaściwego współzawodnictwa ani dla próżnej chwały, lecz w pokorze oceniając jedni drugich za wyżej stojących od siebie. Niech każdy ma na oku nie tylko swoje własne sprawy, ale też i drugich.

To dążenie niech was ożywia; ono też [było] w Chrystusie Jezusie.

On to, istniejąc w postaci Bożej,

nie skorzystał ze sposobności,

aby na równi być z Bogiem,

lecz ogołocił samego siebie,

przyjąwszy postać sługi,

stając się podobnym do ludzi.

A w zewnętrznej postaci uznany za człowieka,

⁷⁶ Por. K. Romaniuk, *List do Rzymian*, s. 145–150; S. Stasiak, *List do Rzymian*, s. 327–330, 333–339; H. Schlier, *Der Römerbrief*, s. 195–205; B. Byrne, *Romans*, s. 190–199; C.K. Barrett, *A Commentary on the Epistle to the Romans*, s. 123–130; J.A. Fitzmyer, *Romans*, s. 430–432, 435–448; J.D. G. Dunn, *Romans 1–8*, s. 316–321, 323n, 330–333, 336–340, 349–352; R. Baulès, *L'Évangile puissance de Dieu*, 181–185; R.S. Zdziarstek, *Chrystianologia św. Pawła*, t. 1: *Aspekt ontyczny*, Kraków 1989, s. 203–206 (Chrystianologia Nowego Testamentu, 1).

uniżył samego siebie,
 stając się posłusznym aż do śmierci –
 i to śmierci krzyżowej.
 Dlatego też Bóg Go nad wszystko wywyższył
 i darował Mu imię
 ponad wszelkie imię,
 aby na imię Jezusa
zgięło się każde kolano
 istot niebieskich i ziemskich, i podziemnych.
I aby wszelki język wyznał
 że Jezus Chrystus jest PANEM –
 ku chwale Boga Ojca (Flp 2, 1–11)⁷⁷.

List do Hebrajczyków uczy o zbawczym cierpieniu Chrystusa i jego skutkach:

Widzimy natomiast Jezusa, który *mało co od aniołów* był *mniej*, chwałą i *czcią uwieńczonego* za mękę śmierci, iż z łaski Bożej zaznał śmierci za każdego [człowieka]. Przysłało bowiem Temu, dla którego wszystko i przez którego wszystko [istnieje], który wielu synów do chwały doprowadza, aby przewodnika ich zbawienia udoskonalili przez cierpienia. Tak bowiem Ten, który uświęca, jak ci, którzy mają być uświęceni, od Jednego wszyscy [pochodzą]. Z tej to przyczyny nie wstydzi się nazywać ich braćmi swymi, mówiąc:

Oznajmię imię Twoje braćiom moim,

⁷⁷ Por. A. Jankowski, *Listy więzienne świętego Pawła. Do Filipian – Do Kolosan – Do Filemona – Do Efezjan. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1962, s. 107–122 (PŚNT VIII); J. Gnlika, *Der Philipperbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1968, s. 102–147 (HTKNT X, 3); J. Flis, *List do Filipian. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2011, s. 195–275 (NKB.NT XI); G.F. Hawthorne, *Philippians*, Waco, Texas 1983, s. 63–96 (WBC 43); R.P. Martin, *Carmen Christi. Philippians II.5–11 in recent interpretation and in the setting of early Christian worship*, Cambridge 1967 (Society of the New Testament Studies Monograph Series, 4); H. Langkammer, *Hymny chrystologiczne Nowego Testamentu. Najstarszy obraz Chrystusa*, Katowice 1976, s. 80–101 (AL 3); A. Jankowski, *Rozwój chrystologii Nowego Testamentu*, Kraków 2005, s. 46–58 (Myśl Teologiczna, 46); E.J. Jezierska, *Pawłowa wizja życia chrześcijańskiego*, s. 69, 96; S. Witkowski, *Upokorzony i uwielbiony Chrystus (Flp 2, 6–11)*, RBL 61 (2008), s. 29–38; J. Flis, „... aż do śmierci i to śmierci krzyżowej” (Flp 2,8). *Interpretacja eklezjalna*, w: *Krzyż Twój wielbimy*, red. A. Paciorek, A. Tronina, P. Łabuda, Tarnów 2011, s. 321–345 (Scripturae Lumen, 3).

pośrodku zgromadzenia będę Cię wychwalał.

I znowu:

Ufność w Nim pokładać będę.

I znowu:

Oto Ja i dzieci moje, które Mi dał Bóg.

Ponieważ zaś dzieci mają udział we krwi i w ciele, dlatego i On także bez żadnej różnicy otrzymał w nich udział, aby przez śmierć pokonać tego, który dzierżył władzę nad śmiercią, to jest diabła, i aby uwolnić tych wszystkich, którzy całe życie przez bojaźń śmierci podlegli byli niewoli. Zaiste bowiem nie aniołów przygarnia, ale *przygarnia potomstwo Abrahamowe*. Dlatego musiał się upodobnić pod każdym względem do braci, aby stał się miłosiernym i wiernym arcykapłanem w tym, co się odnosi do Boga – dla przebłagania za grzechy ludu. Przez to bowiem, co sam wycierpiał poddany próbie, może przyjąć z pomocą tym, którzy jej podlegają (Hbr 2, 9–18)⁷⁸.

Chrystus przez swoje cierpienie umożliwił zbawienie wieczne tym, którzy przyjmują Jego naukę:

Z głośnym wołaniem i płaczem za swych dni doczesnych zanosił On gorące prośby i błagania do Tego, który mógł Go wybawić od śmierci, i został wysłuchany dzięki swej uległości. I chociaż był Synem, nauczył się posłuszeństwa przez to, co wycierpiał. A gdy wszystko wykonał, stał się sprawcą zbawienia wiecznego dla wszystkich, którzy Go słuchają, nazwany przez Boga *arcykapłanem na wzór Melchizedeka*" (Hbr 5, 7–10)⁷⁹.

⁷⁸ Por. G.W. Buchanan, *To the Hebrews*, s. 28–38; S. Łach, *List do Hebrajczyków*, s. 141–148; A. Malina, *List do Hebrajczyków*, s. 186–217, 548; F.F. Bruce, *The Epistle to Hebrews*, s. 37–53; P. Ellingworth, *The Epistle to the Hebrews*, s. 153–192; H.W. Attridge, *The Epistle to the Hebrews*, s. 72–103; R. Bogacz, *Misja Chrystusa w świetle hapax legomenów*, s. 88–93; R. Bogacz, *Dzieło zbawienia w ludzkiej krwi Jezusa według Listu do Hebrajczyków*, s. 58–95; A. Jankowski, *Chrystus Kapłan wydoskonalony przez cierpienie. Dane Listu do Hebrajczyków na tle paralel nowotestamentowych*, w: *Kapłaństwo służebne w życiu i nauczaniu Jana Pawła II. Sympozjum naukowe z okazji 50-lecia święceń kapłańskich Jana Pawła II*, red. J. Szczurek, Kraków 1997, s. 97–106, zwłaszcza 103n (Studia, 5).

⁷⁹ Por. G.W. Buchanan, *To the Hebrews*, s. 97–100; S. Łach, *List do Hebrajczyków*, s. 168–172; A. Malina, *List do Hebrajczyków*, s. 279–291; F.F. Bruce, *The Epistle to Hebrews*, s. 97–106; P. Ellingworth, *The Epistle to the Hebrews*, s. 284–296; H.W. Attridge, *The Epistle to the Hebrews*, s. 148–154; R. Bogacz, *Misja Chrystusa w świetle hapax legomenów*, s. 186n;

Jego dzieło nieskończenie przewyższa dobra, jakimi Izrael mógł się cieszyć na mocy przymierza zawartego z Bogiem pod górą Synaj za pośrednictwem Mojżesza:

O tyle też Jezus stał się poręczycielem lepszego przymierza. I gdy tamtych wielu było kapłanami, gdyż śmierć nie zezwalała im trwać przy życiu, Ten właśnie, ponieważ trwa na wieki, ma kapłaństwo nieprzemijające. Przeto i zbawiać na wieki może całkowicie tych, którzy przez Niego przystępują do Boga, bo wciąż żyje, aby się wstawiać za nimi. Takiego bowiem potrzeba nam było arcykapłana: świętego, niewinnego, nieskalanego, oddzielonego od grzeszników, wywyższonego ponad niebiosa, takiego, który nie jest obowiązany, jak inni arcykapłani, do składania codziennej ofiary najpierw za swoje grzechy, a potem za grzechy ludu. To bowiem uczynił raz na zawsze, ofiarując samego siebie. Prawo bowiem ustanawiało arcykapłanami ludzi obciążonych słabością, słowo zaś przysięgi, złożonej po nadaniu Prawa, [ustanawia arcykapłanem] Syna doskonałego na wieki (Hbr 7, 22–28)⁸⁰;

Ale Chrystus, zjawiwszy się jako arcykapłan dóbr przyszłych, przez wyższy i doskonalszy, i nie ręką – to jest nie na tym świecie – uczyniony przybytek, ani nie przez krew kozłów i cielców, lecz przez własną krew wszedł raz na zawsze do Miejsca Świętego i osiągnął wieczne odkupienie. Jeśli bowiem krew kozłów i cielców oraz popiół z krowy, którymi skrapia się zanieczyszczonych, sprawiają oczyszczenie ciała, to o ile bardziej krew Chrystusa, który przez Ducha wiecznego złożył Bogu samego siebie jako nieskalaną ofiarę, oczyści wasze sumienia z martwych uczynków, abyście służyć mogli Bogu żywemu. I dlatego jest pośrednikiem Nowego Przymierza, ażeby przez śmierć, poniesioną dla odkupienia przestępstw popełnionych za pierwszego przymierza, ci, którzy są wezwani do wiecznego dziedzictwa, dostąpili spełnienia obietnicy (Hbr 9, 11–15).

Przeto obrazy rzeczy niebieskich w taki sposób musiały być oczyszczone, same zaś rzeczy niebieskie potrzebowały o wiele doskonalszych ofiar od tamtych.

A. Jankowski, *Jedynie kapłaństwo Chrystusa*, w: K. Romaniuk, A. Jankowski, *Kapłaństwo w Piśmie Świętym Nowego Testamentu*, Kraków 2010³, s. 9–97, zwłaszcza 77–80.

⁸⁰ Por. G.W. Buchanan, *To the Hebrews*, s. 127–132; S. Łach, *List do Hebrajczyków*, s. 198–203; A. Malina, *List do Hebrajczyków*, s. 350–360; F.F. Bruce, *The Epistle to Hebrews*, s. 150–160; P. Ellingworth, *The Epistle to the Hebrews*, s. 385–397; H.W. Attridge, *The Epistle to the Hebrews*, s. 208–215; R. Bogacz, *Misja Chrystusa w świetle hapax legomenów*, s. 232–234.

Chrystus bowiem wszedł nie do świątyni zbudowanej rękami ludzkimi, będącej odbiciem prawdziwej [świątyni], ale do samego nieba, aby teraz wstawać się za nami przed obliczem Boga, ani nie po to, aby się wielokrotnie sam miał ofiarować, jak arcykapłan, który co roku wchodzi do świątyni z krwią cudzą, gdyż w takim przypadku musiałby cierpieć wiele razy od stworzenia świata. A tymczasem raz jeden ukazał się teraz na końcu wieków, aby zgładzić grzechy przez ofiarę z samego siebie. A jak postanowione ludziom raz umrzeć, potem zaś sąd, tak Chrystus raz jeden był ofiarowany dla *zgładzenia grzechów wielu*, drugi raz ukazuje się nie w związku z grzechem, lecz dla zbawienia tych, którzy Go oczekują (Hbr 9, 23–28)⁸¹.

Jedyna ofiara Chrystusa pozwala nam być blisko Boga i skutecznie walczyć z grzechem przez pełnienie czynów miłości wzajemnej:

Prawo bowiem, posiadając tylko cień przyszłych dóbr, a nie sam obraz rzeczy, przez te same ofiary, corocznie ciągle składane, nie może nigdy udoskonalić tych, którzy przystępują [do Boga]. Czyż bowiem nie przestano by ich składać, gdyby składający je, raz na zawsze oczyszczeni, nie mieli już żadnej świadomości grzechów? Ale przez nie każdego roku następuje przypomnienie grzechów. Niemożliwe jest bowiem, aby krew cielców i kozłów usuwała grzechy. Przeto przychodząc na świat, mówi:

*Ofiary ani daru nie chciałeś,
aleś Mi utworzył ciało; całopalenia i ofiary za grzech
nie podobały się Tobie.*

Wtedy rzekłem: Oto idę

– w zwoju księgi napisano o Mnie –

aby spełnić wolę Twoją, Boże.

Wyżej powiedział: *ofiar, darów, całopaleń i ofiar za grzech nie chciałeś i nie podobały się Tobie*, choć składane są zgodnie z Prawem. Następnie powiedział: *Oto idę, aby spełnić wolę Twoją*. Usuwa jedną [ofiary], aby ustanowić inną. Na mocy

⁸¹ Por. G.W. Buchanan, *To the Hebrews*, s. 146–151, 153–162; S. Łach, *List do Hebrajczyków*, s. 218–221, 226–230; A. Malina, *List do Hebrajczyków*, s. 401–413, 418–425; F.F. Bruce, *The Epistle to Hebrews*, s. 198–209, 217–224; P. Ellingworth, *The Epistle to the Hebrews*, s. 445–462, 474–488; H.W. Attridge, *The Epistle to the Hebrews*, s. 244–255, 260–266; R. Bogacz, *Misja Chrystusa w świetle hapax legomenów*, s. 388–392; R. Bogacz, *Dzieło zbawienia w ludzkiej krwi Jezusa według Listu do Hebrajczyków*, s. 122–148, 152–160.

tej woli uświęceni jesteśmy przez ofiarę ciała Jezusa Chrystusa raz na zawsze. Wprawdzie każdy kapłan staje codziennie do wykonywania swej służby i wiele razy składa te same ofiary, które żadną miarą nie mogą zgładzić grzechów. Ten przeciwnie, złożony raz na zawsze jedną ofiarę za grzechy, zasiadł po prawicy Boga, oczekując tylko, *aż nieprzyjaciele Jego staną się podnóżkiem pod Jego stopy*. Jedną bowiem ofiarą udoskonalił na wieki tych, którzy są uświęceni (Hbr 10, 1–14)⁸².

Mamy więc, bracia, pewność, iż wejdziemy do Miejsca Świętego przez krew Jezusa. On nam zapoczątkował drogę nową i żywą, przez zasłonę, to jest przez ciało swoje. Mając zaś kapłana wielkiego, który jest nad domem Bożym, przystąpmy z sercem prawym, z wiarą pełną, oczyszczeni na duszy od wszelkiego zła świadomego i obmyci na ciele wodą czystą. Trzymajmy się niewzruszenie nadziei, którą wyznajemy, bo godny jest zaufania Ten, który dał obietnicę. Troszczmy się o siebie wzajemnie, by się zachęcać do miłości i do dobrych uczynków. Nie opuszczajmy naszych wspólnych zebrań, jak się to stało zwyczajem niektórych, ale zachęcajmy się nawzajem, i to tym bardziej, im wyraźniej widzicie, że zbliża się dzień. Jeśli bowiem dobrowolnie grzeszymy po otrzymaniu pełnego poznania prawdy, to już nie ma dla nas ofiary przebłagalnej za grzechy, ale jedynie jakieś przerażające oczekiwanie sądu i żar ognia, *który ma trawić opornych* (Hbr 10, 19–27).

Natchniony autor przedstawia straszne następstwa zlekceważenia otrzymanej łaski:

Kto przekracza Prawo Mojżeszowe, ponosi śmierć bez miłosierdzia *na podstawie [zeznania] dwóch albo trzech świadków*. Pomyślcie, o ileż surowszej kary stanie się winien ten, kto by podeptał Syna Bożego i zbezcześcił krew Przymierza, przez którą został uświęcony, i obelżywie zachował się wobec Ducha łaski. Znamy przecież Tego, który powiedział: *Do Mnie [należy] pomsta i Ja odpłacę*. I znów: *Sam Pan będzie sądził lud swój*. Straszna to rzecz wpaść w ręce Boga żywego. Przypomnijcie sobie dawniejsze dni, kiedyście to po oświeceniu wytrzymali wielkie

⁸² Por. G.W. Buchanan, *To the Hebrews*, s. 163–166; S. Łach, *List do Hebrajczyków*, s. 230–237; A. Malina, *List do Hebrajczyków*, s. 429–437; F.F. Bruce, *The Epistle to Hebrews*, s. 225–241; P. Ellingworth, *The Epistle to the Hebrews*, s. 488–511; H.W. Attridge, *The Epistle to the Hebrews*, s. 267–281; R. Bogacz, *Misja Chrystusa w świetle hapax legomenów*, s. 434–438; R. Bogacz, *Dzieło zbawienia w ludzkiej krwi Jezusa według Listu do Hebrajczyków*, s. 160–172.

zmaganie, to jest udręki, już to wystawieni publicznie na szyderstwa i prześladowania, już to stawszy się towarzyszami tych, którzy to przeżywali. Albowiem współcierpieliście z uwięzionymi, z radością przyjęliście rabunek waszego mienia, wiedząc, że sami posiadacie majątek lepszy i trwały. Nie wyzbywajcie się więc waszej ufności, która znajduje wielką odpłatę. Potrzebujecie bowiem wytrwałości, abyście po wypełnieniu woli Bożej dostąpili [spełnienia] obietnicy.

Jeszcze bowiem krótka, bardzo krótka chwila,

i przyjdzie Ten, który ma nadejść, i nie spóźni się.

A mój sprawiedliwy dzięki wierze żyć będzie,

jeśli się cofnie, nie znajdzie dusza moja w nim upodobania.

My zaś nie należymy do odstępców, którzy idą na zatracenie, ale do wiernych, którzy zbawiają duszę (Hbr 10, 28–39)⁸³.

Przykład Chrystusa zachęca do wytrwałości:

I my zatem, mając dokoła siebie takie mnóstwo świadków, zrzuciwszy wszelki ciężar, [a przede wszystkim] grzech, który nas łatwo zwodzi, biegnijmy wytrwale w wyznaczonych nam zawodach. Patrzymy na Jezusa, który nam w wierze przewodzi i ją wydoskonala. On to zamiast radości, którą Mu obiecywano, przecierpiał krzyż, nie bacząc na [jego] hańbę, i zasiadł po prawicy na tronie Boga. Zważcie więc na Tego, który ze strony grzeszników tak wielką wycierpiał wrogość wobec siebie, abyście nie ustawali, załamani na duchu. Jeszcze nie opieraliście się aż do krwi, walcząc przeciw grzechowi, a zapomnieliście o napomnieniu, z jakim się zwraca do was, jako do synów:

Synu mój, nie lekceważ karcenia Pana,

nie upadaj na duchu, gdy On cię doświadcza.

Bo kogo miłuje Pan, tego karci,

chłoscze zaś każdego, którego za syna przyjmuje.

Trwajcież w karności! Bóg obchodzi się z wami jak z dziećmi. Jakież to bowiem syn, którego by ojciec nie karcił? Jeśli jesteście pozbawieni karcenia, którego

⁸³ Por. G.W. Buchanan, *To the Hebrews*, s. 167–176; S. Łach, *List do Hebrajczyków*, s. 238–248; A. Malina, *List do Hebrajczyków*, s. 443–464; F.F. Bruce, *The Epistle to the Hebrews*, s. 243–276; P. Ellingworth, *The Epistle to the Hebrews*, s. 515–557; H.W. Attridge, *The Epistle to the Hebrews*, s. 283–304; R. Bogacz, *Misja Chrystusa w świetle hapax legomenów*, s. 438–446; R. Bogacz, *Dzieło zbawienia w ludzkiej krwi Jezusa według Listu do Hebrajczyków*, s. 174n; S. Pisarek, *Cierpliwa wytrwałość. „Hypomonē” „Hypoménein” w Nowym Testamencie*, s. 194–200; D. Adamczyk, *Biblijny traktat o grzechu*, s. 682–691.

uczestnikami stali się wszyscy, nie jesteście synami, ale dziećmi nieprawymi (Hbr 12, 1-8)⁸⁴.

Trzeba postępować odpowiednio do swojej godności otrzymanej dzięki zbawczemu dziełu Chrystusa:

Wy natomiast przyszlście do góry Syjon, do miasta Boga żywego – Jeruzalem niebieskiego, do niezliczonej liczby aniołów, na uroczyste zgromadzenie, i do Kościoła pierwotnych, którzy są zapisani w niebiosach, do Boga, który sędzi wszystkich, do duchów sprawiedliwych, które już doszły do celu, do Pośrednika Nowego Testamentu – Jezusa, do pokropienia krwią, która przemawia mocniej niż [krew] Abła. Baczcie, abyście nie odrzucili Tego, który [do was] przemawia. Jeśli bowiem tamci nie uniknęli kary, ponieważ odrzucili Tego, który na ziemi mówił, to o ileż bardziej my, jeśli odwrócimy się od Tego, który z nieba przemawia. Głos Jego wstrząsnął wówczas ziemią, a teraz obiecuje, mówiąc: *Jeszcze raz wstrząsnę nie tylko ziemią, ale i niebem*. Te zaś słowa *jeszcze raz* wskazują, że nastąpi zniszczenie tego, co zniszczalne, a więc tego, co zostało stworzone, aby pozostało to, co jest niewzruszone. Dlatego też otrzymując niewzruszone królestwo, trwajmy w łasce, a przez nią słuźmy Bogu z czcią i bojaźnią. *Bóg nasz bowiem jest ogniem pochłaniającym* (Hbr 12, 22-29)⁸⁵.

Ofiara Chrystusa wzywa nas do odpowiedzi przez składanie naszych duchowych ofiar – owocu warg, czyli modlitwy i dobrego słowa dla bliźnich oraz konkretnych czynów – dobroczynności i wzajemnej pomocy:

⁸⁴ Por. G.W. Buchanan, *To the Hebrews*, s. 207-213; S. Łach, *List do Hebrajczyków*, s. 268-275; A. Malina, *List do Hebrajczyków*, s. 503-513; F.F. Bruce, *The Epistle to Hebrews*, s. 345-358; P. Ellingworth, *The Epistle to the Hebrews*, s. 637-652; H.W. Attridge, *The Epistle to the Hebrews*, s. 359-362; R. Bogacz, *Misja Chrystusa w świetle hapax legomenów*, s. 604-613; R. Bogacz, *Dzieło zbawienia w ludzkiej krwi Jezusa według Listu do Hebrajczyków*, s. 179-181, 188-199; S. Pisarek, *Cierpliwa wytrwałość. „Hypomoneē” „Hypoménein” w Nowym Testamencie*, s. 200-206; R. Schnackenburg, *Nauka moralna Nowego Testamentu*, tłum. F. Dylewski, Warszawa 1983, s. 336.

⁸⁵ Por. G.W. Buchanan, *To the Hebrews*, s. 222-227; S. Łach, *List do Hebrajczyków*, s. 280-287; A. Malina, *List do Hebrajczyków*, s. 532-543; F.F. Bruce, *The Epistle to Hebrews*, s. 372-385; P. Ellingworth, *The Epistle to the Hebrews*, s. 676-692; H.W. Attridge, *The Epistle to the Hebrews*, s. 374-383; R. Bogacz, *Misja Chrystusa w świetle hapax legomenów*, s. 683-685; R. Bogacz, *Dzieło zbawienia w ludzkiej krwi Jezusa według Listu do Hebrajczyków*, s. 201-217.

Mamy ołtarz, z którego nie mają prawa spożywać ci, którzy służą przybytkowi. Ciało bowiem tych zwierząt, których krew arcykapłan wnosi do świątyni jako ofiarę przeblagalną, są spalane poza obozem. Dlatego i Jezus, aby krwią swoją uświęcić lud, poniósł mękę poza miastem. Również i my wyjdźmy do Niego poza obóz, dzieląc z Nim Jego urągowisko. Nie mamy tutaj trwałego miasta, ale szukamy przyszłego. Przez Niego więc *składajmy Bogu ofiarę pochwalną* nieustannie, to jest *owoc warg*, które wyznają Jego imię. Nie zapominajcie o dobroczynności i wzajemnej pomocy, gdyż raduje się Bóg takimi ofiarami (Hbr 13, 10–16)⁸⁶.

Końcowe pouczenie Listu do Hebrajczyków przypomina zbawczą ofiarę Chrystusa – Jego Krew i wzywa do pełnienia woli Bożej prowadzącej do zbawienia:

Bóg zaś pokoju, który na mocy krwi przymierza wiecznego wyprowadził spośród zmarłych Wielkiego Pasterza owiec, Pana naszego Jezusa, niech was uzdolni do wszelkiego dobra, byście wypełnili Jego wolę; niech sprawi w was, co miłe jest w Jego oczach, przez Jezusa Chrystusa, któremu chwała na wieki wieków. Amen (Hbr 13, 20n).

Kończące wypowiedź „Amen”, to potwierdzenie bardzo ważnej nauki i modlitwy⁸⁷.

Święty Piotr uczy, by w swoich cierpieniach naśladować postawę Chrystusa:

Niewolnicy! Z całą bojaźnią bądźcie poddani panom nie tylko dobrym i łagodnym, ale również surowym. To bowiem podoba się [Bogu], jeżeli ktoś ze względu na sumienie [uległ] Bogu znosi smutki i cierpi niesprawiedliwie. Cóż bowiem

⁸⁶ Por. G.W. Buchanan, *To the Hebrews*, s. 234–238; S. Łach, *List do Hebrajczyków*, s. 290–294; A. Malina, *List do Hebrajczyków*, s. 557–564; F.F. Bruce, *The Epistle to Hebrews*, s. 398–407; P. Ellingworth, *The Epistle to the Hebrews*, s. 708–722; H.W. Attridge, *The Epistle to the Hebrews*, s. 396–401; R. Bogacz, *Misja Chrystusa w świetle hapax legomenów*, s. 687n; R. Bogacz, *Dzieło zbawienia w ludzkiej krwi Jezusa według Listu do Hebrajczyków*, s. 222–231.

⁸⁷ Por. G.W. Buchanan, *To the Hebrews*, s. 239–241; S. Łach, *List do Hebrajczyków*, s. 294–296; A. Malina, *List do Hebrajczyków*, s. 570–576; F.F. Bruce, *The Epistle to Hebrews*, s. 409–412; P. Ellingworth, *The Epistle to the Hebrews*, s. 727–731; H.W. Attridge, *The Epistle to the Hebrews*, s. 404–408; R. Bogacz, *Dzieło zbawienia w ludzkiej krwi Jezusa według Listu do Hebrajczyków*, s. 232–237.

za chwałą, jeżeli przetrzymacie chłostę jako grzesznicy? – Ale to się Bogu podoba, jeżeli dobrze czynicie, a znosicie cierpienia. Do tego bowiem jesteście powołani. Chrystus przecież również cierpiał za was i zostawił wam wzór, abyście szli za Nim Jego śladami (ὁμῖν ὑπολαμβάνων ὑπογραμμὸν ἵνα ἐπακολουθήητε τοῖς ἔχουσιν αὐτοῦ). *On grzechu nie popełnił, a w Jego ustach nie było podstępny*. On, gdy Mu złorzeczono, nie złorzeczył, gdy cierpiał, nie groził, ale zdawał się na Tego, który sądzi sprawiedliwie. On sam w swoim ciele *poniósł* nasze grzechy na drzewo, abyśmy przestali być uczestnikami grzechów, a żyli dla sprawiedliwości – [Krwią] *Jego ran zostaliście uzdrowieni. Błądziliście* bowiem *jak owce*, ale teraz *nawróć* – *liście się do Pasterza i Stróża dusz waszych* (1 P 2, 18–25);

Skoro więc Chrystus cierpiał w ciele, wy również w tę samą myśl się uzbrojcie, że kto *poniósł* mękę na ciele, zerwał z grzechem, aby resztę czasu w ciele przeżyć już nie dla [wypełniania] ludzkich żądz, ale woli Bożej (1 P 4, 1n).

Podejmowanie swych trudów, znoszenia prześladowań, jako uczestnictwa w cierpieniach Chrystusa, prowadzi do udziału w Jego chwale:

Umiłowani! Temu żarowi, który pośrodku was trwa dla waszego doświadczenia, nie dziwcie się, jakby was spotykało coś niezwykłego, ale cieszcie się, im bardziej jesteście uczestnikami cierpień Chrystusowych, abyście się cieszyli i radowali przy objawieniu się Jego chwały. Błogosławieni [jesteście], jeżeli złorzeczą wam z powodu imienia Chrystusa, albowiem Duch chwały, *Boży Duch* na was spoczywa. Nikt jednak z was niech nie cierpi jako zabójca albo złodziej, albo złoczyńca albo jako [niepowołany] nadzorca obcych dóbr. Jeżeli zaś [cierpi] jako chrześcijanin, niech się nie wstydzi, ale niech wychwala Boga w tym imieniu. Czas bowiem, aby sąd się rozpoczął od domu Bożego. Jeżeli zaś najpierw od nas, to jaki będzie koniec tych, którzy nie są posłuszni Ewangelii Bożej? *A jeżeli sprawiedliwy z trudem dojdzie do zbawienia, to gdzie znajdzie się bezbożny i grzesznik?* Zatem również ci, którzy cierpią zgodnie z wolą Bożą, niech dobrze czyniąc, oddają swe dusze wiernemu Stwórcy! (1 P 4, 12–19)⁸⁸.

⁸⁸ Por. S. Hałas, *Pierwszy List św. Piotra*, s. 191–214, 178–281, 302–321; E.G. Selwyn, *The First Epistle of St. Peter*, s. 175–182, 208–210, 220–227; K.H. Schelkle, *Die Petrusbriefe, Der Judasbrief*, s. 78–87, 114n, 122–127; F. Gryglewicz, *Listy katolickie*, s. 206–212, 226n, 233–237; B. Reicke, *The Epistles of James, Peter and Jude*, s. 85–87, 116n, 124–127; C. Spicq, *Les Épîtres de Saint Pierre*, s. 107–114, 143n, 154–162; H. Langkammer, *Hymny chrystologiczne Nowego Testamentu*, s. 167–172; H. Langkammer, *Wprowadzenie i komentarz*

Przytoczone teksty pokazują zbawczą wartość cierpień Chrystusa, który wzywa swych uczniów do naśladowania. Wierność w znoszeniu trudów, dźwiganiu krzyża, prowadzi do udziału w Jego chwale. W następnym rozdziale rozważymy teksty o gorliwości pierwszych chrześcijan oraz ich pasterzy w znoszeniu prześladowań dla Chrystusa.

4. Gorliwość uczniów Chrystusa w znoszeniu prześladowań

Dzieje Apostolskie mówią o radości apostołów prześladowanych przez Sanhedryn:

Przywołali ich potem i zakazali im w ogóle przemawiać i nauczać w imię Jezusa. Lecz Piotr i Jan odpowiedzieli: „Rozsądźcie, czy słuszne jest w oczach Bożych bardziej słuchać was niż Boga? Bo my nie możemy nie mówić tego, cośmy widzieli i słyszeli”. Oni zaś ponowili groźby, a nie znajdując żadnej podstawy do wymierzenia im kary, wypuścili ich ze względu na lud, bo wszyscy wielbili Boga z powodu tego, co się stało (Dz 4, 18–21);

A przywoławszy Apostołów, kazali ich ubiczować i zabronili im przemawiać w imię Jezusa, a potem zwolnili. A oni odchodzili sprzed Sanhedrynu i cieszyli się (χαίροντες), że stali się godni cierpieć dla Imienia „Jezusa”. Nie przestawali też co dzień nauczać w świątyni i po domach i głosić Dobrą Nowinę o Jezusie Chrystusie (Dz 5, 40–42)⁸⁹.

do ewangelicznych opisów męki Pańskiej, Lublin 1975, s. 141–145; S. Pisarek, *Cierpliwa wytrwałość. „Hypomonē” „Hypoménein” w Nowym Testamencie*, s. 230–242; W. Alicki, *Duch Chrystusa (1P 1, 11). Pneumatologia chrystocentryczna w Pierwszym Liście św. Piotra*, Kraków 2003, s. 185; J. Jaromin, *Obraz Jezusa Chrystusa w hymnach pasyjnych Pierwszego Listu św. Piotra*, w: *Gloriam praecedat humilitas (Prz 15, 33)*. Księga pamiątkowa dla Księdza Profesora Antoniego Troniny w 70. rocznicę urodzin, red. M. Szmajdziński, Częstochowa 2015, s. 197–215, zwłaszcza 204–208.

⁸⁹ Por. E. Dąbrowski, *Dzieje Apostolskie*, s. 258n, 271n; L.T. Johnson, *The Acts of the Apostles*, s. 79, 81n, 101, 103n; G. Schneider, *Die Apostelgeschichte*, 1: *Einleitung. Kommentar zu Kap. 1, 1–8*, 40, s. 350–352, 403n; J. Munck, *The Acts of the Apostles*, s. 35, 49–51; H. Pelc, *Wezwanie do metanoi w mowach Piotra według Dziejów Apostolskich*, Kraków 2004, s. 123–125 (Papieska Akademia Teologiczna w Krakowie. Rozprawy Doktorskie); M. Mikołajczak, *Świadectwo Jezusa w świątyni jerozolimskiej wobec sprzeciwu starszych*

Gdy św. Paweł i Syłas nauczali w Filipi:

Zbiegł się tłum przeciwko nim, a pretorzy kazali zedrzyć z nich szaty i siec ich różgami. Po wymierzeniu wielu razów wtrącili ich do więzienia, przykazując strażnikowi więzienia, aby ich dobrze pilnował. Ten, otrzymawszy taki rozkaz, wtrącił ich do wewnętrznego lochu i dla bezpieczeństwa zakął im nogi w dyby. O północy Paweł i Syłas modlili się, śpiewając hymny Bogu. A więźniowie im się przysłuchiwali (Dz 16, 22–25)⁹⁰.

List do Kolosan wyraża radość św. Pawła w więzieniu:

Teraz raduję się (χαίρω) w cierpieniach za was i ze swej strony dopełniam niedostatki udręk Chrystusa w moim ciele dla dobra Jego Ciała, którym jest Kościół (Kol 1, 24)⁹¹.

Święty Paweł raduje się z troski Filipian o niego. Sam jest gotów znosić wszelkie warunki, pomyślne i trudne, jak w więzieniu, z którego pisał ten list:

Bardzo się też rozradowałem w Panu, że wreszcie rozkwitło wasze staranie o mnie, bo istotnie staraliście się, lecz nie mieliście do tego sposobności. Nie mówię tego bynajmniej z powodu niedostatku: ja bowiem nauczyłem się wystarczać sobie w warunkach, w jakich jestem. Umiem cierpieć biedę, umiem też korzystać z obfitości.

(Dz 4–6), w: *Słowo jest prawdą*. Księga pamiątkowa dla Księdza Profesora Stanisława Mędała CM w 65. rocznicę urodzin, red. W. Chrostowski, Warszawa 2000, s. 253–263.

⁹⁰ Por. E. Dąbrowski, *Dzieje Apostolskie*, s. 367n; L.T. Johnson, *The Acts of the Apostles*, s. 295–300; G. Schneider, *Die Apostelgeschichte, 2: Kommentar zu Kap. 9, 1–28, 31*, Freiburg–Basel–Wien 1982, s. 216n (HTKNT V, 2); J. Munck, *The Acts of the Apostles*, s. 161–163; J. Dupont, *Nouvelles études sur les Actes des Apôtres*, s. 330, 337; Z. Conder, *Cudowne uwolnienie z więzienia według Dziejów Apostolskichh w kontekście starotestamentalnej tradycji biblijnej*, Warszawa 2016, s. 221–223 (Biblica et Theologica Towarzystwa Naukowego Franciszka Salezego, 2).

⁹¹ Por. A. Jankowski, *Listy więzienne świętego Pawła*, s. 243–247; B. Adamczewski, *List do Filemona. List do Kolosan. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2006, s. 225–228 (NKB.NT XII); J. Gnilka, *Der Kolosserbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1980, s. 94–98 (HTKNT X, 1); M. Barth, H. Blanke, *Colossians. A New Translation with Introduction and Commentary*, transl. A.B. Beck, New York, London, Toronto, Sydney, Auckland 1994, s. 253–257, 289–292 (AB 34B); P.T. O'Brien, *Colossians, Philemon*, Milton Keynes, England 1987, s. 74–81 (WBC 44).

Do wszystkich w ogóle warunków jestem zaprawiony: i być sytym, i głód cierpieć, korzystać z obfitości i doznawać niedostatku. Wszystko mogę w Tym, który mnie umacnia (Flp 4, 10–13)⁹².

Głosząc Ewangelię, św. Paweł chce przystosować się do różnych rodzajów słuchaczy, by każdemu przekazać ją w sposób dla niego zrozumiały:

Tak więc nie zależąc od nikogo, stałem się niewolnikiem wszystkich, aby tym liczniejsi byli ci, których pozyskam. Stałem się jak Żyd – dla Żydów, aby pozyskać Żydów. Dla tych, co podlegają Prawu, byłem jak ten, który jest pod Prawem – choć w rzeczywistości nie byłem pod Prawem – by pozyskać tych, co pozostawali pod Prawem. Dla zwolnionych od Prawa byłem jako nie podlegający Prawu – nie będąc zresztą wolnym od prawa Bożego, lecz podlegając prawu Chrystusowemu – by pozyskać tych, którzy nie są pod Prawem. Dla słabych stałem się jak słaby, by pozyskać słabych. Stałem się wszystkim dla wszystkich, żeby uratować choć niektórych. Wszystko zaś czynię dla Ewangelii, by mieć w niej swój udział (1 Kor 9, 19–23)⁹³.

Trwa w radości mimo trudów:

Pełen jestem pociechy, opływam w radość (ὕπερπερισσεύομαι τῇ χαρᾷ) mimo wielkich naszych ucisków (ἐπὶ πάσῃ τῇ θλίψει ἡμῶν) (2 Kor 7, 4)⁹⁴.

⁹² Por. A. Jankowski, *Listy więzienne świętego Pawła*, s. 174–177; J. Gnilka, *Der Philipperbrief*, s. 173–176; J. Flis, *List do Filipian*, s. 440–447; G.F. Hawthorne, *Philippians*, s. 192–202.

⁹³ Por. M. Rosik, *Pierwszy List do Koryntian. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2009, s. 303–306 (NKB.NT VII); C.K. Barrett, *A Commentary on the First Epistle to the Corinthians*, London 1973³, s. 210–217 (Black's New Testament Commentaries); E. Dąbrowski, *Listy do Koryntian. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1965, s. 215–217 (PŚNT VII); W.F. Orr, J.A. Walther, *I Corinthians. A New Translation, Introduction with a Study of the Life of Paul, Notes, and Commentary*, Garden City, New York 1976, s. 239n, 243 (AB 32).

⁹⁴ Por. E. Dąbrowski, *Listy do Koryntian*, s. 437; K. Prümm, *Diakonia Pneumatos. Der Zweite Korintherbrief als Zugang zur apostolischen Botschaft*, Bd. 1, Rom–Freiburg–Wien 1967, s. 384n; V.P. Furnish, *II Corinthians, Translated with Introduction, Notes, and Commentary*, Garden City, New York 1985, s. 385, 391–393 (AB 32A); C.K. Barrett, *The Second Epistle to the Corinthians*, New York–Evanston–San Francisco–London 1973, s. 204 (Harper's New Testament Commentaries); R.P. Martin, *2 Corinthians*, Dallas, Texas 1991,

Wylicza trudy i przeciwności, jakie znosił, głosząc Ewangelię:

Są sługami Chrystusa? Zdobędę się na szaleństwo: Ja jeszcze bardziej! Bardziej przez trudy, bardziej przez więzienia; daleko bardziej przez chłosty, przez częste niebezpieczeństwa śmierci. Przez Żydów pięciokroć byłem bity po czterdzieści razy bez jednego. Trzy razy byłem sieczony różgami, raz kamienowany, trzykrotnie byłem rozbitkiem na morzu, przez dzień i noc przebywałem na głębiny morskiej. Często w podróży, w niebezpieczeństwach na rzekach, w niebezpieczeństwach od zbójców, w niebezpieczeństwach od własnego narodu, w niebezpieczeństwach od pogan, w niebezpieczeństwach w mieście, w niebezpieczeństwach na pustkowiu, w niebezpieczeństwach na morzu, w niebezpieczeństwach od fałszywych braci; w pracy i umęczeniu, często na czuwaniu, w głodzie i pragnieniu, w licznych postach, w zimnie i nagości, nie mówiąc już o mojej codziennej udręce płynącej z zatroskania o wszystkie Kościoły. Któż odczuwa słabość, bym i ja nie czuł się słabym? Któż doznaje zgorszenia, żebym i ja nie płonął? Jeżeli już trzeba się chlubić, będę się chlubił z moich słabości. Bóg i Ojciec Pana Jezusa, Ten, który jest błogosławiony na wieki, wie, że nie kłamię. W Damaszku namiestnik króla Aretasa rozkazał pilnować miasta Damasceńczyków, chcąc mnie pojmać. Ale przez okno spuszczone mnie w koszu za mur i tak uszedłem rąk jego (2 Kor 11, 23–33)⁹⁵.

W przytoczonym już w związku z apostołskimi zapowiedziami Bożego sądu, nagrody i kary wiecznej tekście z Drugiego Listu do Tesaloniczan zwrócimy teraz uwagę na wprowadzenie, w którym jest mowa o wytrwałości w cierpieniach adresatów:

s. 221–223, 246n (WBC 40); A. Paciorek, *Drugi List do Koryntian. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2017, s. 337–339 (NKB.NT VIII); J. Lambrecht, *Second Corinthians*, Minnesota 1999, s. 120, 127 (SPS 8).

⁹⁵ Por. E. Dąbrowski, *Listy do Koryntian*, s. 463–469; K. Prümm, *Diakonia Pneumatosa*, s. 641–647; V.P. Furnish, *II Corinthians*, s. 514–523, 535–542; C.K. Barrett, *The Second Epistle to the Corinthians*, s. 294–304; R.P. Martin, *2 Corinthians*, s. 374–387; A. Paciorek, *Drugi List do Koryntian*, s. 482–497; J. Lambrecht, *Second Corinthians*, s. 190–199; K. Romaniuk, *Uczniowie i apostołowie Pańscy (kapłaństwo hierarchiczne)*, w: K. Romaniuk, A. Jankowski, *Kapłaństwo w Piśmie Świętym Nowego Testamentu*, Kraków 2010³, s. 145–353, zwłaszcza 265n.

Bracia, zawsze winniśmy Bogu za was dziękować, co jest rzeczą słuszną, bo wiara wasza bardzo wzrasta, a miłość wzajemna u każdego z was się pomnaża, i to tak, że my sami chlubimy się wami w Kościołach Bożych z powodu waszej cierpliwości i wiary we wszystkich waszych prześladowaniach i uciskach, które znosicie. Są one zapowiedzią sprawiedliwego sądu Boga; celem jego jest uznanie was za godnych królestwa Bożego, dla którego też cierpicie. Bo przecież jest rzeczą słuszną u Boga odpłacić uciskiem tym, którzy was uciskają, a wam, uciśnionym, dać odpoczynek z nami, gdy z nieba objawi się Pan Jezus z aniołami swojej potęgi (2 Tes 1, 3–7)⁹⁶.

Drugi List do Tymoteusza zawiera podsumowanie apostołskiej działalności św. Pawła i wyraża jego głębokie przekonanie, że Pan wynagrodzi zarówno jego, jak też wszystkich, którzy z nadzieją oczekują spotkania z Nim:

Albowiem krew moja już ma być wylana na ofiarę, a chwila mojej rozłąki nadeszła. W dobrych zawodach wystąpiłem, bieg ukończyłem, wiary ustrzegłem. Na ostatek odłożono dla mnie wieniec sprawiedliwości, który mi w owym dniu odda Pan, sprawiedliwy Sędzia, a nie tylko mnie, ale i wszystkim, którzy umiłowali pojawienie się Jego (2 Tm 4, 6–8)⁹⁷.

Fragment wcześniej cytowanego tekstu z Listu do Hebrajczyków wśród zapowiedzi Bożego sądu i odpłaty wspomina także radość adresatów podczas prześladowań, które wcześniej znosili:

Przypomnijcie sobie dawniejsze dni, kiedyście to po oświeceniu wytrzymali wielkie zmaganie, to jest udręki, już to wystawieni publicznie na szyderstwa i prześladowania, już to stawszy się towarzyszami tych, którzy to przeżywali. Albowiem współcierpieliście z uwięzionymi, z radością (*μετὰ χαρᾶς*) przyjęliście rabunek waszego mienia, wiedząc, że sami posiadacie majątek lepszy i trwały.

⁹⁶ Por. J. Stępień, *Listy do Tesaloniczan i pasterskie*, s. 210–215; M. Bednarz, *1–2 List do Tesaloniczan*, s. 452–471; E.J. Richard, *First and Second Thessalonians*, s. 301–308, 312–319; F.F. Bruce, *1 & 2 Thessalonians*, s. 143–150, 153–155.

⁹⁷ Por. J. Stępień, *Listy do Tesaloniczan i pasterskie*, s. 444–446; S. Hareźga, *Pierwszy i Drugi List do Tymoteusza. List do Tytusa*, s. 491–496; L. Oberlinner, *Die Pastoralbriefe. Zweiter Timotheusbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1995, s. 158–165 (HTKNT XI, 2/2); M. Dibelius, H. Conzelmann, *A Commentary on the Pastoral Epistles*, s. 116n.

Nie wyzbywajcie się więc waszej ufności, która znajduje wielką odpłatę. Potrzebujecie bowiem wytrwałości, abyście po wypełnieniu woli Bożej dostąpili [spełnienia] obietnicy.

*Jeszcze bowiem krótka, bardzo krótka chwila,
i przyjdzie Ten, który ma nadejść, i nie spóźni się.*

*A mój sprawiedliwy dzięki wierze żyć będzie,
jeśli się cofnie, nie znajdzie dusza moja w nim upodobania.*

My zaś nie należymy do odstępców, którzy idą na zatracenie, ale do wiernych, którzy zbawiają duszę (Hbr 10, 32–39)⁹⁸.

Na początku Pierwszego Listu św. Piotra jest wezwanie do radości podczas prześladowań, które przygotowują wspaniałą nagrodę, gdy Chrystus objawi swą chwałę:

Wy bowiem jesteście przez wiarę strzeżeni mocą Bożą dla zbawienia, gotowego objawić się w czasie ostatecznym. Dlatego radujcie się (ἀγαλλιᾶσθε), choć teraz musicie doznać trochę smutku z powodu różnorodnych doświadczeń. Przez to wartość waszej wiary okaże się o wiele cenniejsza od zniszczalnego złota, które przecież próbuje się w ogniu, na sławę, chwałę i cześć przy objawieniu Jezusa Chrystusa (1 P 1, 5–7)⁹⁹.

Pierwsi uczniowie Chrystusa umieli patrzeć na wszystko z Jego perspektywy, traktować trudy znoszone w Jego służbie jako przygotowanie do udziału w Jego chwale. Dlatego z radością znosili prześladowania. W następnym rozdziale rozważymy nowotestamentowe zachęty do gorliwości i wytrwałości.

⁹⁸ Por. G.W. Buchanan, *To the Hebrews*, s. 173–176; S. Łach, *List do Hebrajczyków*, s. 245–248; A. Malina, *List do Hebrajczyków*, s. 456–464; F.F. Bruce, *The Epistle to Hebrews*, s. 265–276; P. Ellingworth, *The Epistle to the Hebrews*, s. 544–557; H.W. Attridge, *The Epistle to the Hebrews*, s. 297–304; R. Bogacz, *Misja Chrystusa w świetle hapax legomenów*, s. 443–445.

⁹⁹ Por. S. Hałas, *Pierwszy List św. Piotra*, s. 82–88; E.G. Selwyn, *The First Epistle of St. Peter*, s. 125–131; K.H. Schelkle, *Die Petrusbriefe, Der Judasbrief*, s. 32–36; F. Gryglewicz, *Listy katolickie*, s. 179–180; B. Reicke, *The Epistles of James, Peter and Jude*, s. 79n; C. Spicq, *Les Épitres de Saint Pierre*, s. 47–51.

5. Zachęty do gorliwości i wytrwałości

Nowy Testament zawiera wiele zachęt do trwania w wierze, znoszenia trudów, przeciwności i prześladowań, które przygotowują Boże królestwo.

W związku z zapowiedziami przyszłego sądu Bożego przytoczyliśmy słowa Chrystusa z mowy o zburzeniu Jerozolimy i Jego powtórny przyjściu: „Powstaną liczni fałszywi prorocy i wielu w błąd wprowadzą; a ponieważ wzmoże się nieprawość, ostygnie miłość wielu. Lecz kto wytrwa do końca, ten będzie zbawiony” (Mt 24, 11–13; podobnie u pozostałych Synoptyków w zapowiedziach prześladowania uczniów: „Lecz kto wytrwa do końca, ten będzie zbawiony” – Mk 13, 13¹⁰⁰; „Przez swoją wytrwałość ocalicie wasze życie” – Łk 21, 19)¹⁰¹.

Święty Paweł uczy Rzymian i wszystkich chrześcijan o niezmierzonej miłości wszechmogącego Boga do ludzi, która nieskończenie przewyższa wszelkie wrogie moce:

Cóż więc na to powiemy? Jeżeli Bóg z nami, któż przeciwko nam? On, który nawet własnego Syna nie oszczędził, ale Go za nas wszystkich wydał, jakże miałby także wraz z Nim wszystkiego nam nie darować? Któż może wystąpić z oskarżeniem przeciw tym, których Bóg wybrał? Czyż Bóg, który usprawiedliwia? Któż może wydać wyrok potępienia? Czy Chrystus Jezus, który poniósł [za nas] śmierć, co więcej – zmartwychwstał, siedzi po prawicy Boga i przyczynia się za nami? Któż nas może odłączyć od miłości Chrystusowej? Utrapienie, ucisk czy prześladowanie, głód czy nagość, niebezpieczeństwo czy miecz? Jak to jest napisane:

¹⁰⁰ Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza*, s. 312n; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 14–28*, s. 450n; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium, 2: Kommentar zu Kap. 14, 1–28, 20 und Einleitungsfragen*, s. 317n; D.J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, s. 332–335; W.F. Albright, C.S. Mann, *Matthew*, s. 292; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. 2: *Commentary 7: 28–28: 20*, s. 812–814; H. Langkammer, *Ewangelia według św. Marka*, s. 298; C.S. Mann, *Mark*, s. 520; R. Pesch, *Das Markusevangelium, 2: Kommentar zu Kap. 8, 27–16, 20*, s. 286n; F. Sieg, *Ewangelia Jezusa Chrystusa według św. Marka, cz. 3: (Mk 9,14–13,37) Intensywna formacja uczniów przed odejściem Nauczyciela*, s. 202n.

¹⁰¹ Por. F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza*, s. 313n; L.T. Johnson, *The Gospel of Luke*, s. 231; J.A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke (X–XXIV)*, s. 1341; F. Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 12–24*, s. 400n; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Luke*, s. 347.

*Z powodu Ciebie zabijają nas przez cały dzień,
uważają nas za owce na rzeź przeznaczone.*

Ale we wszystkim tym odnosimy pełne zwycięstwo dzięki Temu, który nas umiłował. I jestem pewien, że ani śmierć, ani życie, ani aniołowie, ani Zwierzchności, ani rzeczy terazniejsze, ani przyszłe, ani Moce, ani co [jest] wysoko, ani co głęboko, ani jakiegokolwiek inne stworzenie nie zdoła nas odłączyć od miłości Boga, która jest w Chrystusie Jezusie, Panu naszym (Rz 8, 31–39)¹⁰².

Bóg obiecuje nieskończoną nagrodę tym, którzy odpowiedzą miłością na Jego miłość:

A jednak głosimy mądrość między doskonałymi, ale nie mądrość tego świata ani władców tego świata, [zresztą] przemijających. Lecz głosimy tajemnicę mądrości Bożej, mądrość ukrytą, tę, którą Bóg przed wiekami przeznaczył ku chwale naszej, tę, której nie pojął żaden z władców tego świata; gdyby ją bowiem pojęli, nie ukrzyżowaliby Pana chwały; lecz właśnie [nauczamy], jak zostało napisane: *Ani oko nie widziało, ani ucho nie słyszało, ani serce człowieka nie zdołało pojąć, jak wielkie rzeczy przygotował Bóg tym, którzy Go miłują.*

Nam zaś objawił to Bóg przez Ducha. Duch przenika wszystko, nawet głębokości Boga samego (1 Kor 2, 6–10)¹⁰³.

¹⁰² Por. K. Romaniuk, *List do Rzymian*, s. 187–194; S. Stasiak, *List do Rzymian*, s. 420–431; H. Schlier, *Der Römerbrief*, s. 275–281; B. Byrne, *Romans*, s. 274–281; C.K. Barrett, *A Commentary on the Epistle to the Romans*, s. 171–174; J.A. Fitzmyer, *Romans*, s. 529–538; J.D.G. Dunn, *Romans 1–8*, s. 496–513; R. Baulès, *L'Évangile puissance de Dieu*, 316–319; S. Lyonnet, *Dieu «n'a pas épargné son propre Fils, mais l'a livré» (Rom 8,35.37–39)*, w: *Études sur L'Épître aux Romains*, Roma 1989, s. 255–259 (Analecta Biblica. Investigationes Scientifcae in Res Biblicas, 120); S. Lyonnet, *L'amour efficace du Christ (Rom 8,35.37–39)*, w: *Études sur L'Épître aux Romains*, Roma 1989, s. 260–263 (Analecta Biblica. Investigationes Scientifcae in Res Biblicas, 120); S. Wronka, *La vittoria di Dio e dell'uomo in Paolo. Studio esegetico-teologico su v.κ.ά.ω*, Kraków 2002, s. 223–280 (Pontificia Accademia di Teologia. Facoltà di Teologia); S. Witkowski, *Dlaczego niepokonani? (Rz 8, 31-39)*, w: „Słowo jego płonęło jak pochodnia” (Syr 48, 1). Księga pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Tadeusza Brzegowego, red. P. Łabuda, Tarnów 2011, s. 317–328.

¹⁰³ Por. M. Rosik, *Pierwszy List do Koryntian*, s. 153–156; C.K. Barrett, *A Commentary on the First Epistle to the Corinthians*, s. 68–74; E. Dąbrowski, *Listy do Koryntian*, s. 159–162; W.F. Orr, J.A. Walther, *I Corinthians*, s. 156n, 161–165.

Motywy decydującym o otrzymaniu wspaniałej, niewypowiedzianej ludzkimi środkami nagrody, jest przede wszystkim miłość, wyrażająca się w zachowywaniu Jego przykazań (por. 1 J 5, 3) i świadczeniu czynnej miłości potrzebującym. Na tym polega praca chrześcijanina obejmująca jego działanie w społeczności ludzkiej i w Kościele.

Skoro sportowcy są zdolni do podejmowania różnych wyrzeczeń, by osiągnąć przemijającą sławę i nagrodę, tym bardziej uczniowie Chrystusa powinni podejmować wysiłki, by osiągnąć nagrodę wieczną:

Czyż nie wiecie, że gdy zawodnicy biegną na stadionie, wszyscy wprawdzie biegną, lecz jeden tylko otrzymuje nagrodę? Przeto tak biegnijcie, abyście ją otrzymali. Każdy, kto staje do zapasów, wszystkiego sobie odmawia; oni, aby zdobyć przemijającą nagrodę, my zaś – nieprzemijającą. Ja przeto biegnę nie jakby na oślepie; walczę nie tak, jakby zadając ciosy w próżnię – lecz poskrabiam moje ciało i biorę je w niewolę, abym innym głosząc naukę, sam przypadkiem nie został uznany za niezdatnego (1 Kor 9, 24–27)¹⁰⁴.

Święty Paweł dzieli się własnym doświadczeniem odczuwania Bożej pomocy podczas trudów apostołskiej pracy:

Jak bowiem obfitują w nas cierpienia Chrystusa, tak też wielkiej doznajemy przez Chrystusa pociechy. Ale gdy znosimy udręki – to dla pociechy i zbawienia waszego; a gdy pocieszani jesteśmy – to dla waszej pociechy, sprawiającej, że z wytrwałością znosicie te same cierpienia, których i my doznajemy. A nadzieja nasza co do was jest silna, bo wiemy, że jak cierpień jesteście współuczestnikami, tak i pociechy. Nie chciałbym bowiem, bracia, byście nie wiedzieli o ucisku doznanym przez nas w Azji; jak do ostateczności i ponad siły byliśmy doświadczani, tak iż zwątpiliśmy, czy uda się nam ujść z życiem. Lecz właśnie w samych sobie znaleźliśmy wyrok śmierci: aby nie ufać sobie samemu, lecz Bogu, który wskrzesza umarłych. On to ocalił nas tylekroć od śmierci i [nadal] będzie ocalał. Tak, mamy nadzieję, że nadal będzie nas ratował przy współudziale waszych za nas

¹⁰⁴ Por. C.K. Barrett, *A Commentary on the First Epistle to the Corinthians*, s. 217n; M. Rosik, *Pierwszy List do Koryntian*, s. 306–309; E. Dąbrowski, *Listy do Koryntian*, s. 217–219; W.F. Orr, J.A. Walther, *I Corinthians*, s. 240, 243.

modlitw, aby w ten sposób wielu dzięki składało za dar dla wielu w nas złożony (2 Kor 1, 5–11)¹⁰⁵;

Przechowujemy zaś ten skarb w naczyniach glinianych, aby z Boga była owa przeogromna moc, a nie z nas. Zewsząd cierpienia znosimy, lecz nie poddajemy się zwątpieniu; żyjemy w niedostatku, lecz nie rozpaczamy; znosimy prześladowania, lecz nie czujemy się osamotnieni, obalają nas na ziemię, lecz nie ginimy. Nosimy nieustannie w ciele naszym konanie Jezusa, aby życie Jezusa objawiało się w naszym ciele. Ciągłe bowiem my, którzy żyjemy, jesteśmy wydawani na śmierć z powodu Jezusa, aby życie Jezusa objawiało się w naszym śmiertelnym ciele. Tak więc działa w nas śmierć, podczas gdy w was – życie. A że mamy tego samego ducha wiary, według którego napisano: *Uwierzyłem, dlatego przemówiłem*, my także wierzymy i dlatego mówimy, przekonani, że Ten, który wskrzesił Jezusa, z Jezusem przywróci życie także nam i stawi nas przed sobą razem z wami. Wszystko to bowiem dla was, ażeby łaska, obfitująca we wdzięczność wielu, pomnażała się Bogu na chwałę. Dlatego to nie poddajemy się zwątpieniu, chociaż bowiem niszczejże nasz człowiek zewnętrzny, to jednak ten, który jest wewnątrz, odnawia się z dnia na dzień. Niewielkie bowiem utrapienia nasze obecnego czasu gotują bezmiar chwały przyszłego wieku dla nas, którzy się wpatrujemy nie w to, co widzialne, lecz w to, co niewidzialne. To bowiem, co widzialne, przemija, to zaś, co niewidzialne, trwa wiecznie (2 Kor 4, 7–18)¹⁰⁶.

List do Efezjan przekazuje dziękczynienie św. Pawła za wiarę i miłość Efezjan oraz modlitwę, by coraz lepiej rozumieli wielkość Bożej mocy i miłości, trwając w wierze i miłości Boga i bliźnich:

¹⁰⁵ Por. E. Dąbrowski, *Listy do Koryntian*, s. 402–405; K. Prümm, *Diakonia Pneumatos*, s. 14–29; V.P. Furnish, *II Corinthians*, s. 110–116, 118–125; C.K. Barrett, *The Second Epistle to the Corinthians*, s. 61–68; R.P. Martin, *2 Corinthians*, s. 9–12; A. Paciorek, *Drugi List do Koryntian*, s. 117–127; J. Lambrecht, *Second Corinthians*, s. 19–25.

¹⁰⁶ Por. E. Dąbrowski, *Listy do Koryntian*, s. 420–424; K. Prümm, *Diakonia Pneumatos*, s. 228–262; V.P. Furnish, *II Corinthians*, s. 253–263, 278–295; C.K. Barrett, *The Second Epistle to the Corinthians*, s. 136–148; R.P. Martin, *2 Corinthians*, s. 81–95; A. Paciorek, *Drugi List do Koryntian*, s. 235–254; J. Lambrecht, *Second Corinthians*, s. 71–82, 86–88; A. Paciorek, *Skarb w glinianym naczyniu (2 Kor 4,7–15)*, w: *Gloriam praecedat humilitas (Prz 15, 33)*. Księga pamiątkowa dla Księdza Profesora Antoniego Troniny w 70. rocznicę urodzin, red. M. Szmajdziński, Częstochowa 2015, s. 497–514.

Przeto i ja, usłyszawszy o waszej wierze w Pana Jezusa i o miłości względem wszystkich świętych, nie zaprzestaję dziękczynienia, wspominając was w moich modlitwach. [Proszę w nich], aby Bóg Pana naszego Jezusa Chrystusa, Ojciec chwały, dał wam ducha mądrości i objawienia w głębszym poznawaniu Jego samego. [Niech da] wam światłe oczy serca, byście wiedzieli, czym jest nadzieja, do której On wzywa, czym bogactwo chwały Jego dziedzictwa wśród świętych i czym przeogromna Jego moc względem nas wierzących – na podstawie działania Jego potęgi i siły (Ef 1, 15–19)¹⁰⁷.

Pokazuje nadzieję, do której Bóg wzywa i bogactwo Jego chwały.

Święty Paweł dzieli się z Filipianami swoim przekonaniem o najwyższej wartości wiary w Chrystusa i służby Jemu, którą chce wytrwale pełnić, dążąc do nagrody, którą On obiecuje:

Bracia, chcę, abyście wiedzieli, że moje sprawy przyniosły raczej korzyść Ewangelii, tak iż kajdany moje stały się głośnie w Chrystusie w całym pretorium i u wszystkich innych. I tak więcej braci, ośmielonych w Panu moimi kajdanami, bardziej się odważa głosić bez lęku słowo Boże. Niektórzy wprowadzie z zawiści i przekory, inni zaś z dobrej woli głoszą Chrystusa. Ci ostatni [głoszą] z miłości, świadomi tego, że jestem przeznaczony do obrony Ewangelii. Tamci zaś, powodowani niewłaściwym współzawodnictwem, rozgłaszają Chrystusa nieszczerze, sądząc, że przez to dodadzą ucisku moim kajdanom. Ale cóż to znaczy? Jedyne to, że czy to obłudnie, czy naprawdę, na wszelki sposób głosi się Chrystusa. A z tego ja się cieszę i będę się cieszył. Wiem bowiem, że mi to wyjdzie na zbawienie dzięki waszej modlitwie i pomocy, udzielanej przez Ducha Jezusa Chrystusa, zgodnie z gorącym oczekiwaniem i nadzieją (ἐλπίδα) moją, że w niczym nie doznam zawodu. Lecz jak zawsze, tak i teraz, z całą swobodą i jawnością Chrystus będzie uwielbiony w moim ciele: czy to przez życie, czy przez śmierć. Dla mnie bowiem żyć – to Chrystus, a umrzeć – to zysk. Jeśli zaś żyć w ciele – to dla mnie owocna praca, cóż mam wybrać? Nie umiem powiedzieć. Z dwóch stron doznaję nalegania: pragnę odejść, a być z Chrystusem, bo to o wiele lepsze; pozostawać

¹⁰⁷ Por. A. Jankowski, *Listy więzienne świętego Pawła*, s. 380–385; J. Gnillka, *Der Epheserbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1977², s. 88–93 (HTKNT X, 2); M. Barth, *Ephesians 1–3. Introduction, Translation and Commentary on Chapters 1–3*, Garden City, New York 1974, s. 145–152, 160–164 (AB 34); R. Mazur, *La retorica della Lettera agli Efesini*, Milano, Jerusalem 2010, s. 75–88, 433 (Analecta Studium Biblicum Franciscanum, 75).

zaś w ciele – to bardziej konieczne ze względu na was. A ufny w to, wiem, że pozostanę, i to pozostanę nadal dla was wszystkich, dla waszego postępu i radości w wierze, aby rosła wasza duma w Chrystusie Jezusie przez moją ponowną obecność u was (Flp 1, 12–26)¹⁰⁸.

Uważa spotkanie z Chrystusem i trwanie z Nim za najwyższą wartość, ale jest gotów – jeśli On tego chce – nadal żyć i pracować dla dobra braci, którym głosi Ewangelię.

Dla Niego wyzułem się ze wszystkiego i uznaję to za śmieci, bylebym pozyskał Chrystusa i znalazł się w Nim – nie mając mojej sprawiedliwości, pochodzącej z Prawa, lecz Bożą sprawiedliwość, otrzymaną dzięki wierze w Chrystusa, sprawiedliwość pochodzącą od Boga, opartą na wierze – przez poznanie Go: zarówno mocy Jego zmartwychwstania, jak i udziału w Jego cierpieniach – w nadziei, że upodabniając się do Jego śmierci, dojdę jakoś do pełnego powstania z martwych. Nie [mówię], że już [to] osiągnąłem i już się stałem doskonałym, lecz pędzę, abym też [to] zdobył, bo i sam zostałem zdobyty przez Chrystusa Jezusa (Flp 3, 8–12);

Bracia, ja nie sądzę o sobie samym, że już zdobyłem, ale to jedno [czynię]: zapominając o tym, co za mną, a wytyżając siły ku temu, co przede mną, pędzę ku wyznaczonej mecie, ku nagrodzie, do jakiej Bóg wzywa w górę, w Chrystusie Jezusie (Flp 3, 13n)¹⁰⁹.

Pozostawia to, co było dotychczas, pragnąc jak najlepiej wykorzystać obecny czas, którym dysponuje.

¹⁰⁸ Por. A. Jankowski, *Listy więzienne świętego Pawła*, s. 84–102; J. Gnilka, *Der Philipperbrief*, s. 54–95; J. Flis, *List do Filipian*, s. 121–177; G.F. Hawthorne, *Philippians*, s. 31–53; E.J. Jezierska, „Być z Chrystusem” zaraz po śmierci. Św. Paweł o wspólnotcie wiernego z Chrystusem po życiu doczesnym (Flp 1, 23; 2 Kor 5, 8), CT 55 (1985) nr 1, s. 29–36; oraz mój artykuł, „Dla mnie żyć – to Chrystus” (Flp 1,21) – Pawłowa odpowiedź na odwieczne pytanie o sens ludzkiego życia, RBL 39 (1986), s. 121–126.

¹⁰⁹ Por. A. Jankowski, *Listy więzienne świętego Pawła*, s. 146–157; J. Gnilka, *Der Philipperbrief*, s. 191–200; J. Flis, *List do Filipian*, s. 361–378; G.F. Hawthorne, *Philippians*, s. 136–155.

Drugi List do Tymoteusza pokazuje młodemu biskupowi drogę wierności otrzymanej nauce, którą ma wytrwale przekazywać powierzonym mu ludziom:

Ty więc, moje dziecko, nabieraj mocy dzięki łasce, która jest w Chrystusie Jezusie, a to, co usłyszałeś ode mnie za pośrednictwem wielu świadków, przekaz wiarygodnym ludziom, którzy będą zdolni nauczać też innych. Bierz udział w trudach i przeciwnościach jako dobry żołnierz Chrystusa Jezusa. Nikt walczący po żołniersku nie wikła się w zabiegi około utrzymania, żeby się spodobać temu, kto go zaciągnął. Również jeżeli ktoś staje do zapasów, otrzymuje wieniec tylko [wtedy], gdy walczył przepisowo. Rolnik, który się trzodzi, pierwszy powinien korzystać z plonów. Rozważaj, co mówię, albowiem Pan da ci zrozumienie we wszystkim. Pamiętaj na Jezusa Chrystusa, potomka Dawida. On według Ewangelii mojej powstał z martwych. Dla niej znoszę niedolę aż do więzów jak złoczyńca; ale słowo Boże nie uległo spętaniu. Dlatego znoszę wszystko przez wzgląd na wybranych, aby i oni dostąpili zbawienia w Chrystusie Jezusie, wraz z wieczną chwałą. Nauka to godna wiary: „Jeżeli bowiem z Nim współumarliśmy, z Nim także żyć będziemy. Jeśli trwamy w cierpliwości, z Nim też królować będziemy. Jeśli się będziemy Go zapierali, to i On nas się zaprze. Jeśli my odmawiamy wierności, On wiary dochowuje, bo nie może się zaprzeć siebie samego (2 Tm 2, 1–13)¹¹⁰.

List do Hebrajczyków przestrzega wiernych przed odstępstwem, zachęca do wytrwałości:

Bacście, bracia, aby nie było w kimś z was przewrotnego serca niewiary, której skutkiem jest odstąpienie od Boga żywego, lecz zachęcajcie się wzajemnie każdego dnia (ἐκάστην ἡμέραν), póki trwa to, co zwie się *dziś* (σήμερον), aby ktoś z was nie uległ zatwardziałości przez oszustwo grzechu. Jesteśmy bowiem

¹¹⁰ Por. J. Stępień, *Listy do Tesaloniczan i pasterskie*, s. 417–424; S. Haręzga, *Pierwszy i Drugi List do Tymoteusza. List do Tytusa*, s. 404–426; L. Oberlinner, *Die Pastoralbriefe. Zweiter Timotheusbrief*, s. 65–89; M. Dibelius, H. Conzelmann, *A Commentary on the Pastoral Epistles*, s. 107–109; K. Romaniuk, *Uczniowie i apostołowie Pańscy (kapłaństwo hierarchiczne)*, s. 335–338; A. Rambiert, „Metaforyczny trójgłos”. *Rzecz o żołnierzu, zapasniku i rolniku w 2 Tm 2,4–6*, „Scriptura Sacra. Studia Biblijne Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego” 17 (2013), s. 33–46.

współuczestnikami Chrystusa, jeśli pierwotną nadzieję do końca zachowamy silną (Hbr 3, 12–14)¹¹¹.

Lękajmy się przeto, gdy jeszcze trwa obietnica wejścia *do Jego odpoczynku*, aby ktoś z was nie mniemał, iż jest jej pozbawiony. Albowiem i myśmy otrzymali dobrą nowinę, tak jak i tamci, lecz tamtym słowo usłyszane nie było pomocne, gdyż nie łączyli się przez wiarę z tymi, którzy je usłyszeli. Wchodzimy istotnie do odpoczynku my, którzyśmy uwierzyli, jak to powiedział:

Toteż przysiągłem w swym gniewie:

Nie wejdą do mego odpoczynku,

aczkolwiek dzieła były dokonane od stworzenia świata. Powiedział bowiem [Bóg] na pewnym miejscu o siódmym dniu w ten sposób: *I odpoczął Bóg w siódmym dniu po wszystkich dziełach swoich*. I znowu tamże: *Nie wejdą do mego odpoczynku*. Wynika więc z tego, że wejdą tam niektórzy, gdyż ci, co wcześniej otrzymali dobrą nowinę, nie weszli z powodu nieposłuszeństwa, dlatego Bóg na nowo wyznacza pewien dzień – *dziś* – po upływie dłuższego czasu, mówiąc przez Dawida, jak to przedtem zostało powiedziane:

Dziś, jeśli głos Jego usłyszycie,

nie zatwardzajcie serc waszych!

Gdyby bowiem Jozue wprowadził ich do odpoczynku, nie mówiłby potem o innym dniu. A zatem pozostaje odpoczynek szabatu dla ludu Bożego. Kto bowiem wszedł do jego odpoczynku, odpocznie po swych czynach, jak Bóg po swoich. Spieszymy się więc wejść do owego odpoczynku, aby nikt nie poszedł za tym samym przykładem nieposłuszeństwa. Żywe bowiem jest słowo Boże, skuteczne i ostrzejsze niż wszelki miecz obosieczny, przenikające aż do rozdzielenia duszy i ducha, stawów i szpiku, zdolne osądzić pragnienia i myśli serca. Nie ma stworzenia, które by dla Niego było niewidzialne; przeciwnie, wszystko odkryte jest i odsłonięte przed oczami Tego, któremu musimy zdać rachunek (Hbr 4, 1–13); tekst komentowany w prologu Reguły św. Benedykta i anonimowej Reguły Mistrza)¹¹².

¹¹¹ Por. G.W. Buchanan, *To the Hebrews*, s. 65n; S. Łach, *List do Hebrajczyków*, s. 154–156; A. Malina, *List do Hebrajczyków*, s. 249–251; F.F. Bruce, *The Epistle to Hebrews*, s. 65–68; P. Ellingworth, *The Epistle to the Hebrews*, s. 220–228; H.W. Attridge, *The Epistle to the Hebrews*, s. 116–119; R. Bogacz, *Misja Chrystusa w świetle hapax legomenów*, s. 153n; R. Schnackenburg, *Nauka moralna Nowego Testamentu*, s. 335.

¹¹² Por. G.W. Buchanan, *To the Hebrews*, s. 68–79; S. Łach, *List do Hebrajczyków*, s. 157–163; A. Malina, *List do Hebrajczyków*, s. 254–262; F.F. Bruce, *The Epistle to Hebrews*, s. 70–83; P. Ellingworth, *The Epistle to the Hebrews*, s. 237–265; H.W. Attridge, *The Epistle to the*

Pierwszy List św. Piotra wzywa pasterzy do gorliwości w posłudze, wytrwałości w znoszeniu przeciwności i przeciwstawianiu się działaniom złego ducha, obiecuje nagrodę od Najwyższego Pasterza:

Starszych więc, którzy są wśród was, proszę, ja również starszy, a przy tym świadek Chrystusowych cierpień oraz uczestnik tej chwały, która ma się objawić: paście stado Boże, które jest przy was, strzegąc go nie pod przymusem, ale z własnej woli, po Bożemu; nie ze względu na brudny zysk, ale z oddaniem; i nie jak ci, którzy ciemieją wspólnoty, ale jako żywe przykłady dla stada. Kiedy zaś objawi się Najwyższy Pasterz, otrzymacie niewiednący wieniec chwały. Tak samo wy, młodzieńcy, bądźcie poddani starszym!

Wszyscy zaś wobec siebie wzajemnie przyobleczcie się w pokorę, *Bóg* bowiem *pyszny* się *sprzeciwia*, a *pokornym* *łaskę* daje. Upokórcie się więc pod mocną ręką Boga, aby was wywyższył w stosownej chwili. *Wszystkie troski* wasze *przerzućcie na Niego*, gdyż *Jemu* zależy na was. Bądźcie trzeźwi! Czuwajcie! Przeciwnik wasz, diabeł, jak lew ryczący krąży, szukając, kogo pożreć. Mocni w wierze przeciwstawcie się *Jemu*: Wiecie, że te same cierpienia znoszą wasi bracia na świecie. A *Bóg* wszelkiej łaski, Ten, który was powołał do wiecznej swojej chwały w Chrystusie, gdy trochę pocierpicie, sam was udoskonali, utwierdzi, umocni i ugruntuje. *Jemu* chwała i moc na wieki wieków! Amen (1 P 5, 1–10)¹¹³.

Szczególnie konkretne wskazanie jest w w. 8: „Trzeźwymi bądźcie i czuwajcie”.

Przytoczne teksty przekazują zachęty do trwania w wierze w oparciu o nadzieję udziału w wiecznej radości z Chrystusem. Jest to mocna podstawa do gotowości oddania życia, ale też do dalszego życia zgodnego z Bożymi wymaganiami i gorliwej pracy nad rozszerzaniem wspólnoty uczniów Zbawiciela.

Niżej rozważymy zachęty do właściwego wykorzystywania czasu, jaki daje nam *Bóg*.

Hebrews, s. 122–136; R. Bogacz, *Misja Chrystusa w świetle hapax legomenów*, s. 156–163; A. Jankowski, *Chrystus Kapłan wydoskonalony przez cierpienie*, s. 103n.

¹¹³ Por. S. Hałas, *Pierwszy List św. Piotra*, s. 321–350; E.G. Selwyn, *The First Epistle of St. Peter*, s. 227–241; K.H. Schelkle, *Die Petrusbriefe, Der Judasbrief*, s. 127–133; F. Gryglewicz, *Listy katolickie*, s. 237–243; B. Reicke, *The Epistles of James, Peter and Jude*, s. 128–132; C. Spicq, *Les Épitres de Saint Pierre*, s. 163–176.

6. Zachęty do wykorzystywania danego nam sposobnego czasu

Wśród zachęt do gorliwości i wytrwałości były wskazania, by dobrze wykorzystywać dany nam czas. Teraz zastanowimy się szczególnie nad wypowiedziami na temat sposobnego czasu i właściwego postępowania w tym danym nam okresie czy momencie naszego życia.

Na początku części rozważań poświęconej tekstom z Nowego Testamentu przytoczyliśmy wypowiedzi Chrystusa i apostołów o sądzie Bożym, na który trzeba się przygotować, nagrodzie i karze, jakie zostaną wtedy wymierzone. Wiele z nich mówiło o potrzebie czuwania, właściwego wykorzystania czasu, którym dysponujemy. Teraz zwrócimy uwagę na to, co zależy od człowieka – odpowiednie przeżycie czasu na ziemi i czwanie. Język grecki określa czas dwoma rzeczownikami. O ile χρόνος oznacza ogólnie czas i jego odcinki¹¹⁴, o tyle καιρός to czas sposobny, pora, chwila, związany ze szczególnymi wydarzeniami, którego wykorzystanie ma bardzo ważne znaczenie¹¹⁵.

W rozważaniach na temat biblijnej koncepcji czasu wspomnieliśmy, że w Ewangelii św. Jana na szczególny moment wypełniania przez Pana Jezusa Jego misji wskazuje określenie godzina (ώρα). On znał swoją godzinę. Także Jego uczniowie powinni być w stanie rozeznać właściwy czas i odpowiednio go wykorzystać.

W Kanie Galilejskiej Jezus mówi do Matki: „Czyż to moja lub Twoja sprawa, Niewiasto? [Czyż] jeszcze nie nadeszła godzina moja (οἰπῶ ἡκει ἡ ὥρα μου)?” (J 2, 4)¹¹⁶.

Do braci (kuzynów) chcących skłonić Go, by udał się do Jerozolimy na święto: „Powiedział więc do nich Jezus: «Mój czas (ὁ καιρός ὁ ἐμός) jeszcze nie nadszedł, ale dla was – zawsze jest odpowiedni. Was świat nie może nienawidzić, ale Mnie nienawidzi, bo Ja o nim zaświadczam, że złe są jego

¹¹⁴ Por. R. Popowski, *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu. Wydanie z pełną lokalizacją greckich haseł, kluczem polsko-greckim oraz indeksem form czasownikowych*, Warszawa 1995, s. 611 (PSB); G. Dellling, χρόνος, w: ThWNT IX, s. 576–589.

¹¹⁵ Por. R. Popowski, *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu*, s. 311; G. Dellling, καιρός, w: ThWNT III, s. 456–463.

¹¹⁶ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium, 1: Einleitung und Kommentar zu Kap. 1–4*, s. 333–336; L. Stachowiak, *Ewangelia według św. Jana*, s. 163–167; H. van den Bussche, *Jean*, s. 146–148; J. Moloney, *The Gospel of John*, s. 67, 71n; G.R. Beasley-Murray, *John*, s. 34n; R.E. Brown, *The Gospel according to John I–XII*, s. 99n; S. Mędała, *Ewangelia według świętego Jana, rozdziały 1–12*, s. 356n.

uczynki. Wy idźcie na święto; Ja jeszcze nie idę na to święto, bo czas mój (ὁ ἔμὸς καιρὸς) jeszcze się nie wypełnił» (J 7, 6–8).

Po sporach w czasie Świąta Namiotów przeciwnicy Mistrza z Nazaretu: „Zamierzali więc Go pojmać, jednakże nikt nie podniósł na Niego ręki, ponieważ godzina Jego jeszcze nie nadeszła (ὅτι οὐπω ἐληλύθει ἡ ὥρα αὐτοῦ)» (J 7, 30)¹¹⁷.

Po wjeździe do Jerozolimy, w ostatniej mowie do tłumów powiedział: „Nadeszła godzina (ἐληλύθει ἡ ὥρα), aby został otoczony chwałą Syn Człowieczy. [...] Teraz *dusza moja doznała lęku i coś mam powiedzieć? Ojczce, wybaw Mnie od tej godziny* (σωσόν με ἐκ τῆς ὥρας ταύτης). Ależ właśnie dlatego przyszedłem na tę godzinę (ἀλλὰ διὰ τοῦτο ἦλθον εἰς τὴν ὥραν ταύτην). Ojczce, wsław imię Twoje!» (J 12, 23. 27n)¹¹⁸.

Tekst na temat ostatniej wieczerzy Ewangelista rozpoczyna słowami: „Było to przed Świętem Paschy Jezus wiedząc, że nadeszła godzina Jego (αὐτοῦ ἡ ὥρα), by przeszedł z tego świata do Ojca, umiłowałszy swoich na świecie, do końca ich umiłował» (J 13, 1)¹¹⁹.

Pierwsze zdania modlitwy arcykapłańskiej to: „Ojczce, nadeszła godzina (ἐληλύθει ἡ ὥρα). Otocz swego Syna chwałą, aby Syn Ciebie nią otoczył i aby mocą władzy udzielonej Mu przez Ciebie nad każdym człowiekiem dał życie wieczne wszystkim tym, których Mu dałeś» (J 17, 1n)¹²⁰.

¹¹⁷ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium, 2: Kommentar zu Kap. 5–12*, s. 195–197, 205; L. Stachowiak, *Ewangelia według św. Jana*, s. 224–226, 229; H. van den Bussche, *Jean*, s. 283n, 290n; R.E. Brown, *The Gospel according to John I–XII*, s. 306n, 308n; S. Mędała, *Ewangelia według świętego Jana rozdziały 1–12*, s. 629–631, 646; J. Moloney, *The Gospel of John*, s. 237–239, 247; G.R. Beasley–Murray, *John*, s. 107, 111n.

¹¹⁸ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium, 2: Kommentar zu Kap. 5–12*, s. 479n, 484–487; L. Stachowiak, *Ewangelia według św. Jana*, s. 288–291; H. van den Bussche, *Jean*, s. 359–363; R.E. Brown, *The Gospel according to John I–XII*, s. 467n, 470n, 475n; S. Mędała, *Ewangelia według świętego Jana rozdziały 1–12*, s. 629–863n, 866n; J. Moloney, *The Gospel of John*, s. 353–355, 359n; G.R. Beasley–Murray, *John*, s. 211n.

¹¹⁹ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium, 3: Kommentar zu Kap. 13–21*, Freiburg–Basel–Wien 1976², s. 15–17 (HTKNT IV, 3); L. Stachowiak, *Ewangelia według św. Jana*, s. 300; H. van den Bussche, *Jean*, s. 372–374; R.E. Brown, *The Gospel according to John XIII–XXI. Introduction, Translation, and Notes*, Garden City, New York 1970, s. 549n, 563 (AB 29A); S. Mędała, *Ewangelia według świętego Jana, rozdziały 13–21. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2010, s. 54 (NKB.NT IV, 2); J. Moloney, *The Gospel of John*, s. 373n, 378; G.R. Beasley–Murray, *John*, s. 232n.

¹²⁰ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium, 3: Kommentar zu Kap. 13–21*, s. 192–195; L. Stachowiak, *Ewangelia według św. Jana*, s. 340n; H. van den Bussche, *Jean*,

Warto też przytoczyć wypowiedź z mowy pożegnalnej o porodzie jako godzinie kobiety, do której porównuje Mistrz sytuację uczniów zasmuconych z powodu Jego zapowiedzianego odejścia:

Kobieta, gdy rodzi, doznaje smutku, bo przyszła jej godzina (ὅτι ἦλθεν ἡ ὥρα αὐτῆς). Gdy jednak urodzi dziecko, już nie pamięta o bólu – z powodu radości, że się człowiek na świat narodził. Także i wy teraz doznajecie smutku. Znowu jednak was zobaczę i rozraduje się serce wasze, a radości waszej nikt wam nie zdoła odebrać. W owym zaś dniu (ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ) o nic nie będziecie Mnie pytać (J 16, 21–23)¹²¹.

Można też przypomnieć sformułowanie z Męki Pańskiej według św. Łukasza. Pan Jezus powiedział do ludzi, którzy przyszli Go pojmać: „Gdy codziennie bywałem z wami w świątyni, nie podnieśliście rąk na Mnie, lecz to jest wasza godzina i panowanie ciemności (αὕτη ἐστὶν ὑμῶν ἡ ὥρα καὶ ἡ ἐξουσία τοῦ σκότους)” (Łk 22, 53). Godzina ciemności, w której siły zła wydają się triumfować, jest także godziną Jezusa, który odniesie nad nimi ostateczne zwycięstwo¹²².

Święty Paweł pisze do Rzymian o czasie, w którym dokonało się zbawcze dzieło Chrystusa, o cierpieniach, jakie wierni znoszą w obecnym czasie,

s. 449n; R.E. Brown, *The Gospel according to John XIII–XXI*, s. 740n, 751n; S. Mędała, *Ewangelia według świętego Jana, rozdziały 13–21*, s. 151n; J. Moloney, *The Gospel of John*, s. 460–464; G.R. Beasley–Murray, *John*, s. 296; D. Gaida, *Bóg jednoczący ludzi z Sobą i między sobą w Ewangelii św. Jana*, s. 156–159.

¹²¹ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium, 3: Kommentar zu Kap. 13–21*, s. 177–180; L. Stachowiak, *Ewangelia według św. Jana*, s. 335; H. van den Bussche, *Jean*, s. 441n; R.E. Brown, *The Gospel according to John XIII–XXI*, s. 721–723, 731–734; S. Mędała, *Ewangelia według świętego Jana, rozdziały 13–21*, s. 137n; J. Moloney, *The Gospel of John*, s. 448–452; G.R. Beasley–Murray, *John*, s. 285n; B. Kl'uska, *Uczeń ikoną Chrystusa. Studium egzegetyczno-teologiczne Mowy pożegnalnej J 13,31 – 16,33*, Lublin 2007, s. 326–330 (Studia Biblica Lublinensia, 3). Ogólnie na temat znaczenia terminów „godzina” i „teraz” w Ewangelii św. Jana por. S. Zedda, *L'escatologia biblica*, vol. 2, s. 362–367.

¹²² Por. F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza*, s. 336; L.T. Johnson, *The Gospel of Luke*, s. 353, 355; J.A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke (X–XXIV)*, s. 1449, 1451n; F. Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 12–24*, s. 484; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Luke*, s. 372; R.E. Brown, *The Death of the Messiah. From Gethsemane to the Grave. A Commentary on the Passion Narratives in the Four Gospels*, Volume One, New York, London, Toronto, Sydney, Auckland 1994, s. 291–293 (The Anchor Bible Reference Library).

przygotowującym przyszłą chwałę, i wzywa do właściwego postępowania w chwili obecnej, która jest godziną powstania ze snu:

Chrystus bowiem umarł za nas, jako za grzeszników w oznaczonym czasie (κατὰ καιρὸν), gdyśmy „jeszcze” byli bezsilni (Rz 5, 6).

Przeciwstawia cierpienia znoszone w obecnym czasie przyszłej chwale:

Sądzę bowiem, że cierpień terażniejszych (τοῦ νῦν καιροῦ) nie można stawiać na równi z chwałą, która ma się w nas objawić (Rz 8, 18)¹²³.

Wzywa, by dobrze wykorzystać obecną chwilę – godzinę powstania ze snu, duchowej przemiany:

A zwłaszcza rozumiejcie chwilę obecną (εἰδότες τὸν καιρὸν): teraz nadeszła dla was godzina (ῥῆα) powstania ze snu (ἐξ ὕπνου ἐγερθῆναι). Teraz bowiem zbawienie jest bliżej nas niż wtedy, gdyśmy uwierzyli. Noc się posunęła, a przybliżył się dzień. Odrzućmy więc uczynki ciemności, a przyobleczmy się w zbroję światła! Żyjmy przyzwoicie jak w jasny dzień: nie w hulankach i pijatykach, nie w rozpuście i wyuzdaniu, nie w kłótni i zazdrości. Ale przyobleczcie się w Pana Jezusa Chrystusa i nie troszczcie się zbytnio o ciało, dogadzając żądom (Rz 13, 11–14)¹²⁴.

Uczy Koryntian, że Bóg będzie ich umacniał w wierności aż do dnia przyjścia Chrystusa:

¹²³ Por. K. Romaniuk, *List do Rzymian*, s. 133, 176; S. Stasiak, *List do Rzymian*, s. 296–298, 400n; H. Schlier, *Der Römerbrief*, s. 151–153, 257n; B. Byrne, *Romans*, s. 167, 171, 254n, 257, 259n; C.K. Barrett, *A Commentary on the Epistle to the Romans*, s. 105n, 165; J.A. Fitzmyer, *Romans*, s. 398n, 506; J.D. G. Dunn, *Romans 1–8*, s. 254n, 266n, 467–469, 486n; R. Baulès, *L'Évangile puissance de Dieu*, s. 166, 212; A. Gieniusz, *Cierpienia obecnego czasu „nie stanowią zagrożenia dla” (ouk aksia pros) chwały, która ma się w nas objawić*, CT 69 (1999), 3, s. 27–47, zwłaszcza 35–37; H. Schlier, *Das Ende der Zeit, Exegetische Aufsätze und Vorträge III*, Freiburg, Basel, Wien 1971, s. 251n.

¹²⁴ Por. K. Romaniuk, *List do Rzymian*, s. 256–259; S. Stasiak, *List do Rzymian*, s. 584–591; H. Schlier, *Der Römerbrief*, s. 397–401; B. Byrne, *Romans*, s. 397–403; C.K. Barrett, *A Commentary on the Epistle to the Romans*, s. 252–255; J.A. Fitzmyer, *Romans*, s. 681–685; J.D.G. Dunn, *Romans 9–16*, Dallas, Texas 1991, s. 783–794 (WBC 38B); R. Baulès, *L'Évangile puissance de Dieu*, s. 277–281.

Nie doznajecie tedy braku żadnej łaski, oczekując objawienia się Pana naszego Jezusa Chrystusa. On też będzie umacniał was aż do końca, abyście byli bez zarzutu w dzień Pana naszego Jezusa Chrystusa (ἐν τῇ ἡμέρᾳ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ [Χριστοῦ]). Wierny jest Bóg, który powołał was do współuczestnictwa z Synem swoim Jezusem Chrystusem, Panem naszym (1 Kor 1, 7–9).

Wzywa, by pamiętać o przemijaniu czasu:

Mówię [wam], bracia, czas jest krótki (ὁ καιρὸς συνεσταλμένος ἐστίν). Trzeba więc, aby ci, którzy mają żony, tak żyli, jakby byli nieżonaci, a ci, którzy płaczą, tak jakby nie płakali, ci zaś, którzy się radują, tak jakby się nie radowali; ci zaś, którzy nabywają, jak gdyby nie posiadali; ci, którzy używają tego świata, tak jakby z niego nie korzystali. Przemija bowiem postać tego świata (παράγει γὰρ τὸ σχῆμα τοῦ κόσμου τούτου) (1 Kor 7, 29–31)¹²⁵.

W Drugim Liście do Koryntian zwraca uwagę na szczególny charakter obecnego czasu, w którym przez dobre czyny mamy świadczyć o Chrystusie i pokazywać naszą gotowość na spotkanie z Nim:

Współdziałając zaś z Nim, napominamy was, abyście nie przyjmowali na próżno łaski Bożej. Mówi bowiem [Pismo]:

W czasie pomyślnym (καιρῶ δεκτῶ) wysłuchałem cię,

w dniu zbawienia (ἐν ἡμέρᾳ σωτηρίας) przyszedłem ci z pomocą.

Oto teraz czas upragniony (καιρὸς εὐπρόσδεκτος), oto teraz dzień zbawienia (ἡμέρα σωτηρίας). Nie dając nikomu sposobności do zgorzenia, aby nie wyszadzono „naszej” posługi, okazujemy się sługami Boga przez wszystko: przez wielką cierpliwość, wśród utrapień, przeciwności i ucisków, w chłostach, więzieniach, podczas rozruchów, w trudach, nocnych czuwaniach i w postach, przez czystość i umiejętność, przez wielkoduszność i łagodność, przez [objawy] Ducha Świętego i miłość nieobłudną, przez głoszenie prawdy i moc Bożą, przez oręż sprawiedliwości zaczepny i obronny, wśród czci i pohańbienia, przez zniesławienie i dobrą

¹²⁵ Por. M. Rosik, *Pierwszy List do Koryntian*, s. 109–113, 258–260; C.K. Barrett, *A Commentary on the First Epistle to the Corinthians*, s. 38–40, 176–178; E. Dąbrowski, *Listy do Koryntian*, s. 149n, 202n; W.F. Orr, J.A. Walther, *I Corinthians*, s. 144–146, 219, 221; H. Langkammer, *Życie człowieka w świetle Biblii. Antropologia biblijna Starego i Nowego Testamentu*, Rzeszów 2004, s. 440n.

sławę. Uchodzący za oszustów, a przecież prawdomówni, niby nieznan, a przecież dobrze znani, niby umierający, a oto żyjemy, jakby karceni, lecz nie usmierceni, jakby smutni, lecz zawsze radośni, jakby ubodzy, a jednak wzbogacający wielu, jako ci, którzy nic nie mają, a posiadają wszystko (2 Kor 6, 1–10; w w. 2 cyt. Iz 49, 8)¹²⁶.

Przypomina Galatom odpłatę w przyszłym czasie, o ile dobrze wykorzystają czas obecny:

W czynieniu dobra nie ustawiamy, bo gdy pora nadejdzie (καρῶ γὰρ ἰδίῳ), będziemy zbierać plony, o ile w pracy nie ustaniemy. A zatem, dopóki mamy czas (ὥς καιρὸν ἔχομεν), czynmy dobrze wszystkim, zwłaszcza zaś naszym braciom w wierze (Ga 6, 9n)¹²⁷.

List do Efezjan wzywa, by dobrze wykorzystywać sposobną chwilę:

Bacście więc pilnie, jak postępujecie: nie jak niemądrzy, ale jak mądrzy. Wyyskujcie chwilę sposobną (ἐξαγοραζόμενοι τὸν καιρὸν), bo dni są złe (ὅτι αἱ ἡμέραι πονηραὶ εἰσιν). Nie bądźcie przeto nierozsądni, lecz usiłujcie zrozumieć, co jest wolą Pana. I nie upijajcie się winem, bo to jest [przyczyną] rozwiązłości, ale napełniajcie się Duchem, przemawiając do siebie wzajemnie psalmami i hymnami, i pieśniami pełnymi ducha, śpiewając i wysławiając Pana w waszych sercach. Dziękujcie zawsze za wszystko Bogu Ojcu w imię Pana naszego Jezusa Chrystusa (Ef 5, 15–20)¹²⁸.

¹²⁶ Por. E. Dąbrowski, *Listy do Koryntian*, s. 430–433; K. Prümm, *Diakonia Pneumatos*, s. 360–369; V.P. Furnish, *II Corinthians*, s. 341–349, 352–359; C.K. Barrett, *The Second Epistle to the Corinthians*, s. 182–191; R.P. Martin, *2 Corinthians*, s. 159–185, 187–189; A. Paciorek, *Drugi List do Koryntian*, s. 311–322; J. Lambrecht, *Second Corinthians*, s. 108–116; S. Pisarek, *Cierpliwa wytrwałość. „Hypomonē” „Hypoménein” w Nowym Testamencie*, s. 116–121.

¹²⁷ Por. E. Szymanek, *List do Galatów*, s. 115n; F. Mussner, *Der Galaterbrief*, s. 406–408; F.J. Matera, *Galatians*, s. 216n, 223n; A. Viard, *Saint Paul Épître aux Galates*, s. 122n.

¹²⁸ Por. A. Jankowski, *Listy więzienne świętego Pawła*, s. 476–479; J. Gnilka, *Der Epheserbrief*, s. 266–272; M. Barth, *Ephesians 4–6. Translation and Commentary on Chapters 4–6*, Garden City, New York 1974, s. 577–585, 603–606, 629–647, 655–662, 668n, 708–753 (AB 34A); R. Mazur, *La retorica della Lettera agli Efesini*, s. 294–310, 473–477.

W Liście do Kolosan znajdujemy bardzo wyraźną wskazówkę, by wykorzystywać każdy sposobny czas czy sposobną chwilę: „Wobec obcych postępujcie mądrze, wyzyskując każdą chwilę sposobną (τὸν καιρὸν ἐξαγοραζόμενοι)” (Kol 4, 5)¹²⁹.

W Pierwszym Liście do Tesaloniczan św. Paweł przypomina, że Pan przyjdzie niespodziewanie, jak złodziej w nocy, dlatego trzeba trwać w postawie oczekiwania, nie próbować samemu określać czasu czy chwili Jego przyjścia:

Nie potrzeba wam, bracia, pisać o czasach i chwilach (περὶ δὲ τῶν χρόνων καὶ τῶν καιρῶν), sami bowiem dokładnie wiecie, że dzień Pański przyjdzie tak jak złodziej w nocy (ἡμέρα κυρίου ὡς κλέπτῃς ἐν νυκτὶ οὕτως ἔρχεται) (1 Tes 5, 1n)¹³⁰.

Młody biskup Tymoteusz ma trwać w wierności przykazaniom Chrystusa, który ukaże swą chwałę we właściwym czasie:

Nakazuję w obliczu Boga, który ożywia wszystko, i Chrystusa Jezusa – Tego, który złożył dobre wyznanie za Poncjusza Piłata – ażebyś zachował przykazanie nieskalane, bez zarzutu, aż do objawienia się naszego Pana, Jezusa Chrystusa. Ukaże je, we właściwym czasie (ἢν καιροῖς ἰδίους), błogosławiony i jedyny Władca (1 Tm 6, 13–15)¹³¹.

¹²⁹ Por. A. Jankowski, *Listy więzienne świętego Pawła*, s. 299n; B. Adamczewski, *List do Filemona. List do Kolosan*, s. 343n; J. Gnilka, *Der Kolosserbrief*, s. 230n; M. Barth, H. Blanke, *Colossians*, s. 454–456; P.T. O'Brien, *Colossians, Philemon*, s. 240–242.

¹³⁰ Por. J. Stępień, *Listy do Tesaloniczan i pasterskie*, s. 192; M. Bednarz, *1–2 List do Tesaloniczan*, s. 359–363; E.J. Richard, *First and Second Thessalonians*, s. 249n, 261n; F.F. Bruce, *1 & 2 Thessalonians*, s. 108n, 115n; J. Załęski, *Potrzeba czujności w obliczu niespodziewanej paruzji (1 Tes 5, 1–11)*, w: *Duch i Oblubnienica mówią: „Przyjdź!”*. Księga pamiątkowa dla Ojca Profesora Augustyna Janowskiego OSB w 85. rocznicę urodzin, red. W. Chrostowski, Warszawa 2001, s. 470–493, zwłaszcza 476–479.

¹³¹ Por. J. Stępień, *Listy do Tesaloniczan i pasterskie*, s. 375–378; S. Haręzga, *Pierwszy i Drugi List do Tymoteusza. List do Tytusa*, s. 341–344; L. Oberlinner, *Die Pastoralbriefe. Erster Timotheusbrief*, s. 293–299; M. Dibelius, H. Conzelmann, *A Commentary on the Pastoral Epistles*, s. 88–90; S.J. Stasiak, *Eschatologia w Listach Pasterskich*, Legnica 1999, s. 79–81 (Biblioteka Diecezji Legnickiej, 9).

Drugi List do Tymoteusza wyraża świadomość św. Pawła, że jego ziemskie życie dobiega końca i jest gotowy na tę ważną chwilę: „Albowiem krew moja już ma być wylana na ofiarę, a chwila mojej rozłąki (ὁ καιρὸς τῆς ἀναλύσεως μου) nadeszła” (2 Tm 4, 6)¹³².

Natchniony autor Listu do Hebrajczyków wzywa, by dobrze wykorzystać dany nam dzisiaj czas, nie ulegać pokusom niewiary, zatwardziałości w grzechu, który Bóg surowo oceni na swoim sądzie:

Baczcie, bracia, aby nie było w kimś z was przewrotnego serca niewiary, której skutkiem jest odstąpienie od Boga żywego, lecz zachęcajcie się wzajemnie każdego dnia, póki trwa to, co zwie się *dziś* (σήμερον), aby ktoś z was nie uległ zatwardziałości przez oszustwo grzechu. Jesteśmy bowiem współuczestnikami Chrystusa, jeśli pierwotną nadzieję do końca zachowamy silną. W tym, co jest powiedziane: Dziś (σήμερον), jeśli głos Jego usłyszycie, nie zatwardzajcie serc waszych jak podczas buntu! (Hbr 3, 12–15)¹³³.

Wzywa, by nie ustawać w trudnościach, wzorem Chrystusa, który podjął mękę krzyża i potem zasiadł po prawicy na tronie Boga:

Patrzmy na Jezusa, który nam w wierze przewodzi i ją wydoskonala. On to zamiast radości, którą Mu obiecywano, przecierpiał krzyż, nie bacząc na [jego] hańbę, i zasiadł po prawicy na tronie Boga. Zważcie więc na Tego, który ze strony grzeszników tak wielką wycierpiał wrogość wobec siebie, abyście nie ustawali, załamani na duchu (Hbr 12, 2n)¹³⁴.

¹³² Por. J. Stępień, *Listy do Tesaloniczan i pasterskie*, s. 444n; S. Haręzga, *Pierwszy i Drugi List do Tymoteusza. List do Tytusa*, s. 491; L. Oberlinner, *Die Pastoralbriefe. Zweiter Timotheusbrief*, s. 158–161; M. Dibelius, H. Conzelmann, *A Commentary on the Pastoral Epistles*, s. 116; S.J. Stasiak, *Eschatologia w Listach Pasterskich*, s. 85–87.

¹³³ Por. G.W. Buchanan, *To the Hebrews*, s. 65n; S. Łach, *List do Hebrajczyków*, s. 154–157; A. Malina, *List do Hebrajczyków*, s. 249–252; F.F. Bruce, *The Epistle to Hebrews*, s. 65–69; P. Ellingworth, *The Epistle to the Hebrews*, s. 220–229; H.W. Attridge, *The Epistle to the Hebrews*, s. 116–120; R. Bogacz, *Misja Chrystusa w świetle hapax legomenów*, s. 153–155.

¹³⁴ Por. G.W. Buchanan, *To the Hebrews*, s. 207–211; S. Łach, *List do Hebrajczyków*, s. 270–273; A. Malina, *List do Hebrajczyków*, s. 506–510; F.F. Bruce, *The Epistle to Hebrews*, s. 350–355; P. Ellingworth, *The Epistle to the Hebrews*, s. 639–644; H.W. Attridge, *The Epistle to the Hebrews*, s. 356–358; R. Bogacz, *Misja Chrystusa w świetle hapax legomenów*, s. 608–610; R. Bogacz, *Dzieło zbawienia w ludzkiej krwi Jezusa według Listu do Hebrajczyków*, s. 190–196.

Bóg – jak uczy św. Piotr w Pierwszym Liście – strzeże swych wiernych przez ich wiarę. Jego zbawienie objawi się w czasach ostatecznych, które przepowiadali i rozważali prorocy natchnieni Duchem Chrystusa:

Wy bowiem jesteście przez wiarę strzeżeni mocą Bożą dla zbawienia, gotowego objawić się w czasie ostatecznym (ἐν καιρῷ ἐσχάτῳ). [...] Nad tym zbawieniem wszczęli poszukiwania i badania prorocy – ci, którzy przepowiadali przeznaczoną dla was łaskę. Badali oni, kiedy i na jaką chwilę wskazywał (ἢ ποίου καιρὸν ἐδήλου) Duch Chrystusa, który w nich był i przepowiadał cierpienia [przeznaczone] dla Chrystusa oraz mające potem nastąpić uwielbienia (1 P 1, 5. 10n).

Jest już odpowiedni czas, by Boży sąd rozpoczął się od domu Bożego – Jego Kościoła:

Czas bowiem, aby sąd się rozpoczął (ὅτι [ὁ] καιρὸς τοῦ ἄρξασθαι τὸ κρίμα) od domu Bożego. Jeżeli zaś najpierw od nas, to jaki będzie koniec tych, którzy nie są posłuszni Ewangelii Bożej? *A jeżeli sprawiedliwy z trudem dojdzie do zbawienia, to gdzie znajdzie się bezbożny i grzesznik?* (1 P 4, 17n).

Pokora wiernych spowoduje, że Bóg wywyższy ich w stosownej chwili:

Wszyscy zaś wobec siebie wzajemnie przyobleczcie się w pokorę, Bóg bowiem *pyśnym się sprzeciwia, a pokornym łaskę daje*. Upokórzcie się więc pod mocną ręką Boga, aby was wywyższył w stosownej chwili (ἵνα ὑμᾶς ὑψώσῃ ἐν καιρῷ) (1 P 5, 5n)¹³⁵.

Apokalipsa przypomina, że bliski jest czas Bożego sądu, na którym Bóg udzieli swej łaski wiernym strzegącym Jego słowa i wymierzy karę grzesznikom:

¹³⁵ Por. S. Hałas, *Pierwszy List św. Piotra*, s. 82, 91–97, 315–318, 338–342; E.G. Selwyn, *The First Epistle of St. Peter*, s. 125, 133–137, 226, 233–236; K.H. Schelkle, *Die Petrusbriefe, Der Judasbrief*, s. 32–34, 38–42, 125n, 130n; F. Gryglewicz, *Listy katolickie*, s. 179n, 183n, 236n, 240n; B. Reicke, *The Epistles of James, Peter and Jude*, s. 79–81, 126, 130n; C. Spicq, *Les Épitres de Saint Pierre*, s. 47, 53–56, 159–161, 170–173.

Błogosławiony, który odczytuje, i ci, którzy słuchają słów Proroctwa,
a strzegą tego, co w nim napisane,
bo chwila jest bliska (ὁ γὰρ καιρὸς ἐγγύς) (Ap 1, 3)¹³⁶;

*Rozgniewały się narody,
a nadszedł Twój gniew
i pora na umarłych, aby zostali osądzeni (ὁ καιρὸς τῶν νεκρῶν κριθῆναι)
i aby dać zapłatę sługom Twym, prorokom
i świętym,
i tym, co się boją Twojego imienia,
małym i wielkim,
i aby zniszczyć tych, którzy niszczą ziemię (Ap 11, 18);*

Dlatego radujcie się, niebiosa i ich mieszkańcy!
Biada ziemi i morzu –
bo zstąpił do was diabeł,
pałając wielkim gniewem,
świadom, że mało ma czasu (ὅτι ὀλίγον καιρὸν ἔχει) (Ap 12, 12);

Nie kładź pieczęci na słowa proroctwa tej księgi,
bo chwila jest bliska (ὁ καιρὸς γὰρ ἐγγύς ἐστίν) (Ap 22, 10)¹³⁷.

Listy do siedmiu Kościołów w Apokalipsie zwrócone do konkretnych wspólnot, ale wskazujące na zawsze aktualne problemy, wzywają do nawrócenia z konkretnych błędów i słabości i przypominają bliskie przyjście Pana.

¹³⁶ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa św. Jana. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1959, s. 136 (PŚNT XII); W.J. Harrington, *Revelation*, Minnesota 1993, s. 44 (SPS 16); M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana. Objawienie, a nie tajemnica. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2012, s. 93 (NKB.NT XX); J.M. Ford, *Revelation. Introduction, Translation and Commentary*, Garden City, New York 1975, s. 374n (AB 38); S. Haręzga, *Błogosławieństwa Apokalipsy*, Katowice 1992, s. 24–37 (AL 17); F. Sieg, *Listy do siedmiu Kościołów. Apokalipsa św. Jana 1–3 z komentarzem egzegetyczno-teologicznym*, Warszawa 1985, s. 14n; R. Tkacz, *Listy do siedmiu Kościołów (Ap 2, 1–3, 22). Studium egzegetyczno-teologiczne*, Warszawa 2003, s. 111 (RSB 11).

¹³⁷ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa św. Jana*, s. 203, 211, 286; W.J. Harrington, *Revelation*, s. 126n, 132n, 222; M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana*, s. 265n, 276, 396n; J.M. Ford, *Revelation*, s. 179, 182n, 194, 205n, 363n, 368n.

Do anioła – biskupa Kościoła w Efezie chwalebny Chrystus mówi przez Jana:

Ale mam przeciw tobie to, że odstąpiłeś od twej pierwotnej miłości.
Pamiętaj więc, skąd spadłeś,
i nawróć się (μετανόησον),
i poprzednie czyny podejmij!
Jeśli zaś nie – przyjdę do ciebie (ἔρχομαί σοι)
i ruszę świecznik twój z jego miejsca,
jeśli się nie nawrócisz (Ap 2, 4n).

Do Kościoła w Pergamonie:

Ale mam nieco przeciw tobie,
bo masz tam tych, co się trzymają nauki Balaama,
który pouczył Balaka, jak podsunąć *synom Izraela sposobność do grzechu*
przez spożycie ofiar składanych bożkom i uprawianie rozpusty.
Tak ty również masz tych, co się trzymają podobnie nauki nikolaitów
Nawróć się zatem (μετανόησον οὖν)!
Jeśli zaś nie – przyjdę do ciebie niebawem (ἔρχομαί σοι ταχύ)
i będę z nimi walczył mieczem moich ust (Ap 2, 14–16).

Do Kościoła w Tiatyrze:

mam przeciw tobie to,
że pozwalasz działać niewieście Jezabel
która nazywa siebie *prorokinią*,
a naucza i zwodzi moje sługi, by *uprawiali rozpustę*
i spożywali ofiary składane bożkom.
Dałem jej czas (χρόνον), by się mogła nawrócić (ἵνα μετανοήσῃ)
a ona nie chce się odwrócić od swojej rozpusty.
Oto rzucam ją na łożo boleści
a na tych, co z nią cudzołożą, [ześlę] wielki ucisk,
jeśli od czynów jej się nie odwrócą;
i dzieci jej porażę śmiercią.
A wszystkie Kościoły poznają,
że Ja jestem Ten, co *przenika nerki i serca*;

i dam każdemu z was według waszych czynów.

Wam zaś, pozostałym w Tiatyrze, mówię,
wszystkim, co tej nauki się nie trzymają, tym, co – jak
powiadają – nie poznali „głębin szatana”:
nie nakładam na was nowego brzemienia,
to jednak, co macie, zatrzymajcie, aż przyjdę (ἄν ἤξω) (Ap 2, 20–25)¹³⁸.

Do Kościoła w Sardes:

Znam twoje czyny:

masz imię, [które mówi], że żyjesz,

a jesteś umarły.

Stań się czujnym (γρηγορῶν) i umocnij resztę, która miała umrzeć,
bo nie znalazłem twych czynów doskonałymi wobec mego Boga.

Pamiętaj więc, jak wziąłeś i usłyszałeś,

[tak] strzeż tego i nawróć się (μετανόησον)!

Jeśli więc czuwać nie będziesz, *przyjdę jak złodziej* (ἥξω ὡς κλέπτης)

i nie poznasz, o której godzinie (ποῦραν ὥραν) przyjdę do ciebie (Ap 3, 1–3).

Do Kościoła w Filadelfii:

Skoro *zachowałeś nakaz* wytrwania we Mnie,

i Ja cię zachowam od próby,

która ma nadejść na cały obszar zamieszkania,

by wypróbować *mieszkańców ziemi*.

Przyjdę niebawem (ἔρχομαι ταχύ):

Trzymaj, co masz,

by nikt twego wieńca nie zabrał! (Ap 3, 10n).

¹³⁸ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa św. Jana*, s. 147n, 152, 154n; W.J. Harrington, *Revelation*, s. 55n, 61n, 64–67; M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana*, s. 129n, 143n, 149–152; J.M. Ford, *Revelation*, s. 387–389, 398–400, 403–406; F. Sieg, *Listy do siedmiu Kościołów*, s. 52, 70n, 80n; R. Bogacz, *Chrystusowe wskazania na czas próby. Listy do siedmiu Kościołów Apokalipsy*, Kraków 2015, s. 41–45, 143–147, 190–205; S. Witkowski, *Listy do siedmiu Kościołów (2–3)*, Kraków 2002, s. 16–17, 35–37, 47–52; R. Tkacz, *Listy do siedmiu Kościołów (Ap 2, 1–3, 22)*, s. 190–197, 232–249; E. Janus, *Grzechy ludzi Kościołów Apokalipsy i Jezusowe sposoby ich przewycięzania*, Kraków 2013, s. 143–160, 253–264, 267–274.

Do Kościoła w Laodycei:

Znam twoje czyny,
 że ani zimny, ani gorący nie jesteś.
 Obyś był zimny albo gorący!
 A tak, skoro jesteś letni
 i ani gorący, ani zimny,
 chcę cię wyrzucić z mych ust.
 Ty bowiem mówisz: „Jestem bogaty” i „wzbogaciłem się”,
 i „niczego mi nie potrzeba”,
 a nie wiesz, że to ty jesteś nieszczęsny i godzien litości,
 i biedny, i ślepy, i nagi.
 Radzę ci nabyć u mnie
 złota w ogniu oczyszczonego,
 abyś się wzbogacił,
 i białe szaty,
 abyś się przyodział,
 i by nie ujawniła się haniebna twa nagość,
 oraz balsamu do namaszczenia twych oczu,
 byś widział.
 Ja wszystkich, których kocham, karzę i ćwiczę
 Bądź więc gorliwy i nawróć się (ζήλευε οὖν καὶ μετνόησον)!
 Oto stoję u drzwi i kołaczę:
 jeśli kto posłyszysz mój głos i drzwi otworzy,
 wejdę do niego i będę z nim wieczerzał,
 a on ze Mną (Ap 3, 15–20)¹³⁹.

¹³⁹ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa św. Jana*, s. 156n, 160n, 163n; W.J. Harrington, *Revelation*, s. 67–69, 71, 74–77; M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana*, s. 155–157, 163, 169–171; J.M. Ford, *Revelation*, s. 409–413, 415–417, 418–422; F. Sieg, *Listy do siedmiu Kościołów*, s. 87–89, 99–101, 100–112; R. Bogacz, *Chrystusowe wskazania na czas próby. Listy do siedmiu Kościołów Apokalipsy*, Kraków 2015, s. 335–345, 295–304, 353–372; S. Witkowski, *Listy do siedmiu Kościołów (2–3)*, s. 56–62, 75–77, 85–95; R. Tkacz, *Listy do siedmiu Kościołów (Ap 2, 1–3, 22)*, s. 280n, 328–340, 365–396; E. Janus, *Grzechy ludzi Kościołów Apokalipsy i Jezusowe sposoby ich przewycięzania*, s. 171–183, 191–227. O aktualności problemów poruszanych Listach do siedmiu Kościołów pisałem w artykule *Problemy Kościołów lokalnych na podstawie Listów do Siedmiu Kościołów w Apokalipsie św. Jana (Ap 2–3)*, w: *Być w sercu Kościoła*. Księga Jubileuszowa z okazji 25-lecia pracy naukowej Dyrektora Wyższego Instytutu Teologicznego w Częstochowie ks. dr. hab. Mariana

Przytoczone teksty pokazują potrzebę dobrego wykorzystania czasu, zwłaszcza chwili stosownej do działania lub zmiany swej postawy, trwania w dobrym i pomnażania wokół siebie dobra, czuwania w gotowości na przyjsie Pana, nawrócenia się ze swych błędów, by dobrze przygotować się na spotkanie z Panem, które nadejdzie w stosownej, a dla nas może niespodziewanej chwili.

7. Apokalipsa o przyszłym losie złych i dobrych

Ostatnia Księga Bożego Objawienia – Apokalipsa św. Jana – mówi o wydarzeniach poprzedzających powtórne przyjsie Chrystusa, o Jego ostatecznym zwycięstwie nad siłami zła i o przyszłym losie ludzi, zależnym od ich postępowania. W ostatnim rozdziale naszego opracowania zwrócimy uwagę na jej naukę.

Pierwszą część Apokalipsy, zamieszczoną po wizji wstępnej, stanowią Listy do siedmiu Kościołów. Różne są opinie co do czasu ich powstania¹⁴⁰. Nie będziemy się zajmować tym ciekawym zagadnieniem, lecz zastanowimy się nad nauką wyrażoną w obecnej postaci natchnionego tekstu, który powstał w szczególnej sytuacji Kościoła, zagrożonego prześladowaniami i oczekującego drugiego przyjsia Pana.

Trzeba pamiętać, że często w listach do siedmiu Kościołów występują sformułowania, w których konkretne wskazania kierowane do wspólnot żyjących w określonym czasie i miejscu, przeżywających konkretne problemy, mają także wymiar bardziej powszechny, ponieważ podobne sytuacje powtarzają się ciągle w ludzkich dziejach.

Nauczanie Nowego Testamentu opiera się także w dużej mierze na Objawieniu przekazanym we wcześniejszych tekstach, wykorzystuje wiele myśli, obrazów ze Starego Testamentu. Apokalipsa należy do szczególnego prądu i gatunku literackiego rozwijającego się zwłaszcza w okresie

Dudy, red. S. Jasionek, Częstochowa 2014, s. 179–188; Papieska Komisja Biblijna, „Czym jest człowiek” (Ps 8,5). *Zarys antropologii biblijnej*, nr 291; S. Pisarek, *Cierpliwa wytrwałość. „Hypomone” „Hypoménein” w Nowym Testamencie*, s. 268–271.

¹⁴⁰ Por. F. Gryglewicz, S. Mędała, *Apokalipsa św. Jana*, w: *Wstęp do Nowego Testamentu*, red. R. Rubinkiewicz, Poznań 1996, s. 513–538, zwłaszcza s. 514, 520n; A. Jankowski, *Apokalipsa*, s. 62n. W części poświęconej Listom do siedmiu Kościołów korzystam ze swego artykułu *Teksty eschatologiczne w Listach do siedmiu Kościołów (Ap 2–3)*, CT 71 (2001) nr 1, s. 19–30, uzupełniając dane tam przedstawione o nowsze komentarze i opracowania.

międzytestamentalnym i również w pouczeniach, wezwaniach i groźbach do konkretnych wspólnot kościelnych, posługuje się znanymi ze Starego Testamentu sposobami wyrazu.

Zwróćmy uwagę na powtarzające się w kolejnych Listach do siedmiu Kościołów zapowiedzi przyjścia Chrystusa oraz wezwania do nawrócenia o charakterze eschatologicznym, którym towarzyszą zapowiedzi eschatologicznych sankcji: nagród lub kar dla wiernych i odstępców lub niedbale wypełniających obowiązki pasterza i ucznia Chrystusa.

Wezwanie do nawrócenia, czujności, gotowości wobec przewidywanego przyjścia Chrystusa stale powraca w Listach do siedmiu Kościołów jako właściwa postawa pasterzy i wiernych. Gotowość na przyjście Pańskie to postawa wiernych Starego Testamentu, oczekujących Mesjasza, wyrażana np. w Iz 40, 3 i w wielu innych tekstach. Jan Chrzciciel zgodnie z zapowiedzią proroka Malachiasza (3, 23n) przygotowywał drogi Chrystusowi (Mt 3, 1–12 par.).

Koła kierownicze i większa część ówczesnego Izraela nie przyjęły zbawczej misji Wcielonego Syna Bożego. Po Jego Wniebowstąpieniu Kościół oczekiwał z nadzieją powtórnego przyjścia Chrystusa, ostatecznego zwycięstwa nad siłami zła, powszechnego zaprowadzenia sprawiedliwości i pokoju.

Przyjście chwalebne Chrystusa do wszystkich ludzi nastąpi nieuchronnie, w czasie tylko Bogu wiadomym (por. Mt 24, 36; Mk 13, 32)¹⁴¹, a do każdego w chwili jego śmierci. Każdy będzie musiał wtedy zdać przed Bogiem sprawę ze swego życia, postępowania, wypełniania obowiązków. Apokalipsa wielokrotnie mówi o przyjściach Chrystusa jako sędziowskich interwencjach karzących lub nagradzających dla całego świata, a także dla konkretnych wspólnot chrześcijańskich¹⁴². W kolejnych listach

¹⁴¹ Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza*, s. 316; A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 14–28*, s. 477n; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium, 2: Kommentar zu Kap. 14, 1–28, 20 und Einleitungsfragen*, s. 336n; D.J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, s. 342, 346; W.F. Albright, C.S. Mann, *Matthew*, s. 299; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. 2, *Commentary 7: 28–28: 20*, s. 830; H. Langkammer, *Ewangelia według św. Marka*, s. 304; C.S. Mann, *Mark*, s. 539; R. Pesch, *Das Markusevangelium, 2: Kommentar zu Kap. 8, 27–16, 20*, s. 309–313; F. Sieg, *Ewangelia Jezusa Chrystusa według św. Marka, cz. 3: (Mk 9,14–13,37) Intensywna formacja uczniów przed odejściem Nauczyciela*, s. 209.

¹⁴² Por. A. Jankowski, *Eschatologia Nowego Testamentu*, Kraków 2007, s. 83n (Myśl Teologiczna, 54).

zmarłychwstały Chrystus poprzez usta Wizjonera przypomina tę prawdę „aniołom Kościołów”, czyli biskupom, stróżom poszczególnych lokalnych wspólnot religijnych¹⁴³.

Nazwania biskupów „aniołami Kościołów” może stanowić analogię do duchów opiekuńczych. Człowiek powołany przez Boga pełni na ziemi funkcję analogiczną do anioła – opiekuna wspólnoty¹⁴⁴. W Apokalipsie kilkakrotnie podkreśla się jedność stworzenia ludzkiego i anielskiego w służbie Bożej, na co wskazuje np. tytuł „współsługa” *σύνδουλος* odniesiony do siebie i wizjonera przez anioła – przewodnika (Ap 19, 10; 22, 9)¹⁴⁵.

Pasterz jest odpowiedzialny za czyny własne i postępowanie, życie wspólnoty. Natchniony autor przekazuje wymagania skierowane do anioła – biskupa i do całej wspólnoty. Odnoszą się one do konkretnej, doczesnej sytuacji, która jednak może decydować o ostatecznym losie wiernych. Czas obecny jest czasem eschatologicznym, ostatecznym w sensie szerszym, zmierzającym do swego spełnienia. Działania biskupa i członków wspólnoty mają wpływ na wewnętrzny stan każdej indywidualnej osoby, która w nich uczestniczy, oraz na stan Kościoła lokalnego.

Eschatologia zbiorowa łączy się ściśle z indywidualną. Trzeba czuć, oczekując na przyjście Chrystusa do wszystkich, w związku z czym ukazuje się odpowiedzialność wspólnoty oraz indywidualna odpowiedzialność pasterza i każdego z wiernych. Niezależnie od przyjścia Pana do wszystkich każdy stanie przed uwielbionym Chrystusem w momencie swojej śmierci, która w czasach prześladowania może nastąpić bardzo szybko, niespodziewanie (por. Ap 2, 16; 3, 3).

Rozważymy kolejno występujące w Listach teksty głoszące rychłe przyjście Chrystusa i związane z nim sankcje o charakterze eschatologicznym.

¹⁴³ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa*, s. 146, 295n; T.M. Dąbek, *Aniołowie opiekunami Kościoła w Apokalipsie*, RBL 34 (1984), s. 305–313, zwłaszcza 306; F. Sieg, *Listy do siedmiu Kościołów*, s. 49; A. Läpple, *Die Apokalypse nach Johannes, ein Lebenbuch der Christenheit*, München 1966, s. 72n. Michał Wojciechowski uważa, że uznanie aniołów za biskupów odzwierciedlałoby raczej późniejszą wizję Kościoła lokalnego i sądzi, że chodzi o aniołów opiekunów wspólnot – *Apokalipsa świętego Jana*, s. 122n.

¹⁴⁴ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa*, s. 146, 295n; T.M. Dąbek, *Aniołowie opiekunami Kościoła w Apokalipsie*, s. 306n; P.S. Minear, *I Saw a New Earth. An Introduction to the Visions of the Apocalypse*, Washington, Cleveland 1968, s. 41n.

¹⁴⁵ Por. T.M. Dąbek, *Aniołowie opiekunami Kościoła w Apokalipsie*, s. 312.

W Liście do pierwszego z lokalnych Kościołów, stanowiącego zarazem metropolię dla pozostałych – w Efezie¹⁴⁶, czytamy: „przyjdę do ciebie” (Ap 2, 5) z przestrożą „i ruszę świecznik twój z jego miejsca, jeśli się nie nawrócisz”.

Boża niezmiennosc przeciwstawiona jest ludzkiej zmienności, słabości, której trzeba położyć kres przez nawrócenie się, odwrócenie od zła¹⁴⁷. Można widzieć pewien artyzm w użyciu terminów odnoszących się do ruchu (κινήσω) – świecznika, czyli godności biskupa i całej wspólnoty (nawróć się – przedrostek meta w μετανόησον), który zmartwychwstały Jezus spowoduje, jeśli nie doczeka się pożądanego ruchu – nawrócenia, przede wszystkim wewnętrznego, którego wyrazem będą jednak czyny: powrót do pierwotnej miłości (w. 4), podjęcie pierwotnych czynów – w. 5, wśród których zapewne są wymienione wcześniej przejawy duszpasterskiej gorliwości: trud i wytrwałość, poddawanie próbom rzekomych apostołów, cierpienie dla imienia Chrystusa (w. 2n).

Urzędy pełnione nawet z woli Bożej mają względny charakter, wiąże się z nimi stała odpowiedzialność przed Panem i w razie złego wypełniania obowiązków możliwość zmiany przykrej dla niedoskonałego biskupa.

Ostateczna nagroda dla biskupa i każdego, kto dochowa wiary, zasłużony na tytuł „zwycięzcy” (w Listach ciągle występuje imiesłów czasu teraźniejszego νικῶν, który oznacza tego, kto stale zwycięża), to „owoc z drzewa życia, który jest w raju Boga” (w. 7). Nawiązanie do obrazu rajskiego szczęścia często występuje w apokalipcie (por. Iz 11, 6–9; 43, 18n; Ez 34, 25). Obrazy doczesnej pomyślności, wielkiej obfitości dóbr potrzebnych do życia, występują również w wielu tekstach prorockich odnoszących się do powrotu z niewoli i do czasów mesjańskich. Samo drzewo życia występuje także w nowej Jerozolimie w Ap 22, 2¹⁴⁸.

¹⁴⁶ Por. J. Roloff, *The Revelation of John*, Minneapolis 1993, s. 43n (A Continental Commentary).

¹⁴⁷ Por. F. Sieg, *Listy do siedmiu Kościołów*, s. 52. Kara ma jednak charakter raczej doczesny: utrata stanowiska biskupa czy przewodniej roli wspólnoty w Efezie wśród sąsiednich Kościołów jako wezwanie do nawrócenia, niż wieczny. Por. A. Jankowski, *Apokalipsa*, s. 148; R. Bogacz, *Chrystusowe wskazania na czas próby. Listy do siedmiu Kościołów Apokalipsy*, Kraków 2015, s. 42–44; S. Witkowski, *Listy do siedmiu Kościołów (2–3)*, s. 12–17; R. Tkacz, *Listy do siedmiu Kościołów (Ap 2, 1–3, 22)*, s. 109–111.

¹⁴⁸ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa*, s. 148n; R. Bogacz, *Chrystusowe wskazania na czas próby*, s. 48–53; W.J. Harrington, *Revelation*, s. 54–58; M. Wojciechowski, *Apokalipsa*

W Liście do Kościoła w Smyrnie nie ma słów krytyki, lecz jest wezwanie do wierności: „Bądź wierny aż do śmierci, a dam ci wieniec życia” (2, 10).

Jest to zapowiedź nagrody za wierność, trwałość, stałość. Grecki termin oznaczający wiernego – πιστός, określa również to, co polski „wierzący”. Oznacza jeden z „owoców Ducha” w Ga 5, 22n¹⁴⁹. Ten sam grecki termin oznacza przyjęcie jakiejś prawdy i życie według niej oraz wytrwanie, konsekwencję w tym sposobie życia. Porównanie do wieńca występuje w Listach Apostolskich (1 Kor 9, 25; 2 Tm 4, 8; 1 P 5, 4). Może też stanowić aluzję do pięknych budowli miasta, nazwanych „wieńcem Smyrny” przez Apoloniusza z Tiany¹⁵⁰.

Ostateczna nagroda to zwycięstwo nad drugą śmiercią (w. 11), końcowym potępieniem, które spotka szatana i jego zwolenników (por. Ap 20, 14; 21, 8). Dla uczniów i świadków Chrystusa śmierć fizyczna będzie przejściem do nowego życia, uczestnictwa w zmartwychwstaniu Chrystusa i bliskości z Nim¹⁵¹

W Liście do Kościoła w Pergamonie powtarza się zapowiedź „Przyjdę niebawem” (2, 16):

Nawróć się zatem!
jeśli zaś nie – przyjdę do ciebie niebawem
i będę z nimi walczył mieczem moich ust

(z tymi, co się trzymają nauki Balaama – w. 14: i nikolaitów – w. 15) bezpośrednio po wezwaniu do nawrócenia. Choć przyszłe działanie Chrystusa będzie wymierzone głównie przeciw błędnowiercom, sam biskup, który odpowiada za wszystko w powierzonej mu wspólnotce, musi się nawrócić przez zwiększenie gorliwości i bardziej skuteczne przeciwdziałanie błędnym naukom, zwłaszcza że jego wspólnota znajduje się w szczególnie trudnej

świętego Jana, s. 127–130; J.M. Ford, *Revelation*, s. 387–394; R. Tkacz, *Listy do siedmiu Kościołów* (Ap 2, 1–3, 22), s. 115–123.

¹⁴⁹ Szerzej na temat wierności jako „owocu ducha” i przejawu chrześcijańskiej miłości piszę w: *Związek miłości z Duchem Świętym w Piśmie Świętym Nowego Testamentu*, Kraków 1993, s. 58–61 (Biblia dla Wszystkich).

¹⁵⁰ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa*, s. 149n; R. Bogacz, *Chrystusowe wskazania na czas próby*, s. 87–94; S. Witkowski, *Listy do siedmiu Kościołów* (2–3), s. 26–28.

¹⁵¹ Por. J. Roloff, *The Revelation of John*, s. 49; W.J. Harrington, *Revelation*, s. 59n; M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana*, s. 137–140; J.M. Ford, *Revelation*, s. 393–396; R. Tkacz, *Listy do siedmiu Kościołów* (Ap 2, 1–3, 22), s. 150–158.

sytuacji w ośrodku pogańskiego kultu¹⁵². Do niego skierowane jest wezwanie, które obejmuje także całą wspólnotę.

Warto zwrócić też uwagę na przysłówek „niebawem” (ταχύ – szybko) podkreślający fakt nadprzyrodzonej ingerencji, który może nastąpić nie spodziewanie, a wierni mają być zawsze gotowi na spotkanie z Panem (por. Mk 13, 28–33 par.)¹⁵³. Raczej nie chodzi tu o spotkanie podczas ostatecznej paruzji¹⁵⁴, lecz o historyczną sytuację, która z woli Bożej może stanowić ciężką, choć sprawiedliwą karę.

Ostateczna nagroda dla zwycięzcy to manna ukryta, symbol duchowego pokarmu: Eucharystii na ziemi i duchowej, nadprzyrodzonej więzi zbawionych z Bogiem, kiedy nie trzeba już pokarmu, podobnie jak nie potrzebują go aniołowie (por. Sdz 13, 16; Tb 12, 19; o podobieństwie stanu zbawionych ludzi do aniołów w odniesieniu do małżeństwa jako związku właściwego dla doczesności por. Mk 12, 25 par.)¹⁵⁵. Drugim darem wymienionym w zakończeniu Listu do Kościoła w Pergamonie jest biały kamyk z wypisanym nowym imieniem – znak przynależności do Boga, do Jego sfery bytowania i szczególnej bliskości w nowym stanie, wewnętrznego przemienienia na obraz Boży tego, kto go otrzymuje¹⁵⁶.

¹⁵² Por. W.J. Harrington, *Revelation*, Minnesota 1993, s. 62 (SPS 16).

¹⁵³ Por. H. Langkammer, *Ewangelia według św. Marka*, s. 302–306; C.S. Mann, *Mark*, s. 534–540; R. Pesch, *Das Markusevangelium, 2: Kommentar zu Kap. 8, 27–16, 20*, s. 305–314; F. Sieg, *Ewangelia Jezusa Chrystusa według św. Marka*, cz. 3: (Mk 9,14–13,37) *Intensywna formacja uczniów przed odejściem Nauczyciela*, s. 207–209.

¹⁵⁴ Por. F. Sieg, *Listy do siedmiu Kościołów*, s. 70n; R. Bogacz, *Chrystusowe wskazania na czas próby*, s. 146n.

¹⁵⁵ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa*, s. 152n; F. Sieg, *Listy do siedmiu Kościołów*, s. 71–73; S. Witkowski, *Listy do siedmiu Kościołów (2–3)*, s. 38; H. Langkammer, *Ewangelia według św. Marka*, s. 278n; C.S. Mann, *Mark*, s. 475n; R. Pesch, *Das Markusevangelium, 2: Kommentar zu Kap. 8, 27–16, 20*, s. 233; F. Sieg, *Ewangelia Jezusa Chrystusa według św. Marka*, cz. 3: (Mk 9,14–13,37) *Intensywna formacja uczniów przed odejściem Nauczyciela*, s. 168n; F. Zeilinger, *Wiara w zmartwychwstanie w Biblii*, tłum. G. Rawski, Kraków 2011, s.144–146 (Myśl Teologiczna, 69).

¹⁵⁶ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa*, s. 153; F. Sieg, *Listy do siedmiu Kościołów*, s. 73–75; W.J. Harrington, *Revelation*, s. 62; R. Bogacz, *Chrystusowe wskazania na czas próby*, s. 148–154; W.J. Harrington, *Revelation*, s. 61–63; M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana*, s. 143–146; J.M. Ford, *Revelation*, s. 398–401; R. Tkacz, *Listy do siedmiu Kościołów (Ap 2, 1–3, 22)*, s. 190–211.

W Liście do Kościoła w Tiatyrze motyw przyjścia Pana występuje w zwrocie: „zatrzymajcie aż przyjdę” (2, 25). Trzeba zatrzymać brzemię dotychczasowych obowiązków (w. 24). Jest to wezwanie do wytrwałości – bez nakładania nowych obowiązków. Można tu widzieć roztropność i umiarkowanie w ocenie sytuacji być może analogicznej do przedstawionej w 1 Tes 4, 13 – 5, 11; 2 Tes 2, 1 – 3, 15¹⁵⁷, gdzie św. Paweł pisze na temat oczekiwania na przyjście Pana i jednocześnie zobowiązuje wiernych do pełnienia zwykłych obowiązków, pracy, stałej troski o utrzymanie (2 Tes 3, 7–12)¹⁵⁸. Postawa czujności powinna się łączyć się z godnym i roztropnym postępowaniem w warunkach życiowych, w jakich się znajdują. Przyjście Pana tu odnosi się chyba przede wszystkim do paruzji, choć nie wyklucza, a raczej równocześnie zobowiązuje do właściwego przygotowania się do spotkania z Panem w momencie własnej śmierci¹⁵⁹.

Ostateczna nagroda przedstawiona jest w słowach:

A zwycięzcy
i temu, co czynów mych strzeże do końca,
dam władzę nad poganami,
a różgą żelazną będzie ich pas;
jak naczynie gliniane będą rozbici –
jak i Ja to wziąłem od mojego Ojca –
i dam mu gwiazdę poranną (2, 26–28).

Biblijne obrazy zapowiadają uczestnictwo we władzy Chrystusa, Zwycięzcy wszelkiego zła, wypełniającego zapowiedź Ps 2, 6–8 poprzez pełne wymowy dla ówczesnych ludzi podporządkowanie sobie dotychczasowych

¹⁵⁷ Por. J. Stępień, *Listy do Tesaloniczan i pasterskie*, s. 188–196, 221–239; M. Bednarz, *1–2 List do Tesaloniczan*, s. 321–388, 462–597; E.J. Richard, *First and Second Thessalonians*, s. 224–267, 323–393; F.F. Bruce, *1 & 2 Thessalonians*, s. 93–117, 159–211; J. Stępień, *Teologia świętego Pawła. Człowiek i Kościół w zbawczym planie Boga*, Warszawa 1979, s. 227n.

¹⁵⁸ Por. J. Stępień, *Listy do Tesaloniczan i pasterskie*, s. 235–238; M. Bednarz, *1–2 List do Tesaloniczan*, s. 475–490; E.J. Richard, *First and Second Thessalonians*, s. 380–383, 385–393; F.F. Bruce, *1 & 2 Thessalonians*, s. 205–209.

¹⁵⁹ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa*, s. 155; R. Bogacz, *Chrystusowe wskazania na czas próby*, s. 204n; S. Witkowski, *Listy do siedmiu Kościołów (2–3)*, s. 51n; W.J. Harrington, *Revelation*, s. 63–65; M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana*, s. 151n; J.M. Ford, *Revelation*, s. 404–406.

przeciwników. „Gwiazda poranna” to przede wszystkim sam Chrystus, a dla „zwycięzcy” udział w Jego godności¹⁶⁰.

Wezwanie do anioła Kościoła w Sardes zwraca uwagę na nieznaną czasowi przyścia Chrystusa, godziny Jego ingerencji wobec wszystkich i godziny indywidualnego sądu nad każdym:

Pamiętaj więc, jak wzięłeś i usłyszałeś,
strzeż tego i nawróć się!
Jeśli więc czuwać nie będziesz, przyjdę jak złodziej,
i nie poznasz, o której godzinie (ποῖαν ὥραν) przyjdę do ciebie (3, 3).

W Ewangeliach synoptycznych wielokrotnie występują wezwania do stałej czujności również z wykorzystaniem porównania do niespodziewanego dla właściciela czasu działania złodzieja (por. Mt 24, 43; 25, 13; Mk 13, 33; Łk 12, 39 a także 1 Tes 5, 2. 4; 2 P 3, 10; Ap 16, 15)¹⁶¹.

Eschatologiczna nagroda to białe szaty (3, 5), znak przynależności do Bożej sfery bytowania (por. Ap 1, 12–14; 2, 17; 3, 18; 4, 4; 6, 11; 7, 9. 13; 14, 14; 19, 11. 14; 20, 11)¹⁶², trwały, nienaruszalny zapis w księdze życia, Bożego wybrania do wiecznego szczęścia, któremu odpowiada wolna wola człowieka, oraz wyznanie imienia wiernego ucznia przez Chrystusa wobec Ojca i Jego aniołów (w. 4n). Ostatni obraz nawiązuje do wspomnianego już tekstu synoptycznego (Mt 10, 32; Łk 12, 8) i odnosi się do sądu ostatecznego¹⁶³.

Anioł Kościoła w Filadelfii potrzebuje umocnienia (3, 8) do dalszego trwania w wierności i otrzymuje obietnicę:

¹⁶⁰ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa*, s. 156; F. Sieg, *Listy do siedmiu Kościołów*, s. 82; W.J. Harrington, *Revelation*, s. 66n; R. Bogacz, *Chrytusowe wskazania na czas próby*, s. 205–210; S. Witkowski, *Listy do siedmiu Kościołów (2–3)*, s. 52–55; R. Tkacz, *Listy do siedmiu Kościołów (Ap 2, 1–3, 22)*, s. 245–260; M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana*, s. 152–154; J.M. Ford, *Revelation*, s. 404–407.

¹⁶¹ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa*, s. 157; R. Bogacz, *Chrytusowe wskazania na czas próby*, s. 243–245; S. Witkowski, *Listy do siedmiu Kościołów (2–3)*, s. 60–62.

¹⁶² Por. E.–B. Allo, *Saint Jean, L'Apocalypse*, Paris 1933³, s. 59–61 (Études Bibliques).

¹⁶³ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa*, s. 158; F. Sieg, *Listy do siedmiu Kościołów*, s. 90n; J. Roloff, *The Revelation of John*, s. 59; R. Bogacz, *Chrytusowe wskazania na czas próby*, s. 245–248; S. Witkowski, *Listy do siedmiu Kościołów (2–3)*, s. 64–67; R. Tkacz, *Listy do siedmiu Kościołów (Ap 2, 1–3, 22)*, s. 281n; W.J. Harrington, *Revelation*, s. 68n; M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana*, s. 156–159; J.M. Ford, *Revelation*, s. 409–413.

Skoro zachowałeś nakaz mojej wytrwałości,
i Ja cię zachowam od próby,
która ma nadejść na cały obszar zamieszkania,
by wypróbować mieszkańców ziemi.
Przyjdę niebawem:
Trzymaj, co masz,
by nikt twego wieńca nie zebrał (3, 10n).

„Próba, która ma nadejść (μελλούσης ἔρχεσθαι) na cały obszar zamieszkania, by wypróbować mieszkańców ziemi” to eschatologiczne wydarzenie poprzedzające przyjście Pana. Może odnosić się zarówno do czegoś o wymiarze powszechnym, jak i do osobistych prób, które przeżywa w swoim życiu każdy człowiek¹⁶⁴.

Wieniec jako znak wybrania, nagrody, godności, często występuje w różnych tekstach biblijnych (por. np. 1 Tes 2, 19; 2 Tm 2, 5; 4, 8; Jk 1, 12; 1 P 5, 4). Wypowiedź posiada bogate znaczenie jako obietnica nagrody i równocześnie przestroga przed możliwością jej utraty. Biskup już się nim cieszy, a równocześnie jest on zapowiedzią wiecznie trwałego wieńca życia (Ap 2, 10; por. 4, 4. 10; 6, 2; 12, 1; 14, 14). W tekście występuje wieniec „twój” a zarazem taki, który może być zabrany. Wskazuje to na powszechność dzieła odkupienia dostępnego dla wszystkich spełniających Boże wymagania, czasem w warunkach wymagających heroizmu, męczeńskiej śmierci, wytrwałości w sytuacji grożącej utratą życia. Zamiast niewiernego, ospałego biskupa, ktoś inny może lepiej wypełnić to, czego Chrystus od niego oczekiwał i osiągnąć nagrodę związaną z tym dziełem.

Ostateczna nagroda zapowiadana wspólnocie w Filadelfii i jej pasterzowi to godność filaru świątyni Boga, stałej przynależności do niej, wypisanie imienia Boga, nowego Jeruzalem oraz nowego imienia Chrystusa – potrójny niezbywalny znak przynależności do nowej, Boskiej sfery (w. 12)¹⁶⁵.

¹⁶⁴ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa*, s. 160n; W.J. Harrington, *Revelation*, s. 71–73; R. Bogacz, *Chrystusowe wskazania na czas próby*, s. 295–302; S. Witkowski, *Listy do siedmiu Kościołów (2–3)*, s. 72–77; S. Pisarek, *Cierpliwa wytrwałość. „Hypomonē” „Hypoménein” w Nowym Testamencie*, s. 268–271.

¹⁶⁵ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa*, s. 161n; F. Sieg, *Listy do siedmiu Kościołów*, s. 101–104; J.M. Ford, *Revelation*, s. 415–417; M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana*, s. 163–165; H. Schlier, *Das Ende der Zeit*, s. 70n; S. Zedda, *L'escatologia biblica*, vol. 2, s. 499–504; R. Bogacz, *Chrystusowe wskazania na czas próby*, s. 302–310; S. Witkowski, *Listy*

Ostatni list, skierowany do anioła Kościoła w Laodycei, gani „letniość” biskupa (w. 15n), wzywa do nawrócenia, odnowienia pierwotnej gorliwości:

Ja wszystkich, których kocham, karzę i ćwiczę.

Bądź więc gorliwy i nawróć się!

Oto stoję u drzwi i kołaczę:

jeśli kto posłyszysz mój głos i drzwi otworzy,

wejdę do niego i będę z nim wieczerzał,

a on ze Mną (3, 19n).

Ostateczna nagroda jak w poprzednich listach zasadniczo wprowadzona jest słowem: „zwycięzcy” (w. 21), ale już wcześniej mowa jest o wieczerzy razem w Panem, jeśli się posłyszysz Jego głos i otworzy Mu drzwi. Obraz przypomina ukazywanie się Chrystusa w dniu Zmartwychwstania w J 20, 16 oraz wspólną wieczerzę eucharystyczną – typ i zapowiedź wiecznego szczęścia, pokarm eschatologiczny uczniów Chrystusa. Wspólne zasiadanie przy wieczerzy z Chrystusem zostanie uwieńczone wspólnym zasiadaniem z Nim na Jego tronie, jak On w swoim Ciele zwyciężył śmierć i jako człowiek uczestniczy w chwale Ojca (w. 21; por. Flp 2, 6–11)¹⁶⁶.

Na paruzję wskazuje także kilkakrotnie występujący w Apokalipsie szczególny tytuł – określenie „Przychodzący”, „Ten, Który przychodzi”: ἐρχόμενος. Bogatsze możliwości używania imiesłowów w języku greckim stwarzają okazję do formułowania tytułów, które w języku polskim trzeba oddawać poprzez dłuższe wyrażenia. Grecki rodzajnik przed tytułem występującym w wizji wstępnej (1, 4), odniesionym do Boga, wskazuje, że imiesłów jest traktowany jako rzeczownik¹⁶⁷. Jego treść wiąże się z eschatologiczną ideą Boga-Sędzie-

do siedmiu Kościołów (2–3), s. 77–80; R. Tkacz, *Listy do siedmiu Kościołów* (Ap 2, 1–3, 22), s. 322–346.

¹⁶⁶ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa*, s. 164n. F. Sieg, *Listy do siedmiu Kościołów*, s. 112; R.H. Moune, *The Book of Revelation*, Grand Rapids, Michigan 1977, s. 128–130 (The New Interpretation Commentary on the New Testament, 17); W.J. Harrington, *Revelation*, s. 74–77; M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana*, s. 166–171; J.M. Ford, *Revelation*, s. 418–422; E. Schüssler Fiorenza, *Revelation. Vision of a Just World*, Minneapolis 1991, s. 57 (Proclamation Commentaries); R. Bogacz, *Chrystusowe wskazania na czas próby*, s. 365–373; S. Witkowski, *Listy do siedmiu Kościołów* (2–3), s. 81–96; R. Tkacz, *Listy do siedmiu Kościołów* (Ap 2, 1–3, 22), s. 365–407.

¹⁶⁷ Por. F. Sieg, *Listy do siedmiu Kościołów*, s. 21 – komentator słusznie zwraca uwagę, że sens tego tytułu obejmuje wszystkie kontakty Boga ze stworzeniem w Jego wiecznej

go, przychodzącego wymierzyć powszechną sprawiedliwość wszystkim, ale także każdemu z osobna w konkretnych okolicznościach jego życia i śmierci.

Szczególne znaczenie mają także powtarzające się w każdym liście stwierdzenia: „Kto ma uszy, niechaj posłysz, co mówi Duch do Kościołów” (2, 7. 11. 17 przed określeniem ostatecznej nagrody dla zwycięzcy oraz na końcu listów: 2, 29; 3, 6. 13. 22). Duch Święty przekazuje ważne prawdy. Bezpośrednio z tym zwrotem wiążą się obietnice ostatecznej nagrody za wierność, której niezglębione bogactwo przedstawia się przy pomocy biblijnych symboli i obrazów przemawiających do bezpośrednich odbiorców tekstu¹⁶⁸. W Ap 22, 17 Duch i Oblubienica, czyli Kościół powszechny, wspólnie proszą o przyjsie Chrystusa chwalebego. Oblubienica, Małżonka Baranka (Ap 19, 7; 21, 9), Kościół powszechny występuje razem z Duchem Świętym, który przemawia do Kościołów lokalnych, części, jakby dzieci Oblubienicy, połączonych wspólnym darem łaski, ale posiadających własną osobowość (niejako zbiorową osobowość, podobnie jak w Starym Testamencie narody, pokolenia, plemiona, miasta, rodziny, przejawiającą się we wspólnym działaniu członków, poszczególnych osób tworzących grupę, i w tym działaniu kierują się rozumem i wolną wolą i będą ponosić za nie odpowiedzialność)¹⁶⁹.

O ostatecznym zwycięstwie chwalebego Chrystusa, w którym będą mieli udział ci, którzy dochowali Mu wiary, określani tytułem: „powołani, wybrani i wierni”, wymownie świadczą wersety z rozdziału opisującego upadek Wielkiego Babilonu:

A dziesięć rogów, które widziałeś, to dziesięciu jest królów,
którzy władzy królewskiej jeszcze nie objęli,
lecz wezmą władzę jako królowie na jedną godzinę wraz z Bestią.
Ci mają jeden zamysł,
a potęgę i władzę swą oddają Bestii.

teraźniejszości, przejawiające się w konkretnych interwencjach w ludzkiej historii. Por. też A. Jankowski, *Apokalipsa*, 137; A. Jankowski, *Jam jest Alfa i Omega. Dopowiedzeń chrystologii biblijnej wydanie drugie, rozszerzone*, Kraków 2000, s. 156–163; W.J. Harrington, *Revelation*, 55; W.J. Harrington, *Understanding the Apocalypse*, Washington–Cleveland 1969, s. 74.

¹⁶⁸ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa*, s. 148n; F. Sieg, *Listy do siedmiu Kościołów*, s. 53n.

¹⁶⁹ Trafnie pisze o tym Andrzej Głuchowski, autor bardzo dobrej pracy doktorskiej napisanej pod kierunkiem o. prof. A. Jankowskiego, *Zagadnienie potępienia w perykopie Mt 11, 20–24, wokół groźby skierowanej do nie pokutujących miast traktowanych jako zbiorowe osobowości*.

Ci będą walczyć z Barankiem,
 a Baranek zwycięży ich,
 bo *Panem jest panów*
 i *Królem królów* –
 a także ci, co z Nim są:
powołani, wybrani i wierni (κλητοὶ καὶ ἐκλεκτοὶ καὶ πιστοὶ) (Ap 17, 12–14)¹⁷⁰.

W ostatniej księdze Nowego Testamentu często występują zapowiedzi wiecznego szczęścia lub kary, obrazy zagłady i wiecznego szczęścia.

Podczas liturgii w niebie męczennicy oczekują na ostateczny Boży sąd. Sami uczestniczą już w radości w niebie, chcieliby też widzieć wymierzenie sprawiedliwości prześladowcom:

A gdy otworzył pieczęć piątą,
 ujrzałem pod ołtarzem dusze zabitych dla Słowa Bożego
 i dla świadectwa, jakie mieli.
 I głosem donośnym tak zawołały:
 „*Jak długo jeszcze, Władco święty i prawdziwy,*
nie będziesz sądził i wymierzał za krew naszą kary tym, co mieszkają na ziemi?”
 I dano każdemu z nich białą szatę,
 i powiedziano im, by jeszcze krótki czas spokojnie poczekałi,
 aż się dopełni liczba ich współsług i braci,
 którzy, jak i oni, mają być zabici (Ap 6, 9–11).

Możni tego świata i wszyscy ludzie odczuwać będą strach przed Bożą mocą podczas kataklizmu:

A królowie ziemscy, wielmoże i wodzowie,
 bogacze i możni,
 i każdy niewolnik oraz wolny
 ukryli się w jaskiniach i górskich skałach.
 I mówią do gór i do skał:
 „Spadnijcie na nas

¹⁷⁰ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa św. Jana*, s. 246n; W.J. Harrington, *Revelation*, s. 172n, 175n; W.J. Harrington, *Understanding the Apocalypse*, s. 211n; M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana*, s. 330n; J.M. Ford, *Revelation*, s. 282, 291n.

i zakryjcie nas przed obliczem Zasiadającego na tronie
i przed gniewem Baranka,
bo nadszedł Wielki Dzień Jego gniewu (ὅτι ἦλθεν ἡ ἡμέρα ἡ μεγάλη τῆς ὀργῆς αὐτῶν)
a któż zdoła się ostać?” (Ap 6, 15–17)¹⁷¹.

Wizjonerowi ukazano pieczętowanie sług Bożych, szczęście wybranych z Izraela i wszystkich narodów, którzy mają uczestniczyć w wiecznej radości Boga i Baranka – uwielbionego Chrystusa:

Potem ujrzałem czterech aniołów
stojących na czterech narożnikach ziemi,
jak powstrzymywali cztery wiatry ziemi,
aby wiatr nie wiał na ziemi
ani na morzu, ani na żadne drzewo.
I ujrzałem innego anioła, wstępującego od wschodu słońca,
[a] mającego pieczęć Boga żywego.
Zawołał on donośnym głosem do czterech aniołów,
którym dano moc wyrządzić szkodę ziemi i morzu:
„Nie wyrządzajcie szkody ziemi ni morzu, ni drzewom,
aż opieczętujemy czoła sług Boga naszego”.
I usłyszałem liczbę opieczętowanych:
sto czterdzieści cztery tysiące opieczętowanych
ze wszystkich pokoleń synów Izraela:
z pokolenia Judy dwanaście tysięcy opieczętowanych,
z pokolenia Rubena dwanaście tysięcy,
z pokolenia Gada dwanaście tysięcy,
z pokolenia Asera dwanaście tysięcy,
z pokolenia Neftalego dwanaście tysięcy,
z pokolenia Manassesa dwanaście tysięcy,
z pokolenia Symeona dwanaście tysięcy,
z pokolenia Lwiego dwanaście tysięcy,
z pokolenia Issachara dwanaście tysięcy,
z pokolenia Zabulona dwanaście tysięcy,

¹⁷¹ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa św. Jana*, s. 176–178; W.J. Harrington, *Revelation*, s. 93–97; M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana*, s. 203–207; J.M. Ford, *Revelation*, s. 99–101, 109–113.

z pokolenia Józefa dwanaście tysięcy,
z pokolenia Beniamina dwanaście tysięcy opieczętowanych.

Potem ujrzałem:

a oto wielki tłum,
którego nie mógł nikt policzyć,
z każdego narodu i wszystkich pokoleń, ludów i języków,
stojący przed tronem i przed Barankiem.

Odziani są w białe szaty,

a w rękę ich *palmy*.

I głosem donośnym tak wołają:

„*Zbawienie w Bogu naszym, Zasiadającym na tronie, i w Baranku*”.

A wszyscy aniołowie stanęli wokół tronu i Starców, i czterech Istot żywych,
i na oblicza swe padli przed tronem,

i pokłon oddali Bogu, mówiąc:

„*Amen*”.

Błogosławieństwo i chwała, i mądrość, i dziękczynienie, i cześć,
i moc, i potęga Bogu naszemu *na wieki wieków! Amen*”.

A jeden ze Starców odezwał się do mnie tymi słowami:

„Ci przyodziani w białe szaty
kim są i skąd przybyli?”

I powiedziałem do niego:

„*Panie, ty wiesz*”.

I rzekł do mnie:

„*To ci, którzy przychodzą z wielkiego ucisku*

i oplotkali swe szaty,

i w krwi Baranka je wybielili.

Dlatego są przed tronem Boga

i w Jego świątyni cześć Mu oddają we dnie i w nocy.

A Zasiadający na tronie rozciągnie namiot nad nimi.

Nie będą już łaknąć ani nie będą już pragnąć,

i nie porazi ich słońce ani żaden upał,

bo *pasal* ich będzie Baranek, który jest pośrodku tronu,

i poprowadzi ich do *źródeł wód życia:*

i każdą łzę otrze Bóg z ich oczu” (Ap 7, 1–17)¹⁷².

¹⁷² Por. A. Jankowski, *Apokalipsa św. Jana*, s. 178–183; W.J. Harrington, *Revelation*, s. 97–103; W.J. Harrington, *Understanding the Apocalypse*, s. 128–133; M. Wojciechowski,

Po głosie siódmej trąby zwiastującej królowanie Boga otaczający Jego tron starcy wielbią Go hymnem:

A dwudziestu czterech *Starców*
zasiadających na tronach swych przed tronem Boga,
padło na oblicza i oddało pokłon Bogu,
mówiąc:
„Dzięki czynimy Tobie, Panie, Boże *wszechmogący*,
Który jesteś i *Który byłeś*,
żeś objął wielką Twą władzę i *zaczął królować*.
Rozgniewały się narody,
a nadszedł Twój gniew
i *pora na umarłych*, aby zostali *osądzeni*
i aby dać zapłatę *ślugom Twym, prorokom*
i świętym,
i *tym, co się boją Twojego imienia*,
małym i wielkim,
i aby *zniszczyć tych, którzy niszczą ziemię*” (Ap 11, 16–18)¹⁷³.

W niebie wizjoner widzi dziewiczy orszak Branka, odpowiadający obrazowi z rozdziału siódmego:

Potem ujrzałem:
A oto Baranek stojący *na górze Syjon*,
a z Nim sto czterdzieści cztery tysiące,
mające imię Jego i *imię Jego Ojca* wypisane *na czołach*.

Apokalipsa świętego Jana, s. 208–226; J.M. Ford, *Revelation*, s. 115–128; D. Kotecki, *Kościół w świetle Apokalipsy św. Jana*, Częstochowa 2008, s. 121–128, 234–243 (Series Biblica Paulina, 6); S. Zedda, *L'escatologia biblica*, Vol. II, s. 471–473; T. Niemas, *Perspektywa eschatologiczna proezystencji wierzących w przekazie Pisma Świętego*, Wrocław 2016, s. 197 (Bibliotheca Biblica).

¹⁷³ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa św. Jana*, s. 203; W.J. Harrington, *Revelation*, s. 126n; M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana*, s. 264–267; J.M. Ford, *Revelation*, s. 172, 181–183; S. Zedda, *L'escatologia biblica*, vol. 2, s. 477n; T. Walczak, *Zapowiedź królestwa Boga i Chrystusa w wizji trąby siódmej Apokalipsy*, w: „*Jawicie się jako źródła światła w świecie*” (Flp 2, 15), red. T.M. Dąbek, Kraków 2010, s. 243–268; T. Stec, *Działania aniołów w Apokalipsie św. Jana*, w: „*Jawicie się jako źródła światła w świecie*” (Flp 2, 15), s. 101–129, zwłaszcza 125.

I usłyszałem głos z nieba, jakby *głos mnogich wód*
i jakby głos wielkiego gromu.
A głos, który usłyszałem, [brzmiał tak,] jak gdyby harfiarze uderzali w swe harfy.
I *śpiewają* jakby *pieśń nową* przed tronem
i przed czterema Istotami żywymi, i przed Starcami:
a nikt tej pieśni nie mógł się nauczyć
prócz stu czterdziestu czterech tysięcy
wykupionych z ziemi.
To ci, którzy obcowaniem z kobietami się nie splamili: bo są dziewiczy;
ci, którzy Barankowi *towarzyszą*, dokądkolwiek idzie;
ci spośród ludzi zostali wykupieni
na *pierwociny* dla Boga i dla Baranka,
a w ustach ich kłamstwa nie znaleziono:
są bez zarzutu (Ap 14, 1–5)¹⁷⁴.

Anioł zapowiada wszystkim godzinę Bożego sądu:

„Ulęknijcie się Boga i oddajcie Mu chwałę,
bo godzina sądu Jego nadeszła,
i oddajcie pokłon Temu, co niebo uczynił i ziemię,
i morze, i źródła wód!”
A inny anioł, drugi, przyszedł w ślad za nim, mówiąc:
„Upadł, upadł wielki Babilon,
co winem zapalczywości swego nierządu
napoił wszystkie narody!”
A inny anioł, trzeci, przyszedł w ślad za nimi,
mówiąc donośnym głosem:
„Jeśli kto wielbi Bestię i jej obraz
i bierze sobie jej znamię na czoło lub rękę,
ten również będzie pić wino *zapalczywości Boga*,

¹⁷⁴ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa św. Jana*, s. 221–224; A. Jankowski, *Łączność ziemi z niebem według Janowej Apokalipsy*, w: *W posłudze słowa Pańskiego*. Księga pamiątkowa poświęcona ks. prof. dr. hab. Józefowi Kudasiewiczowi z okazji 70-lecia urodzin, red. S. Bielecki, H. Ordon, H. Witczyk, Kielce 1997, s. 307–318, zwłaszcza 316; W.J. Harrington, *Revelation*, s. 146–148; W.J. Harrington, *Understanding the Apocalypse*, s. 184–186; M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana*, s. 295–299; J.M. Ford, *Revelation*, s. 232–236, 239–246; S. Zedda, *L'escatologia biblica*, vol. 2, s. 482n.

przygotowane bez rozcieńczenia, w kielichu Jego gniewu;

i będzie katowany ogniem i siarką

wobec świętych aniołów

i wobec Baranka.

A dym ich katuszy na wieki wieków się wznosi

i nie mają odpoczynku we dnie ani w nocy

czciciele Bestii i jej obrazu,

i ten, kto bierze znamię jej imienia”.

Tu się okazuje wytrwałość świętych,

tych, którzy strzegą przykazań Boga i wiary Jezusa.

I usłyszałem głos z nieba, który mówił:

„Napisz: Błogosławieni, którzy w Panu umierają – już teraz.

Zaiste, mówi Duch, niech odpoczną od swoich *mozołów*,

bo idą wraz z nimi ich czyny” (Ap 14, 7–13)¹⁷⁵.

W wizji siedmiu czasz i siedmiu plag zapowiadających Boży sąd nad całym stworzeniem i karę dla wrogów Boga słyszymy też wezwanie do czujności i odpowiedniego przygotowania się na spotkanie z Bogiem. Prawdopodobnie jest to werset wyrwany z kontekstu, umieszczony tu podczas ostatniej redakcji. Zawiera motywy podobne jak w wersetach 3, 3n. 18 z listów do wspólnot w Sardes i w Laodycei:

Oto przyjdę jak złodziej:

Błogosławiony, który czuwa

i strzeże swych szat,

by nago nie chodzić i by sromoty jego nie widziano (Ap 16, 15)¹⁷⁶.

¹⁷⁵ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa św. Jana*, s. 224–227; W.J. Harrington, *Revelation*, s. 149–153; M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana*, s. 300–303; J.M. Ford, *Revelation*, s. 236–238, 247–250; S. Haręzga, *Błogosławieństwa Apokalipsy*, s. 46–56; S. Zedda, *L'escatologia biblica*, vol. 2, s. 483n; S. Pisarek, *Cierpliwa wytrwałość. „Hypomonē” „Hypoménein” w Nowym Testamencie*, s. 275–277; S. Ciupka, *Aniołowie podczas Paruzji Jezusa Chrystusa*, Kraków 2006, s. 174–177 (Papieska Akademia Teologiczna w Krakowie. Wydział Teologiczny. Rozprawy Doktorskie).

¹⁷⁶ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa św. Jana*, s. 238n; W.J. Harrington, *Revelation*, s. 166; M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana*, s. 319; J.M. Ford, *Revelation*, s. 265; S. Haręzga, *Błogosławieństwa Apokalipsy*, s. 56–66; P.S. Minear, *I Saw a New Earth*, s. 148–150.

Anioł ogłasza upadek Wielkiego Babilonu:

Upadł, upadł Babilon, wielka stolica.
 I stała się siedliskiem demonów
 i kryjówką wszelkiego ducha nieczystego,
 i kryjówką wszelkiego ptaka nieczystego i budzącego wstręt,
 bo winem zapalczywości swojego nierządu napoiła wszystkie narody,
 i królowie ziemi dopuścili się z nią nierządu,
 a kupcy ziemi wzbogacili się ogromem jej przepychu. [...]
 I potężny jeden anioł dźwignął kamień,
 jak wielki kamień młyński,
 i rzucił w morze, mówiąc:
 „Tak za [jednym] zamachem Babilon, wielka stolica, zostanie rzucona,
 i już jej nie odnajdą” (Ap 18, 2n. 21)¹⁷⁷.

Wobec majestatu Boga i Chrystusa Zwycięzcy panuje radość w niebie:

Potem usłyszałem jak gdyby głos donośny
 wielkiego tłumu w niebie, mówiący:
 „Alleluja!
 Zbawienie i chwała, i moc u Boga naszego,
 bo wyroki Jego prawdziwe są i sprawiedliwe
 bo osądził Wielką Nierządnicę,
 co znieprawiała nierządem swym ziemię,
 i zażądał od niej poniesienia kary
 za krew swoich sług” (Ap 19, 1n).

Natchniony autor zapowiada gody Baranka i Jego Oblubienicy – Kościoła:

„Weselmy się i radujmy, i oddajmy Mu chwałę,

¹⁷⁷ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa św. Jana*, s. 248n, 255; W.J. Harrington, *Revelation*, s. 177n, 183; M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana*, s. 335n, 344; J.M. Ford, *Revelation*, s. 296n, 299–301, 306; S. Witkowski, „Wielki Babilon” w *Janowej Apokalipsie jako kryptonim imperialnego Rzymu oraz wrogiego Bogu świata*, Kraków 2012, s. 308–324; B. Zbroja, *Znaczenie terminów własnych Apokalipsy św. Jana dla jej teologii*, Kraków 2000, s. 129–131 (Papiéska Akademia Teologiczna w Krakowie. Rozprawy Doktorskie); S. Ciupka, *Aniołowie podczas Paruzji Jezusa Chrystusa*, s. 185–188.

bo nadeszły Gody Baranka,
a Jego Małżonka się przystroiła
i dano jej przyoblec bisior lśniący i czysty” –
bisior bowiem oznacza czyny sprawiedliwe świętych.

I mówi mi [anioł]:

„Napisz:

Błogosławieni, którzy są wezwani na ucztę Godów Baranka!”

(Ap 19, 7–9)¹⁷⁸.

Chrystus ukazuje się jako Wódz zwycięzca:

Potem ujrzałem niebo otwarte:

a oto biały koń,

a Ten, co na nim siedzi, zwany Wiernym i Prawdziwym,
oto sprawiedliwie sędzi i walczy.

Oczy Jego jak płomień ognia,

a na Jego głowie wiele diademów.

Ma wypisane imię, którego nikt nie zna prócz Niego.

Odziany jest w szatę we krwi skąpaną,

a nazwano Go imieniem Słowo Boga.

A wojska, które są w niebie, towarzyszyły Mu na białych koniach –

Wszyscy odziani w biały, czysty bisior

A z Jego ust wychodzi ostry miecz

by nim uderzyć narody:

On będzie je pasał różgą żelazną

i On udeptuje tłocznię wina zapalczywości gniewu Boga Wszchemogącego.

A na szacie i na biodrze swym ma wypisane imię:

KRÓL KRÓLÓW I PAN PANÓW (Ap 19, 11–16).

¹⁷⁸ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa św. Jana*, s. 256, 258n; W.J. Harrington, *Revelation*, s. 185–189; M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana*, s. 347–351; J.M. Ford, *Revelation*, s. 309–311, 315–318; K.E. Miller, *The Nuptial Eschatology of Revelation 19–22*, CBQ 60 (1998) no. 2, s. 301–318, zwłaszcza 302–309; D. Kotecki, *Kościół w świetle Apokalipsy św. Jana*, s. 243–253; S. Hareźga, *Błogosławieństwa Apokalipsy*, s. 68–80; W. Popielewski, *Liturgia godów Baranka eschatologicznym zwycięstwem Boga (Ap 19, 1–8)*, Kielce 2001 (Studia Biblica, 1); E. Wiater, *Kościół–Oblubienica w Apokalipsie św. Jana*, w: „Utwierdzaj twoich braci” (Łk 22, 32), red. T.M. Dąbek, Kraków 2003, s. 183–214, zwłaszcza 185–195.

Bestię i jej zwolenników osiągnie kara:

I pochwycono Bestię,

a z nią Falszywego Proroka, co czynił wobec niej znaki,

którymi zwiódł tych, co wzięli zamię Bestii

i *oddawali pokłon jej obrazowi*.

Oboje żywcem wrzuceni zostali do ognistego jeziora, *gorejącego siarką*.

A inni zostali zabici mieczem Siedzącego na koniu,

[mieczem], który wyszedł z ust Jego (Ap 19, 20n)¹⁷⁹.

Zapowiadane jest tysiącletnie królestwo, czasy Kościoła:

Potem ujrzałem anioła, zstępującego z nieba, który miał klucz od Czułości i wielki *łańcuch* w ręce.

I pochwycił Smoka, *Węża starodawnego*,

którym jest *diabeł i szatan*, i *związał go* na tysiąc lat.

I wtrącił go do Czułości

i zamknął, i pieczęć nad nim położył,

by już nie zwodził narodów,

aż tysiąc lat się dopełni.

A potem ma być na krótki czas uwolniony.

I *ujrzałem trony* –

a na nich zasiedli [sędziowie],

i *dano im władzę sądzienia* –

i ujrzałem dusze świętych dla świadectwa Jezusa i dla Słowa Bożego,

i tych, którzy pokłonu nie oddali Bestii ani jej obrazowi,

i nie wzięli sobie znamienia na czoło ani na rękę.

Ożyli oni.

i tysiąc lat *królowali z Chrystusem*.

A nie ożyli inni ze zmarłych, aż tysiąc lat dobiegło końca.

To jest pierwsze zmartwychwstanie.

Błogosławiony i święty, kto ma udział w pierwszym zmartwychwstaniu:

¹⁷⁹ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa św. Jana*, s. 260–265; W.J. Harrington, *Revelation*, s. 190–195; M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana*, s. 352–357; J.M. Ford, *Revelation*, s. 312–315, 318–325; S. Ciupka, *Aniołowie podczas Paruzji Jezusa Chrystusa*, s. 179, 189–195.

nad tymi nie ma władzy śmierć druga,
lecz będą *kapłanami Boga* i Chrystusa
i będą z Nim królować tysiąc lat (Ap 20, 1–6).

Szatanowi i jego zwolennikom zostanie wymierzona ostateczna kara:

a zstąpił ogień od Boga z nieba
i pochłonął ich.
A diabła, który ich zwodzi,
wrzucono do jeziora ognia i siarki,
tam gdzie są Bestia i Falszywy Prorok.
I będą cierpieć katusze we dnie i w nocy na wieki wieków (Ap 20, 9n)¹⁸⁰.

Nastąpi powszechny sąd:

Potem *ujrzałem* wielki biały tron
i na nim *Zasiadającego*,
od którego oblicza uciekły ziemia i niebo,
a miejsca dla nich nie znaleziono.
I *ujrzałem* umarłych –
wielkich i małych –
stojących przed tronem,
a *otwarto księgi*
I inną *księgę* otwarto, która jest *księgą życia.*
I osądzono zmarłych z tego, co w księgach zapisano,
według ich czynów.
I morze wydało zmarłych, co w nim byli,
i Śmierć, i Otchłań wydały zmarłych, co w nich byli,
i każdy został osądzony według swoich czynów.
A Śmierć i Otchłań wrzucono do jeziora ognia.

¹⁸⁰ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa św. Jana*, s. 265–270; W.J. Harrington, *Revelation*, s. 196–202; W.J. Harrington, *Understanding the Apocalypse*, s. 233–242; M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana*, s. 358–367, 370; J.M. Ford, *Revelation*, s. 229n, 349–357; P.S. Minear, *I Saw a New Earth*, s. 163; S. Haręzga, *Błogosławieństwa Apokalipsy*, s. 80–98; S. Ciupka, *Aniołowie podczas Paruzji Jezusa Chrystusa*, s. 195.

To jest śmierć druga – jezioro ognia.
Jeśli się ktoś *nie znalazł zapisany w księdze życia*,
został wrzucony do jeziora ognia (Ap 20, 11–15)¹⁸¹.

Ci, którzy dochowają wierności Bogu, osiągną wieczne szczęście, którego nie zakosztują ci, którzy lekceważyli Jego przykazania:

I ujrzałem niebo nowe i ziemię nową
bo pierwsze niebo i pierwsza ziemia przeminęły, i morza już nie ma.
I Miasto Święte – Jeruzalem Nowe
ujrzałem zstępujące z nieba od Boga,
przystrojone jak oblubienica zdobna w klejnoty dla swego męża.
I usłyszałem donośny głos, mówiący od tronu:
„Oto przybytek Boga z ludźmi:
i zamieszka wraz z nimi,
i będą oni Jego ludem,
a On będzie «BOGIEM Z NIMI».

I otrze z ich oczu wszelką łzę,
a śmierci już nie będzie
Ani żałoby, ni krzyku, ni trudu
już nie będzie,
bo pierwsze rzeczy przeminęły”.
I rzekł Zasiadający na tronie:
„Oto czynię wszystko nowe”. [...] „Ja pragnącemu
dam darmo pić ze źródła wody życia.
Zwycięzca to odziedziczy,
i będę mu Bogiem,
a on będzie Mi synem.
A dla tchórzów, niewiernych, obmierzłych, zabójców,
rozpustników, guślarzy, bałwochwalców i wszelakich kłamców:

¹⁸¹ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa św. Jana*, s. 270–272; W.J. Harrington, *Revelation*, s. 203–206; M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana*, s. 367–370; J.M. Ford, *Revelation*, s. 358n; S. Zedda, *L'escatologia biblica*, vol. 2, s. 495.

udział [ich] w jeziorze gorejącym ogniem i siarką.
To jest śmierć druga” (Ap 21, 1–8)¹⁸².

Wizja świętego Miasta ukazuje szczęście odkupionych:

I będzie w nim tron Boga i Baranka
a słudzy Jego będą Mu cześć oddawali.
I będą oglądać Jego oblicze
a imię Jego – na ich czołach.
I już nocy nie będzie.
A nie potrzeba im światła lampy
ani światła słońca,
bo Pan Bóg będzie świecił nad nimi
i będą królować na wieki wieków (Ap 22, 3–5).

Natchniony autor zapowiada rychłe wypełnienie prorocत्व i wymierzenie wszystkim sprawiedliwej zapłaty:

Nie kładź pieczęci na słowa prorocтва tej księgi,
bo chwila jest bliska (ὁ καιρὸς ἔγγυς ἐστί).
Kto krzywdzi, niech jeszcze krzywdę wyrządzi,
i plugawy niech się jeszcze splugawi,
a sprawiedliwy niech jeszcze wypełni sprawiedliwość,
a święty niechaj się jeszcze uswięci!
Oto przyjdę niebawem (Ἰδοὺ ἔρχομαι ταχύ),
a moja zapłata jest ze Mną,
by tak każdemu odplacić, jaka jest jego praca (Ap 22, 10–12)¹⁸³.

¹⁸² Por. A. Jankowski, *Apokalipsa św. Jana*, s. 272–277; W.J. Harrington, *Revelation*, s. 207–211; W.J. Harrington, *Understanding the Apocalypse*, s. 249–254; M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana*, s. 371–378; J.M. Ford, *Revelation*, s. 338, 345, 361–370; P.S. Mi-near, *I Saw a New Earth*, s. 167–184 D. Kotecki, *Kościół w świetle Apokalipsy św. Jana*, s. 254–268; R. Rubinkiewicz, *Eschatologia księgi Apokalipsy*, w: *Biblia o przyszłości*, Lub-lin 1987, s. 141–151, zwłaszcza 149n (Materiały Pomocnicze do Wykładów z Bibliistyki, 8); E. Wiater, *Kościół–Oblubienica w Apokalipsie św. Jana*, s. 207–211; F. Mickiewicz, *Wizja nowego nieba i nowej ziemi w Ap 21, 1–22, 5*, *ComP 20* (2000) nr 4, s. 20–39.

¹⁸³ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa św. Jana*, s. 284n, 286n; W.J. Harrington, *Revelation*, s. 216, 219n, 222, 224n; W.J. Harrington, *Understanding the Apocalypse*, s. 164n, 269n;

Przeciwstawia tych, którzy korzystają z oczyszczającej Bożej łaski, niewiernym, dopuszczającym się różnych występków:

Błogosławieni, którzy płuczą swe szaty,
aby władza nad drzewem życia do nich należała
i aby bramami wchodzili do Miasta.
Na zewnątrz są psy, guślarze, rozpustnicy, zabójcy, bałwochwalcy
i każdy, kto kłamstwo kocha i nim żyje (Ap 22, 14n).

Przestrzega przed niewiernością:

Jeśliby ktoś do nich cokolwiek dołożył,
Bóg mu dołoży plag zapisanych w tej księdze.
A jeśliby ktoś odjął co ze słów księgi tego proroctwa,
to Bóg odejmie mu udział w drzewie życia
i w Mieście Świętym –
które są opisane w tej księdze
Mówi Ten, który o tym zaświadcza:
„Zaiste, przyjdę niebawem (Ἄμην, ἔρχομαι ταχύ)” (Ap 22, 18–20)¹⁸⁴.

Choć Apokalipsa odnosi się w dużej mierze do starożytnych przesładowań, podczas których powstała, i do czasów ostatecznych w sennie ścisłym, jednak jej wskazania są zawsze aktualne. Zawsze trzeba być gotowym na spotkanie z Panem, który osądzi każdego sprawiedliwie, obdarzy nagrodą tych, którzy dochowali Mu wierności, i ukarze grzeszników. Los każdego okaże się w chwili jego śmierci. Niemniej pierwsi chrześcijanie pragnęli przyspieszyć przyjście Pana.

Ostatni rozdział Apokalipsy przekazuje wołanie Ducha Świętego i Kościoła do Chrystusa:

M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana*, s. 371–378; J.M. Ford, *Revelation*, s. 391n, 396n; E. Wiater, *Kościół–Oblubienica w Apokalipsie św. Jana*, s. 212–214; T. Niemas, *Perspektywa eschatologiczna proegzystencji wierzących w przekazie Pisma Świętego*, s. 197.

¹⁸⁴ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa św. Jana*, s. 287–290; W.J. Harrington, *Revelation*, s. 222–227; M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana*, s. 391–403; J.M. Ford, *Revelation*, s. 346n, 364, 369n.

A Duch i Oblubienica mówią:

„Przyjdź!”

A kto słyszy, niech powie:

„Przyjdź!”

I kto odczuwa pragnienie, niech przyjdzie,

kto chce, niech wody życia darmo zaczerpnie (Ap 22, 17)¹⁸⁵.

Ostatnie zdania Apokalipsy wyrażają zapowiedź rychłego przyjścia uwielbionego Chrystusa, prośbę ludu i błogosławieństwo:

Mówi Ten, który o tym zaświadcza:

„Zaiste, przyjdę niebawem”.

Amen. Przyjdź, Panie Jezu!

Łaska Pana Jezusa ze wszystkimi! (Ap 22, 20n)¹⁸⁶.

Pragnienie rychłego przyjścia Chrystusa wyraża również św. Paweł w zakończeniu Pierwszego Listu do Koryntian: „Jeżeli ktoś nie kocha Pana, niech będzie wyklęty. *Maranatha*” (1 Kor 16, 22)¹⁸⁷. Odpowiada to słowom św. Pawła: „pragnę odejść, a być z Chrystusem, bo to o wiele lepsze” (Flp 1, 23)¹⁸⁸.

Nie wiemy, kiedy nastąpi koniec obecnego porządku czasu, powszechne zmartwychwstanie i pełny udział człowieka w jego wiecznym losie. Niemniej

¹⁸⁵ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa św. Jana*, s. 289; W.J. Harrington, *Revelation*, s. 223, 226; W.J. Harrington, *Understanding the Apocalypse*, s. 271; M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana*, s. 399n; J.M. Ford, *Revelation*, s. 369, 422; D. Kotecki, *Duch Święty w zgromadzeniu liturgicznym w świetle Apokalipsy św. Jana*, Warszawa 2006, s. 402–428 (RSB 26).

¹⁸⁶ Por. A. Jankowski, *Apokalipsa św. Jana*, s. 290; W.J. Harrington, *Revelation*, s. 223n, 226n; W.J. Harrington, *Understanding the Apocalypse*, s. 272n; M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana*, s. 402n; J.M. Ford, *Revelation*, s. 422n.

¹⁸⁷ Por. M. Rosik, *Pierwszy List do Koryntian*, s. 519n; C.K. Barrett, *A Commentary on the First Epistle to the Corinthians*, s. 38–40, 176–178; E. Dąbrowski, *Listy do Koryntian*, s. 292; W.F. Orr, J.A. Walther, *I Corinthians*, s. 396–398.

¹⁸⁸ Por. A. Jankowski, *Listy więzienne świętego Pawła*, s. 97–99; J. Gnilka, *Der Philipperbrief*, s. 72–93; J. Flis, *List do Filipian*, s. 158n; G.F. Hawthorne, *Philippians*, s. 47–51; E.J. Jezierska, „Być z Chrystusem” zaraz po śmierci. Św. Paweł o współnocie wiernego z Chrystusem po życiu doczesnym (Flp 1, 23; 2 Kor 5, 8), s. 29–36; oraz mój artykuł, „Dla mnie żyć – to Chrystus” (Flp 1,21) – Pawłowa odpowiedź na odwieczne pytanie o sens ludzkiego życia, s. 122n.

wspaniałe obietnice przyszłego szczęścia powinny skłaniać uczniów Chrystusa do gorliwego podążania drogą, którą On wskazał.

Podsumowanie

Bóg dał każdemu czas życia na ziemi jako dar i zadanie. Od tego, jak człowiek go wykorzysta, zależy jego los w wieczności. Bóg pragnie szczęścia każdego człowieka: uczestnictwa w Jego własnym wiecznym szczęściu. Dlatego wskazuje konkretne sposoby postępowania. Kto je zachowa, otrzyma Jego błogosławieństwo, natomiast tych, którzy je zlekceważą, spotkają różne nieszczęścia. W Starym Testamencie za przejaw Bożego błogosławieństwa uważano długie życie w pokoju, pomoc w szczęśliwym prowadzeniu wojen, dostatek, liczne potomstwo. Ale doświadczenie pokazywało, że niekiedy ludzie nieprawi za życia doznają pomyślności, są nawet szanowani po śmierci. Zdarza się, że przeciwnie – sprawiedliwi niewinnie cierpią. Zasada Bożej odpłaty na ziemi nie wystarcza do wyjaśnienia tych sytuacji. W biblijnym Izraelu powoli dochodzono do przekonania o wiecznym życiu i zmartwychwstaniu. Dopiero wtedy Bóg sprawiedliwie odpłaci każdemu za jego postępowanie. W ten sposób natchnione teksty przygotowywały pełne Objawienie Nowego Testamentu, że wszyscy są powołani do wiecznego szczęścia, ale muszą otworzyć się na Bożą łaskę i porzucić swoje grzechy.

Chrystus w Ewangeliach wielokrotnie mówił o życiu wiecznym, wiecznej nagrodzie i karze. Jego naukę kontynuowali apostołowie, zwracając się do wiernych w różnych wspólnotach i sytuacjach życiowych. Zbawcze cierpienia Chrystusa są dla wiernych wezwaniem do podejmowania trudów dla Jego królestwa, znoszenia cierpień, wytrwałej pracy i gotowości oddania swego życia. Dzieje i Listy Apostolskie pokazują gorliwość uczniów Chrystusa w znoszeniu prześladowań. Natchnione teksty wzywają do gorliwości i wytrwałości, do wykorzystywania danego nam sposobnego czasu. Ostatnia Księga Nowego Testamentu, Apokalipsa, wiele mówi w przejmujących obrazach o przyszłym losie złych i dobrych. To wszystko wzywa nas do kroczenia drogą, którą Bóg nam wskazuje, radosnego podejmowania trudów w nadziei, że wspaniała nagroda będzie źródłem nigdy niekończącego się szczęścia. Ukazuje właściwy sens i cel ludzkiego życia i wzywa do radosnego trudu w wytrwałym zmierzaniu do jego osiągnięcia.

WYKAZ SKRÓTÓW

- AB – The Anchor Bible, Garden City, New York 1964–
- AL – Attende Lectioni, Katowice 1972–
- AnCrac – „Analecta Cracoviensia”, Kraków 1969–
- ATD – Das Alte Testament Deutsch, Göttingen 1951–
- BH – Biblia Hebrajska
- BT – *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych* (Biblia Tysiąclecia), Poznań 1971², Poznań–Warszawa 1984⁴, Poznań 2000⁵
- CBQ – „The Catholic Biblical Quarterly”, Washington 1939–
- ComP – „Communio. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny”, Poznań 1981–
- CT – „Collectanea Theologica” – (poprzednio „Przegląd Teologiczny”), Lwów 1931–1939, Warszawa 1949/50–
- HB – Herders Bibelkommentar. Die Heilige Schrift für das Leben erklärt, Freiburg 1956–
- Hermeneia – Hermeneia. A Critical and Historical Commentary on the Bible, Philadelphia (Minneapolis)
- HTKNT – Herders Theologischer Kommentar zum Neuen Testament, Freiburg–Basel–Wien 1953–
- LD – Lectio Divina, Paris 1946–
- LXX – Septuaginta
- NKB – Nowy Komentarz Biblijny, [Częstochowa] 2005–
- NT – Nowy Testament
- PSB – Prymasowska Seria Biblijna, Warszawa–
- PŚNT – *Pismo Święte Nowego Testamentu*, Poznań (–Warszawa), 1959–1979 (1980)
- PŚST – *Pismo Święte Starego Testamentu*, Poznań (–Warszawa), 1959–
- RBL – „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, Kraków 1948–
- RSB – Rozprawy i Studia Biblijne, Warszawa 1996–
- RT – „Roczniki Teologiczne” (do 1991/92 „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” – RTK), Lublin 1949–
- SPS – Sacra Pagina Series, Collegeville, Minnesota 1988–

-
- ST – Stary Testament
STV – „Studia Theologica Varsaviensia”, Warszawa 1963–
WBC – Word Biblical Commentary, Dallas, Texas 1983–
THAT – *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament*, I–II, E. Jenni,
C. Westermann, München–Zürich, I 1971, II 1976
ThWNT – *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, I–X, hg. G. Kittel,
G. Friedrich, Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz 1933–1978

BIBLIOGRAFIA

Teksty źródłowe

Teksty biblijne

- Aland K., Aland B., *NESTLE-ALAND. Novum Testamentum graece et latinae*, Stuttgart 1987²⁶.
- Aland K., Black M., Martini C.M., Metzger B.M., Wikgren A., *The Greek New Testament*, New York–London–Amsterdam–Stuttgart 1975³.
- Biblia Jerozolimska. Wydanie pierwsze*, red. merytoryczna ks. K. Sarzała, Poznań 2006 (wstęp, przypisy, marginalia z wydania *La Bible de Jérusalem*, Paris 1996).
- Ellinger K., Rudolph W., *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, Stuttgart 1967/1977.
- Merk A., *Novum Testamentum Graece et Latinae*, Romae 1964⁹.
- Nestle E., Aland K., *Novum Testamentum graece*, Stuttgart 1963²⁵.
- Nestle-Aland, *Nowy Testament Grecki i Polski*, tekst grecki Novum Testamentum Graece²⁸ na podstawie dzieła E. i E. Nestle, red. B. i K. Aland, J. Karavidopoulos, C.M. Martini, B.M. Metzger, tekst polski Biblia Tysiąclecia⁵, red. R. Bogacz, R. Mazur, Poznań 2017.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. „Biblia Warszawsko-Praska”*, w przekładzie z języków oryginalnych, oprac. bp K. Romaniuk, Warszawa 1997.
- Pismo Święte Nowego Testamentu i Psalmi. Najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem*, oprac. Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy Towarzystwa Świętego Pawła, Częstochowa 2005.
- Pismo Święte Nowego Testamentu i Psalmi. Przekład ekumeniczny z języków oryginalnych*, Warszawa 2001.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych* (Biblia Poznańska), t. 1–3, Poznań 1973–1975, 1982².
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych* (Biblia Tysiąclecia), Poznań 1971², Poznań–Warszawa 1984⁴, Poznań 2000⁵.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem* (Biblia Paulistów), Częstochowa 2008.

Popowski R., Wojciechowski M., *Grecko-polski Nowy Testament. Wydanie interlinearne z kodami gramatycznymi*, Warszawa 1993 (PSB).

Rahlfs A., *Septuaginta*, Stuttgart 1943.

Traduction Oecumenique de la Bible, Ancient Testament, Paris 1987.

Teksty Magisterium Kościoła

Papieska Komisja Biblijna, „*Czym jest człowiek*” (Ps 8, 5). *Zarys antropologii biblijnej*, tłum. z j. włoskiego H. Witczyk, Kielce 2020.

Słowniki, pomoce

Archeologia Palestyny, red. L.W. Stefaniak, Poznań 1973.

Bachmann H., Slaby W.A., *Computer-Konkordanz zum Novum Testamentum Graece*, Berlin–New York 1980.

Bauer W., *Griechisch-Deutsches Wörterbuch*, Berlin 1958⁵.

Baumgartner W., *Hebräisches und aramäisches Lexikon zum Alten Testament*, Leiden: Bd. 1 1967, Bd. 2 1974, Bd. 3 1983.

Benoit P., Boismard M.-É., *Synopse des quatre évangiles en français avec parallèles des apocryphes et des Pères*, T. 1–2, [Paris] 1972.

Benoit P., Boismard M.-É., Lamouille A., *Synopse des quatre évangiles en français avec parallèles des apocryphes et des Pères*, T. 3: *L'Évangile de Jean*, [Paris] 1977.

Bibel-Lexikon, Hrsg. H. Haag, Leipzig 1970.

Bibeltheologisches Wörterbuch, Bd. 1–2, Hrsg. J.B. Bauer, Graz–Wien–Köln 1967³.

Bonsirven J., *Textes rabbiniques des deux premiers siècles chrétiens*, Roma 1955.

Bright J., *Historia Izraela*, tłum. J. Radożycki, Warszawa 1994.

Briks P., *Podręczny słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, Warszawa 1999² (PSB).

Cohen A., *Talmud. Syntetyczny wykład na temat Talmudu i nauk rabinów dotyczących religii, etyki i prawodawstwa*, tłum. R. Gromacka, Warszawa 1999.

Flis J., *Konkordancja Starego i Nowego Testamentu do Biblii Tysiąclecia*, Warszawa 1991, 2000² (PSB).

Gesenius W., *Hebräisches und aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*, Leipzig 1915¹⁶.

Gnilka J., *Jezus z Nazaretu. Orędzie i dzieje*, tłum. J. Zychowicz, Kraków 1997.

- Gnilka J., *Paulus von Tarsus. Zeuge und Apostel*, Freiburg–Basel–Wien 1996; przekład polski, *Paweł z Tarsu. Apostoł i świadek*, tłum. W. Szymona, Kraków 2001.
- Gnilka J., *Teologia Nowego Testamentu*, tłum. W. Szymona, Kraków 2002.
- Grela K., *Konkordancja do Nowego Testamentu*, cz. 1–2, Kraków 1987.
- Hatch E., Redpath H.A., *A Concordance to the Septuagint*, vol. 1–3, Graz 1954.
- Jelonek T., *Teologia biblijna*, Kraków 2011.
- Koehler L., Baumgartner W., *Lexicon in Veteris Testamenti Libros*, Leiden 1985.
- Kudasiewicz J., *Ewangelie synoptyczne dzisiaj*, Ząbki 1999².
- Langkammer H., *Etyka Nowego Testamentu*, Wrocław 1985.
- Langkammer H., *Teologia Nowego Testamentu (zarys)*, Wrocław 1991.
- Langkammer H., *Teologia Starego Testamentu*, Rzeszów 2006.
- Lemański J., *Pięcioksiąg dzisiaj*, Kielce 2002 (Studia Biblica, 4).
- Liddel H.G., R. Scott R., *A Greek-English Lexicon with a Supplement 1968*, Oxford 1988.
- Mendelkern S., *Veteris Testamenti Concordantiae hebraicae atque chaldaicae*, pars 1–2, Graz 1955.
- Metzger B.M., Coogan M.D., *Słownik wiedzy biblijnej*, konsultacja wyd. pol. W. Chrostowski, tłum. A. Karpowicz, T. Kowalska, J. Marzęcki, T. Mieszkowski, B. Olszewska, P. Pachciarek, Warszawa 1996.
- Moulton F., Geden A.S., *A Concordance to the Greek Testament*, Edinburgh 1963⁴.
- Ostański P., *Bibliografia biblistyki polskiej 1945–1999*, t. 1–2, Poznań 2002.
- Ostański P., *Bibliografia biblistyki polskiej 2000–2009*, t. 3–4, Poznań 2010;
- Ostański P., *Bibliografia biblistyki polskiej 2010–2013/14*, t. 5, Poznań 2015.
- Podręczna Encyklopedia Biblijna*, 1–2, red. E. Dąbrowski, Poznań–Warszawa–Lublin [1959].
- Popowski R., *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu. Wydanie z pełną lokalizacją greckich haseł, kluczem polsko-greckim oraz indeksem form czasownikowych*, Warszawa 1995 (PSB).
- Rad G. von, *Teologia Starego Testamentu*, tłum. B. Widła, Warszawa 1986.
- Schelle K.H., *Teologia Nowego Testamentu*, 1: *Stworzenie. Świat – czas – człowiek*, tłum. M.L. Dylewski, Kraków [1985].
- Schnackenburg R., *Nauka moralna Nowego Testamentu*, tłum. F. Dylewski, Warszawa 1983.
- Słownik teologii biblijnej*, red. X. Léon-Dufour, tłum. i oprac. K. Romaniuk, Poznań–Warszawa 1973, 1985³.
- Słownik Teologii św. Pawła*, red. G.F. Hawthorne., R.P. Martin, D.G. Reid., red. nauk. wyd. pol. K. Bardski, tłum. L. Canghellaris, A. Czwojdrak, T. Fortuna, A. Garbaczewska, G. Grygiel, E. Małecka, K. Pawłusiów, Warszawa 2010 (PSB).

- Starożytny Izrael. Od czasów Abrahama do zburzenia Jerozolimy przez Rzymian*, tłum. W. Chrostowski, Warszawa 1994.
- Stępień J., *Teologia św. Pawła. Człowiek i Kościół w zbawczym planie Boga*, Warszawa 1979.
- Strus A., Warzecha J., Frankowski J., *Pieśni Izraela*, Warszawa 1988 (Wprowadzenie w Myśl i Wezwanie Ksiąg Biblijnych, 7).
- Synowiec J., *Początki świata i ludzkości według Księgi Rodzaju*, wyd. 3 popr. i rozszerzone, Kraków 2001.
- The New Bible Dictionary*, ed. J.D. Douglas, London 1962.
- Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament*, Bd. 1–2, Hrsg. E. Jenni, C. Westermann, München–Zürich 1971–1976.
- Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, Bd. 1–10 Hrsg. G. Kittel, G. Friedrich, Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz 1933–1978.
- Vaux R. de, *Instytucje Starego Testamentu*, tłum. T. Brzegowy, t. 1–2, Poznań 2004.
- Weiser A., *Teologia Nowego Testamentu. Cztery Ewangelie, Dzieje Apostolskie, Listy św. Jana i Apokalipsa św. Jana*, tłum. M. Szczepaniak, Kraków 2011 (Myśl Teologiczna, 68).
- Wojciechowski M., *Etyka Biblii*, Kraków 2009.
- Wronka S., *Transliteracja i transkrypcja alfabetu hebrajskiego*, RBL 57 (2004), s. 45–58.
- Wstęp do Nowego Testamentu*, red. F. Gryglewicz, Poznań–Warszawa 1969 (Wstęp do Pisma Świętego, 3).
- Wstęp do Nowego Testamentu*, red. R. Rubinkiewicz, Warszawa 1996 (Wstęp do Pisma Świętego, 3).
- Wstęp do Starego Testamentu*, red. S. Łach, Poznań–Warszawa 1973 (Wstęp do Pisma Świętego, 2).
- Wstęp do Starego Testamentu*, red. L. Stachowiak, Poznań 1990 (Wstęp do Pisma Świętego, 2).
- Wstęp ogólny do Pisma Świętego*, red. J. Homerski, Poznań–Warszawa 1973 (Wstęp do Pisma Świętego, 1).
- Wstęp ogólny do Pisma Świętego*, red. J. Szłaga, Poznań 1990 (Wstęp do Pisma Świętego, 1).
- Wypych S., *Pięcioksiąg*, Warszawa 1987 (Wprowadzenie w Myśl i Wezwanie Ksiąg Biblijnych, 1).
- Young R., Stevenson B., *Analytical Concordance to the Bible*, Grand Rapids, Michigan 1974²².
- Zerwick M., *Graecitas biblica*, Romae 1949².
- Zorell F., *Lexicon Graecum Novi Testamenti*, Parisiis 1961³.
- Zorell F., Semkowski L., *Lexicon Hebraicum et Aramaicum Veteris Testamenti*, Roma 1950–1954.

Komentarze

- Adamczewski B., *List do Filemona. List do Kolosan*, Wstęp, przekład z oryginału, komentarz B. Adamczewski, Częstochowa 2006 (NKB.NT XII).
- Albright W.F., Mann C.S., *Matthew. Introduction, Translation and Notes*, Garden City, New York 1978 (AB 26).
- Andersen F.I., Freedman D.N., *Amos. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1989 (AB 24A).
- Andersen F.I., Freedman D.N., *Hosea. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1980 (AB 24).
- Attridge H.W., *The Epistle to the Hebrews. A Commentary on the Epistle to the Hebrews*, Philadelphia 1989 (Hermeneia).
- Barrett C.K., *A Commentary on the Epistle to the Romans*, London 1975 (Black's New Testament Commentaries).
- Barrett C.K., *A Commentary on the First Epistle to the Corinthians*, London 1973² (Black's New Testament Commentaries).
- Barrett C.K., *The Second Epistle to the Corinthians*, New York–Evanston–San Francisco–London 1973 (Harper's New Testament Commentaries).
- Barth M., Blanke H., *Colossians. A New Translation with Introduction and Commentary*, transl. A.B. Beck, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1994 (AB 34B).
- Barth M., *Ephesians 1–3. Introduction, Translation and Commentary on Chapters 1–3*, Garden City, New York 1974 (AB 34).
- Barth M., *Ephesians 4–6. Translation and Commentary on Chapters 4–6*, Garden City, New York 1974 (AB 34A).
- Bauckham R.J., *Jude, 2 Peter*, Milton Keynes, England 1986 (WBC 50).
- Baulès R., *L'Évangile puissance de Dieu. Commentaire de l'épître aux Romains*, Paris 1968 (LD 53).
- Beasley-Murray G.R., *John*, Waco, Texas 1987 (WBC 36).
- Bednarz M., *1–2 List do Tesaloniczan. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2007 (NKB.NT 13).
- Betz H.D., *The Sermon on the Mount. A Commentary on the Sermon on the Mount including the Sermon on the Plain (Matthew 5:3 – 7:27 and Luke 6:20–49)*, ed. A. Yarbro Collins, Minneapolis 1995 (Hermeneia).
- Boling R.G., *Judges. Introduction, Translation and Commentary*, Garden City, New York 1982 (AB 6A).
- Boling R.G., Wright G.E., *Joshua*, A New Translation with Notes and Commentary by R.E. Boling, Garden City, New York 1984 (AB 6).

- Bonora A., *Księga Koheleeta*, tłum. J. Dembska, Kraków 1997 (Rozumieć Stary Testament. Komentarz Duchowy).
- Bright J., *Jeremiah. A New Translation with Introduction and Commentary*, Garden City, New York 1986² (AB 21).
- Brown R.E., *The Epistles of John. A New Translation with Introduction and Commentary*, Garden City, New York 1983 (AB 30).
- Brown R.E., *The Gospel according to John I–XII. Introduction, Translation, and Notes*, Garden City, New York 1966 (AB 29).
- Brown R.E., *The Gospel according to John XIII–XXI. Introduction, Translation, and Notes*, Garden City, New York 1970 (AB 29A).
- Bruce F.F., *1 & 2 Thessalonians*, Milton Keynes 1986 (WBC 45).
- Bruce F.F., *The Epistle to Hebrews. The English Text with Introduction, Exposition and Notes*, Grand Rapids, Michigan 1978 (The New International Commentary on the New Testament).
- Brzegowy T., *Księga Izajasza, rozdziały 1–12. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2010 (NKB.ST XXII, 1).
- Brzegowy T., *Księga Izajasza, rozdziały 13–39. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2014 (NKB.ST XXII, 2).
- Brzegowy T., *Księga Izajasza, rozdziały 40 – 66 (Deutero-Izajasz i Trito-Izajasz). Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2019 (NKB.ST XXII, 3).
- Buchanan G.W., *To the Hebrews. Translation, Comment and Conclusions*, Garden City, New York 1983²⁷ (AB 36).
- Budd Ph. J., *Numbers*, Waco, Texas 1984 (WBC 5).
- Bussche H. van den, *Jean. Commentaire de l'Évangile spirituel*, [Bruges] 1967.
- Buis P., *Le Deutéronome*, Paris 1969 (Verbum Salutis. Ancien Testament, 4).
- Butler T.C., *Joshua*, Waco, Texas 1983 (WBC 7).
- Byrne B., *Romans*, Collegeville, Minnesota 1996 (SPS 6).
- Childs B.S., *The Book of Exodus. A Critical, Theological Commentary*, Philadelphia 1974 (The Old Testament Library).
- Christensen D.L., *Deuteronomy 1–11*, Waco, Texas 1991 (WBC 6A).
- Cogan M., Tadmor H., *II Kings. A New Translation with Introduction and Commentary*, Doubleday & Company, Inc. [b.m.w.] 1988 (AB 11).
- Collins J.J., *Daniel. A Commentary on the Book of Daniel*, Minneapolis 1993 (Hermeneia).
- Dąbrowski E., *Dzieje Apostolskie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1961 (PŚNT 5).
- Dąbrowski E., *Listy do Koryntian. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1965 (PŚNT 7).

- Dibelius M., Conzelmann H., *The Pastoral Epistles. A Commentary on the Pastoral Epistles*, transl. Ph. Buttolph, A. Yarbro, Philadelphia 1984 (Hermeneia).
- Drozd J., *Księga Ozeasza. Wstęp – przekład – komentarz – ekskursy*, w: *Księgi proroków mniejszych*, Poznań 1968, s. 29–117 (PŚST XII, 1).
- Dunn J.D.G., *Romans 1–8*, Dallas, Texas 1991 (WBC 38A).
- Dunn J.D.G., *Romans 9–16*, Dallas, Texas 1991 (WBC 38B).
- Dziadosz D., *Księga Sędziów, rozdziały 6–12. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2019 (NKB.ST VII, 2).
- Ellingworth P., *The Epistle to the Hebrews. Commentary on the Greek Text*, Grand Rapids, Michigan 1993 (New International Greek Testament Commentary).
- Ellul J., *Apocalypse. The Book of Revelation*, New York 1977.
- Filipiak M., *Księga Koheleta. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz, ekskursy*, Poznań–Warszawa 1980 (PŚST VIII, 2).
- Fitzmyer J.A., *Romans. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1993 (AB 33).
- Fitzmyer J.A., *The Gospel according to Luke (I–IX). Introduction, Translation, and Notes*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1981 (AB 28).
- Fitzmyer J.A., *The Gospel according to Luke (X–XXIV). Introduction, Translation, and Notes*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1985 (AB 28A).
- Flis J., *List do Filipian. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2011 (NKB. NT XI).
- Ford J.M., *Revelation. Introduction Translation and Commentary*, Garden City, New York 1975 (AB 38).
- Furnish V.P., *II Corinthians, Translated with Introduction, Notes, and Commentary*, Garden City, New York 1985 (AB 32A).
- Gacek S., *Księga Jozuego. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Tarnów 1993.
- Giobbe. Commento teologico e letterario*, trad. e commento L. Alonso Schökel, J.L. Sicre Diaz, a cura di G. Borgonovo, Roma 1985 (Commenti Biblici).
- Gnilka J., *Das Matthäusevangelium, 1: Kommentar zu Kap. 1, 1 – 13, 58*, Freiburg–Basel–Wien 1986 (HTKNT I, 1).
- Gnilka J., *Das Matthäusevangelium, 2: Kommentar zu Kap. 14, 1 – 28, 20 und Einleitungsfragen*, Freiburg–Basel–Wien 1988 (HTKNT I, 2).
- Gnilka J., *Der Epheserbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1977² (HTKNT X, 2).
- Gnilka J., *Der Kolosserbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1980 (HTKNT X, 1).
- Gnilka J., *Der Philipperbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1968 (HTKNT X, 3).
- Goldstein J.A., *I Maccabees. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1976 (AB 41).

- Goldstein J.A., *II Maccabees. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1983 (AB 41A).
- Greenberg M., *Ezekiel 1–20. A New Translation with Introduction and Commentary*, Garden City, New York 1983 (AB 22).
- Greenberg M., *Ezekiel 21–37. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1997 (AB 22A).
- Gryglewicz F., *Ewangelia według św. Łukasza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1974 (PŚNT III, 3).
- Gryglewicz F., *Księgi Machabejskie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1961 (PŚST VI, 4).
- Gryglewicz F., *Listy katolickie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1959 (PŚNT XI).
- Grzybek S., *Księga Estery. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1963 (PŚST VI, 3).
- Grzybek S., *Księga Tobiasza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1963 (PŚST VI, 1).
- Hałas S., *Pierwszy List św. Piotra. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2007 (NKB.NT XVII).
- Hareźga S., *Pierwszy i Drugi List do Tymoteusza. List do Tytusa. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2018 (NKB.NT XIV).
- Harrington D.J., *The Gospel of Matthew*, Minnesota 1991 (SPS 1).
- Harrington W.J., *Revelation*, Minnesota 1993 (SPS 16).
- Harrington W.J., *Understanding the Apocalypse*, Washington–Cleveland 1969.
- Hartman L.F., Di Lella A.A., *The Book of Daniel. A New Translation with Notes and Commentary on Chapters 1–9 by L.F. Hartman, Introduction, and Commentary on Chapters 10–12 by A.A. Di Lella*, Garden City, New York 1985 (AB 23).
- Hawthorne G.F., *Philippians*, Waco, Texas 1983 (WBC 43).
- Hillers D.R., *Micah. A Commentary on the Book of the Prophet Micah*, Philadelphia 1984 (Hermeneia).
- Holladay W.L., *Jeremiah 1. A Commentary on the Book of the Prophet Jeremiah Chapters 1–25*, Philadelphia 1986 (Hermeneia).
- Holladay W.L., *Jeremiah 2. A Commentary on the Book of the Prophet Jeremiah Chapters 26–52*, Minneapolis 1989 (Hermeneia).
- Homerski J., *Ewangelia według św. Mateusza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1979 (PŚNT III, 1).
- Homerski J., *Księga Daniela. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań 2008 (PŚST XI, 2).

- Homerski J., *Księga Zachariasza. Wstęp – przekład – komentarz*, w: *Księgi proroków mniejszych*, Poznań 1968, s. 237–459 (PŚST XII, 2).
- Homerski J., Szwarc U., *Księga Ezechiela. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań 2013 (PŚST XI, 1).
- Jakubiec C., *Genesis, Księga Rodzaju*, Warszawa 1978.
- Jakubiec C., *Księga Hioba. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań–Warszawa 1974 (PŚST VII, 1).
- Jankowski A., *Apokalipsa św. Jana. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1959 (PŚNT XII).
- Jankowski A., *Listy więzienne świętego Pawła. Do Filipian – Do Kolosan – Do Filemona – Do Efezjan. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1962 (PŚNT VIII).
- Johnson L.T., *The Acts of the Apostles*, Minnesota 1992 (SPS 5).
- Johnson L.T., *The Gospel of Luke*, Minnesota 1991 (SPS 3).
- Katolicki Komentarz Biblijny*, ed. R.E. Brown. J.A. Fitzmyer, R.E. Murphy, tłum. K. Bardski, E. Czerwińska, M. Kantor, Z. Kościuk, J. Mrówczyński, H. Skoczylas, A. Tułej, B. Widła, M. Wojciechowski, red. wyd. pol. W. Chrostowski, Warszawa 2001 (PSB).
- Lambrecht J., *Second Corinthians*, Minnesota 1999 (SPS 8).
- Langkammer H., *1–2 Księga Kronik. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań 2011 (PŚST V, 1).
- Langkammer H., *Ewangelia według św. Marka. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1977 (PŚNT III, 2).
- Langkammer H., *Księga Syracha. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań 2020 (PŚST VIII, 5).
- Läpple A., *Die Apokalypse nach Johannes, ein Lebenbuch der Christenheit*, München 1966.
- Laskowski Ł., *Druga Księga Machabejska. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2017 (NKB.ST XIV 3).
- Lemański J., *Księga Rodzaju, rozdziały 1–11. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2013 (NKB.ST I, 1).
- Lemański J., *Księga Rodzaju, rozdziały 11, 27 – 36, 43. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2014 (NKB.ST I, 2).
- Lemański J., *Księga Wyjścia. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2009 (NKB.ST II).
- Levine B.A., *Numbers 1–20. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1993 (AB 4).
- Łach J.B., *Księgi 1–2 Królów. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań–Warszawa 2007 (PŚST IV, 2).

- Łach J., *Księgi Samuela. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań–Warszawa 1973 (PŚST IV, 1).
- Łach S., *Księga Kapłańska. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1970 (PŚST II, 1).
- Łach S., *Księga Liczb. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań–Warszawa 1970 (PŚST II, 2).
- Łach S., *Księga Powtórzonego Prawa. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań–Warszawa 1971 (PŚST II, 3).
- Łach S., *Księga Rodzaju. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1962 (PŚST I, 1).
- Łach S., *Księga Wyjścia. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1964 (PŚST I, 2).
- Łach S., *List do Hebrajczyków. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań 1959 (PŚNT X).
- Łach S., Łach J., *Księga Psalmów. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań 1990 (PŚST VII, 2).
- Majewski M., *W stronę Ziemi Obiecanej. Komentarz do Księgi Wyjścia*, Kraków 2011.
- Malina A., *Ewangelia według świętego Marka, rozdziały 1, 1 – 8, 26. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2013 (NKB.NT II, 1).
- Malina A., *List do Hebrajczyków. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2018 (NKB.NT XV).
- Mann C.S., *Mark. A New Translation with Introduction and Commentary*, Garden City, New York 1986 (AB 27).
- Martin R.P., *2 Corinthians*, Dallas, Texas 1991 (WBC 40).
- Matera F.J., *Galatians*, Minnesota 1992 (SPS 9).
- McCarter P.K., *I Samuel. A New Translation with Introduction, Notes and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1980 (AB 8).
- McCarter P.K., *II Samuel. A New Translation with Introduction, Notes and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1984 (AB 9).
- McKenzie J.L., *Second Isaiah. Introduction, Translation and Notes*, Garden City, New York 1986 (AB 20).
- Meyers C.J., Meyers E.M., *Haggai, Zechariah 1– 8. A New Translation with Introduction and Commentary*, Garden City, New York 1987 (AB 25B).
- Meyers C.J., Meyers E.M., *Zechariah 9 – 14. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1993 (AB 25C).
- Mędala S., *Ewangelia według świętego Jana, rozdziały 1–12. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2010 (NKB.NT IV, 1).
- Mędala S., *Ewangelia według świętego Jana, rozdziały 13–21. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2010 (NKB.NT IV, 2).

- Mickiewicz F., *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 1–11. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2011 (NKB.NT III, 1).
- Mickiewicz F., *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 12–24. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2012 (NKB.NT III, 2).
- Mickiewicz F., *List świętego Judy. Drugi List świętego Piotra. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2018 (NKB.NT XVIII).
- Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego. Komentarz katolicki i ekumeniczny na XXI wiek*, red. W.R. Farmer, S. Mc Evenue, A.J. Levoratti, D.L. Dungan, red. nauk. wyd. pol. W. Chrostowski, T. Mieszkowski, P. Pachciarek, Warszawa 2000.
- Minear P.S., *I Saw a New Earth. An Introduction to the Visions of the Apocalypse*, Washington, Cleveland 1968.
- Moloney J., *The Gospel of John*, Minnesota 1998 (SPS 4).
- Moore C.A., *Daniel, Esther and Jeremiah the Additions. A New Translation with Introduction and Commentary*, Garden City, New York 1977 (AB 44).
- Moore C.A., *Tobit. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1996 (AB 40A).
- Moune R.H., *The Book of Revelation*, Grand Rapids, Michigan 1977 (The New Interpretation Commentary on the New Testament, 17).
- Munck J., *The Acts of the Apostles. Introduction, Translation and Notes*, Garden City, New York 1967 (AB 31).
- Mussner F., *Der Galaterbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1977³ (HTKNT IX).
- Myers J.M., *I Chronicles. Introduction, Translation, and Notes*, Garden City, New York 1965 (AB 12).
- Neyrey J.H., *2 Peter, Jude. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1993 (AB 37C).
- Nolland J., *Luke 1–9:20*, Dallas, Texas 1989 (WBC 35A).
- Noth M., *Das dritte Buch Mose. Leviticus*, Göttingen 1973⁵ (ATD 6).
- O’Brien P.T., *Colossians, Philemon*, Milton Keynes 1987 (WBC 44).
- Oberlinner L., *Die Pastoralbriefe. Erster Timotheusbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1994 (HTKNT XI 2/1).
- Oberlinner L., *Die Pastoralbriefe. Titusbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1996 (HTKNT XI, 2/3).
- Oberlinner L., *Die Pastoralbriefe. Zweiter Timotheusbrief*, Freiburg – Basel – Wien 1995 (HTKNT XI 2/2).
- Orr W.F., Walther J.A., *I Corinthians. Introduction with a Study of the Life of Paul, Notes, and Commentary*, Garden City, New York 1976 (AB 32).
- Paciorek A., *Drugi List do Koryntian. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2017 (NKB.NT VIII).

- Paciorek A., *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 1–13. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2005 (NKB.NT I, 1).
- Paciorek A., *Ewangelia według świętego Mateusza, rozdziały 14–28. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2008 (NKB.NT I, 2).
- Parchem M., *Księga Daniela. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2008 (NKB.ST XXVI).
- Paul S.M., *Amos. A Commentary on the Book of Amos*, Minneapolis 1991 (Hermeneia).
- Pesch R., *Das Markusevangelium, 1: Einleitung und Kommentar zu Kap. 1, 1 – 8, 26*, Freiburg–Basel–Wien 1977² (HTKNT II, 1); *2: Kommentar zu Kap. 8, 27 – 16, 20*, Freiburg–Basel–Wien 1977 (HTKNT II, 2).
- Peter M., *Księga Aggeusza. Wstęp – przekład – komentarz – ekskursy*, w: *Księgi proroków mniejszych*, Poznań 1968, s. 203–235 (PŚST XII, 2).
- Peter M., *Księga Malachiasza, Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, w: *Księgi proroków mniejszych*, Poznań 1968, s. 461–508 (PŚST XII, 2).
- Poniży B., *Księga Mądrości. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2012 (NKB.ST XX).
- Pope M.H., *Job. Introduction, Translation, and Notes*, Garden City, New York 1973 (AB 15).
- Prümm K., *Diakonia Pneumatos. Der Zweite Korintherbrief als Zugang zur apostolischen Botschaft*, Bd. 1, Rom–Freiburg–Wien 1967.
- Psalms I. 1–50, Introduction, Translation and Notes* by M. Dahood, Garden City, New York 1983 (AB 16).
- Psalms II. 51–100, Introduction, Translation and Notes* by M. Dahood, Garden City, New York 1983 (AB 17).
- Psalms III. 101–150, Introduction, Translation and Notes with an Appendix: The Grammar of the Psalter* by M. Dahood, Garden City, New York 1984 (AB 17A).
- Quinn J.D., *The Letter to Titus. A New Translation with Notes and Commentary and An Introduction to Titus, I and II Timothy, The Pastoral Epistles*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1990 (AB 35).
- Rad G. von, *Das erste Buch Mose. Genesis*, Göttingen 1976¹⁰ (ATD 2–4).
- Rad G. von, *Das fünfte Buch Mose. Deuteronomium*, Göttingen 1968² (ATD 8).
- Ravasi G., *Hiob. Dramat Boga i człowieka*, t. 1, tłum. B. Rzepka, Kraków 2004 (Zgłębiając Biblię).
- Ravasi G., *Hiob. Dramat Boga i człowieka*, t. 2, tłum. K. Stopa, Kraków 2005 (Zgłębiając Biblię).
- Ravasi G., *Il Libro dei Salmi. Commento e attualizzazione*, Salmi 1–50, vol. 1, Bologna 1986³ (Lettura Pastorale della Bibbia, 12).
- Ravasi G., *Il Libro dei Salmi. Commento e attualizzazione*, Salmi 51–100, vol. 2, Bologna 1986³ (Lettura pastorale della Bibbia, 14).

- Ravasi G., *Il Libro dei Salmi. Commento e attualizzazione*, Salmi 101–150, vol. 3, Bologna 1986³ (Lettura pastorale della Bibbia, 17).
- Ravasi G., *Il Libro dei Salmi. Commento e attualizzazione*, Salmi 101–150, vol. 3, Bologna 1988⁴ (Collana Lettura pastorale della Bibbia, 17).
- Ravasi G., *Kohelet. Najbardziej oryginalna i „skandaliczna” księga Starego Testamentu*, tłum. J. Skrzypnik, Kraków 2003 (Zgłębiając Biblię).
- Reicke B., *The Epistles of James, Peter and Jude. Introduction, Translation and Notes*, Garden City, New York 1980^{2/9} (AB 37).
- Richard E.J., *First and Second Thessalonians*, Minnesota 1995 (SPS 11).
- Roloff J., *The Revelation of John*, Minneapolis 1993 (A Continental Commentary).
- Romaniuk K., *Księga Mądrości. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1969 (PŚST VIII, 3).
- Romaniuk K., *List do Rzymian. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1978 (PŚNT VI, 1).
- Rosik M., *Pierwszy List do Koryntian. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2009 (NKB.NT VII).
- Sasson J.M., *Jonah. A New Translation with Introduction, Commentary, and Interpretation*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1990 (AB 24B).
- Sabourin L., *The Gospel according to St. Luke. Introduction and commentary*, Bombay 1984.
- Sabourin L., *The Gospel according to St. Matthew, 1: General introduction. Commentary 1: 7 – 7: 27*, Bombay 1982.
- Sabourin L., *The Gospel according to St. Matthew, 2: Commentary 7: 28 – 28: 20*, Bombay 1983.
- Schelke K.H., *Die Petrusbriefe, Der Judasbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1961 (HTKNT XIII, 2).
- Schilling O., *Das Buch Jesus Sirach*, Freiburg 1956 (HB VII/2).
- Schlier H., *Der Römerbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1977 (HTKNT VI).
- Schnackeburg R., *Die Johannesbriefe*, Freiburg–Basel–Wien 1965³ (HTKNT XIII, 3).
- Schnackeburg R., *Das Johannesevangelium, 1: Einleitung und Kommentar zu Kap. 1–4*, Freiburg–Basel–Wien 1979⁴ (HTKNT IV, 1).
- Schnackeburg R., *Das Johannesevangelium, 2: Kommentar zu Kap. 5–12*, Freiburg–Basel–Wien 1977² (HTKNT IV, 2).
- Schnackeburg R., *Das Johannesevangelium, 3: Kommentar zu Kap. 13–21*, Freiburg–Basel–Wien 1976² (HTKNT IV, 3).
- Schnackeburg R., *Das Johannesevangelium, 4: Ergänzende Auslegungen und Exkurse*, Freiburg–Basel–Wien 1984 (HTKNT IV, 4).
- Schneider G., *Die Apostelgeschichte, 1: Einleitung. Kommentar zu Kap. 1, 1 – 8, 40*, Freiburg–Basel–Wien 1980 (HTKNT V, 1).

- Schneider G., *Die Apostelgeschichte, 2: Kommentar zu Kap. 9, 1 – 28, 31*, Freiburg–Basel–Wien 1982 (HTKNT V, 2).
- Schürmann H., *Das Lukasevangelium, 1: Kommentar zu Kap. 1, 1 – 9, 50*, Freiburg–Basel–Wien 1969 (HTKNT III, 1).
- Schürmann H., *Das Lukasevangelium, 2.: Erste Folge: Kommentar zu Kapitel 9, 51 – 11, 54*, Freiburg–Basel–Wien 1994 (HTKNT III, 2/1).
- Schüssler Fiorenza E., *Revelation. Vision of a Just World*, Minneapolis 1991 (Proclamation Commentaries).
- Scott R.B.Y., *Proverbs, Ecclesiastes. Introduction, Translation, and Notes*, Garden City, New York 1965 (AB 18).
- Selwyn E.G., *The First Epistle of St. Peter. The Greek Text with Introduction, Notes and Essays*, London 1946.
- Seow C.L., *Ecclesiastes. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1997 (AB 18C).
- Sieg F., *Ewangelia Jezusa Chrystusa według św. Marka, cz. 1: (Mk 1,1 – 4,34) Jezus głosi Królestwo Boże*, Pelplin 2008.
- Sieg F., *Ewangelia Jezusa Chrystusa według św. Marka, cz. 2: (Mk 4,35 – 9,13) Mesjasz i Syn Boży*, Pelplin 2008.
- Sieg F., *Ewangelia Jezusa Chrystusa według św. Marka, cz. 3: (Mk 9,14 – 13,37) Intensywna formacja uczniów przed odejściem Nauczyciela*, Pelplin 2008.
- Sieg F., *Ewangelia Jezusa Chrystusa według św. Marka, cz. 4: (Mk 14–16) Jezus oddaje swoje życie za wielu – i wstępuje do chwały Ojca*, Pelplin 2008.
- Skehan P.W., Di Lella A.A., *The Wisdom of Ben Sira. A New Translation with Notes by P.W. Skehan, Introduction and Commentary by A.A. Di Lella*, New York 1987 (AB 39).
- Smith R.L., *Micah – Malachi*, Waco, Texas 1984 (WBC 32).
- Speiser E.A., *Genesis. Introduction, Translation, and Notes*, Garden City, New York 1964 (AB 1).
- Spicq C., *Les Épitres de Saint Pierre*, Paris 1966 (Sources Bibliques).
- Stachowiak L., *Ewangelia według św. Jana. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1975 (PŚNT IV).
- Stachowiak L., *Księga Izajasza I, 1–39. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań 1996 (PŚST IX, 1).
- Stachowiak L., *Księga Izajasza II–III, 40–66. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań 1996 (PŚST IX, 2).
- Stachowiak L., *Księga Jeremiasza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1967 (PŚST X, 1).

- Stachowiak L., *Lamentacje. Księga Barucha. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1968 (PŚST X, 2).
- Stasiak S., *List do Rzymian. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2020 (NKB.NT VI).
- Stern D.H., *Komentarz żydowski do Nowego Testamentu*, tłum. A. Chwojdrak, Warszawa 2005² (PSB).
- Stępień J., *Listy do Tesaloniczan i pasterskie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1979 (PŚNT IX).
- Strack H.L., Billerbeck P., *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*, Bd. 1–4, München 1956².
- Strecker G., *The Johannine Letters. A Commentary on 1, 2 and 3 John*, transl. L.M. Maloney, ed. by H. Attridge, Minneapolis 1996 (Hermeneia).
- Szeffler P., *Księga Micheasza. Wstęp – przekład – komentarz*, w: *Księgi proroków mniejszych*, Poznań 1968, s. 343–415 (PŚST XII, 1).
- Szymanek E., *List do Galatów. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1978 (PŚNT VI, 2).
- Tronina A., *Księga Hioba. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2013 (NKB.ST XV).
- Tronina A., *Księga Kapłańska. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2006 (NKB.ST III).
- Tronina A., *Pierwsza Księga Kronik. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2015 (NKB.ST X, 1).
- Viard A., *Saint Paul Épitre aux Galates*, Paris 1964 (Sources Bibliques).
- Walton J.H., Matthews V.H., Chavalas M.W., *Komentarz historyczno-kulturowy do Biblii Hebrajskiej*, tłum. Z. Kościuk, red. wyd. pol. W. Chrostowski, Warszawa 2005 (PSB).
- Watts J.D.W., *Isaiah 1–33*, Waco, Texas 1987 (WBC 25).
- Watts J.D.W., *Isaiah 34–66*, Waco, Texas 1987 (WBC 25).
- Weinfeld A., *Deuteronomy 1–11. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1991 (AB 5).
- Wenham G.J., *Genesis 1–15*, Dallas, Texas 1991 (WBC 1).
- Winston D., *The Wisdom of Solomon. A New Translation with Introduction and Commentary*, Garden City, New York 1978 (AB 43).
- Wojciechowski M., *Apokalipsa świętego Jana. Objawienie, a nie tajemnica. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2012 (NKB.NT XX).
- Wojciechowski M., *Księga Barucha. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2016 (NKB.ST XXIV, 2).

- Wojciechowski M., *Księga Tobiasza czyli Tobita. Opowieść o miłości rodzinnej. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2005 (NKB.ST XII).
- Wolff H.W., *Hosea. A Commentary on the Book of the Prophet Hosea*, transl. G. Stansell, Philadelphia 1984⁴ (Hermeneia).
- Wolff H.W., *Joel and Amos. A Commentary on the Books of the Prophets Joel and Amos*, transl. W. Janzen, S.D. McBride Jr., C.A. Muenchow, Philadelphia 1977 (Hermeneia).
- Würthwein E., *Die Bücher der Könige. 1. Könige 1–16*, Göttingen 1977 (ATD 11, 1).
- Würthwein E., *Die Bücher der Könige. 1. Könige 17–2. Könige 25*, Göttingen 1984 (ATD 11, 2).
- Wypych S., *Księga Jozuego. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2015 (NKB.ST VI).
- Zawiszewski E., *Księga Amosa. Wstęp – przekład – komentarz*, w: *Księgi proroków mniejszych*, Poznań 1968, s. 159–260 (PŚST XII, 1).
- Zimmerli W., *Ezekiel 1. A Commentary on the Book of the Prophet Ezekiel Chapters 1–24*, transl. R.E. Clements, Philadelphia 1979 (Hermeneia).
- Zimmerli W., *Ezekiel 2. A Commentary on the Book of the Prophet Ezekiel Chapters 25–48*, transl. J.D. Martin, Philadelphia 1983 (Hermeneia).

Opracowania

- Adamczyk D., *Biblijny traktat o grzechu*, Szczecin 2012.
- Alicki W., *Duch Chrystusa (1 P 1, 11). Pneumatologia chrystocentryczna w Pierwszym Liście św. Piotra*, Kraków 2003.
- Bastianel S., Di Pinto L., *Biblijne podstawy etyki*, tłum. S. Obirek, Kraków 1994 (Myśl Teologiczna, 2).
- Bogacz R., *Chrystusowe wskazania na czas próby. Listy do siedmiu Kościołów Apokalipsy*, Kraków 2015.
- Bogacz R., *Dzieło zbawienia w ludzkiej Krwi Jezusa według Listu do Hebrajczyków*, Kraków 2007 (List do Hebrajczyków, 3).
- Bogacz R., *Misja Chrystusa w świetle hapax legomenów*, Kraków 2006 (List do Hebrajczyków, 2).
- Brown R.E., *New Testament Essays*, Garden City, New York 1965.
- Brown R.E., *The Birth of the Messiah. A Commentary on the Infancy Narratives in Matthew and Luke*, New Update Edition, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1993 (The Anchor Bible Reference Library).
- Brown R.E., *The Death of the Messiah. From Gethsemane to the Grave. A Commentary on the Passion Narratives in the Four Gospels*, Volume One – Two, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1994 (The Anchor Bible Reference Library).

- Brzegowy T., *Męka i śmierć Mesjasza według pieśni Izajasza o Studze Jahwe*, w: *Krzyż Twój wielbimy*, red. A. Paciorek, A. Tronina, P. Łabuda, s. 33–67 (Sripturae Lumen, 3).
- Chmiel J., *Lumière et charité d'après La Première Épître de Saint Jean*, Rome 1971 (Studia Ecclesiastica, 10, Biblica, 2, Dissertationes, 9).
- Chrostowski W., *Obraz życia człowieka po śmierci w skardze Hioba (Hi 3, 11–19)*, w: *Babilońskie deportacje mieszkańców Jerozolimy i Judy oraz inne studia*, Warszawa 2009, s. 202–220 (RSB 34).
- Ciupka S., *Aniołowie podczas Paruzji Jezusa Chrystusa*, Kraków 2006 (Papieska Akademia Teologiczna w Krakowie. Wydział Teologiczny. Rozprawy Doktorskie).
- Conder Z., *Cudowne uwolnienie z więzienia według Dziejów Apostolskich w kontekście starotestamentalnej tradycji biblijnej*, Warszawa 2016 (Biblica et Theologica Towarzystwa Naukowego Franciszka Salezego, 2).
- Czerski J., *Pojęcie życia w przerośniach czwartej Ewangelii*, w: *Egzegeza Ewangelii św. Jana. Kluczowe teksty i tematy teologiczne*, red. F. Gryglewicz, Lublin 1992², s. 296–306.
- Dąbek T.M., *Aniołowie opiekunami Kościoła w Apokalipsie*, RBL 34 (1984), s. 305–313.
- Dąbek T.M., *Biblijna rzeczywistość ciała po zmartwychwstaniu*, AnCrac 16 (1984), s. 395–407.
- Dąbek T.M., „Ciało [...] jest [...] dla Pana, a Pan dla ciała” (1 Kor 6, 13). *Biblijne podstawy teologii ludzkiego ciała*, Kraków 2019 (Biblijne Wezwania do Rozwijania Kultury, 8).
- Dąbek T.M., „Czas naszych dni – to lat siedemdziesiąt lub, gdy jesteśmy mocni, osiemdziesiąt” (Ps 90, 10). *Długość i wartość życia człowieka w służbie Bożej*, w: „Słowo jego płonęło jak pochodnia” (Syr 48, 1). *Księga pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Tadeusza Brzegowego*, red. P. Łabuda, Tarnów 2011, s. 47–57.
- Dąbek T.M., „Ciało [...] jest [...] dla Pana, a Pan dla ciała” (1 Kor 6, 13). *Biblijne podstawy teologii ludzkiego ciała*, Kraków 2019 (Biblijne Wezwania do Rozwijania Kultury, 8).
- Dąbek T.M., „Dla mnie żyć – to Chrystus” (Flp 1, 21) – *Pawłowa odpowiedź na odwieczne pytanie o sens ludzkiego życia*, RBL 39 (1986), s. 121–126.
- Dąbek T.M., *Imię Boże według Pisma Świętego*, Kraków 2018² (Z Tradycji Mniszej, 70).
- Dąbek T.M., „Kto chce pójść za Mną, niech się zaprze samego siebie, niech weźmie krzyż swój i niech Mnie naśladuje” (Mk 8, 34), w: *Agnus et Sponsa. Prace ofiarowane o. prof. Augustynowi Jankowskiemu OSB*, red. T.M. Dąbek, T. Jelonek, Kraków 1993, s. 33–46 (Papieska Akademia Teologiczna w Krakowie, Wydział Teologiczny, Studia, 2).
- Dąbek T.M., „Nawracajcie się!”. *Metanoia w Nowym Testamencie*, Katowice 1996 (AL 18).
- Dąbek T.M., *Nieskończone miłosierdzie Boże i odpowiedź człowieka na przykładzie przypowieści o zaproszonych na ucztę (Mt 22, 1–14; por. Łk 14, 16–24)*, w: *ΘΕΟΦΩΣ THEOFOS* Czasopismo Teologiczno-Filozoficzne” 3 (2017), s. 191–204.

- Dąbek T.M., „*Pan jest sprawiedliwy, kocha sprawiedliwość*” (Ps 11, 7). *Sprawiedliwość – uczciwość – przyzwoitość w Piśmie Świętym*, Kraków 2014 (Biblijne Wezwania do Rozwijania Kultury, 5).
- Dąbek T.M., *Problemy Kościołów lokalnych na podstawie Listów do Siedmiu Kościołów w Apokalipsie św. Jana (Ap 2 – 3)*, w: *Być w sercu Kościoła. Księga Jubileuszowa z okazji 25-lecia pracy naukowej Dyrektora Wyższego Instytutu Teologicznego w Częstochowie ks. dr. hab. Mariana Dudy*, red. S. Jasionek, Częstochowa 2014, s. 179–188.
- Dąbek T.M., *Teksty eschatologiczne w Listach do siedmiu Kościołów (Ap 2–3)*, CT 71 (2001) nr 1, s. 19–30.
- Dąbek T.M., *Wytrwały Pasterz i Nauczyciel*, w: *Veni Domine. Księga pamiątkowa w 50. rocznicę święceń biskupich Księdza Biskupa prof. dr. hab. Juliana Wojtkowskiego*, red. A. Kopiczko, Pelplin 2019, s. 635–646.
- Dąbek T.M., *Zachowywanie prawa przejawem miłości Boga i bliźniego w Starym i Nowym Testamencie*, w: *Servabo legem Tuam in toto corde meo. Księga pamiątkowa dedykowana Księdzu Profesorowi Józefowi Krzywdzie CM, dyrektorowi Instytutu Prawa Kanonicznego UPJPII z okazji 70. rocznicy urodzin*, red. A. Zakręta, A. Sosnowski, Kraków 2013, s. 63–79 (Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie. Wydział Teologiczny. Studia, XIX).
- Dąbek T.M., *Związek miłości z Duchem Świętym w Piśmie Świętym Nowego Testamentu*, Krakowski Zespół Biblistów, Kraków 1993 (Biblia dla Wszystkich).
- Dąbek T.M., *Życie po śmierci. I co dalej...*, Kraków 2009.
- Dupont J., *Études sur les Actes des Apôtres*, Paris 1967 (LD 45).
- Dupont J., *Nouvelles études sur les Actes des Apôtres*, Paris 1984 (LD 118).
- Dziadosz D., *Monarcha odrzucony przez Boga i lud. Proces redakcji biblijnych tradycji o Saulu*, Przemysł 2006.
- Filipiak M., *Biblia o człowieku. Zarys antropologii biblijnej Starego Testamentu*, Lublin 1979 (Rozprawy Wydziału Teologiczno-Kanonicznego, 50).
- Flis J., „... aż do śmierci i to śmierci krzyżowej” (Flp 2,8). *Interpretacja eklezjalna*, w: *Krzyż Twój wielbimy*, red. A. Paciorek, A. Tronina, P. Łabuda, Tarnów 2011, s. 321–345 (Scripturae Lumen, 3).
- Gaida D., *Bóg jednoczący ludzi z Sobą i między sobą w Ewangeliach św. Jana*, Kraków 2020.
- Gieniusz A., *Cierpienia obecnego czasu „nie stanowią zagrożenia dla” (ouk aksia pros) chwały, która ma się w nas objawić*, CT 69 (1999) nr 3, s. 27–47.
- Gilbert M., *Mądrość Salomona*, t. 1–2, tłum. S. Kobialka, Kraków 2002 (Myśl Teologiczna, 37–38).
- Głuchowski A.R., *Zagadnienie potępienia w perykopie Mt 11, 20–24*, Kraków 2001.

- Górka B., *Pomiędzy aktem wiary a faktem chrztu. Instytucja nawrócenia w Kościele pierwotnym*, Kraków 2000.
- Gryglewicz F., *Jezusowe przemówienia w Czwartej Ewangelii*, Kraków 1985.
- Gryglewicz F., *Przemówienie w Kafarnaum*, w: *Egzegeza Ewangelii św. Jana. Kluczowe teksty i tematy teologiczne*, red. F. Gryglewicz, Lublin 1992², s. 41–61.
- Grzesiak T., *Uczynki wobec Chrystusa i bliźnich podstawą oceny człowieka na Sądzie Ostatecznym*, w: *„Bądźcie miłosierni, jak Ojciec wasz jest miłosierny” (Łk 6, 36)*, red. T.M. Dąbek, Kraków 2002, s. 83–102.
- Grzybek S., *Zmartwychwstanie w świetle ksiąg Starego Testamentu*, w: *Vademecum biblijne*, red. S. Grzybek, Kraków 1991, s. 154–165.
- Grzyska U., *Natchnieni entuzjazmem wiary w Zmartwychwstałego Pana (św. Paweł, bł. Celina Borzęcka...)*, w: *„Jawicie się jako źródła światła w świecie” (Flp 2, 15)*, red. T.M. Dąbek, Kraków 2010, s. 301–316.
- Hareźga S., *Błogosławieństwa Apokalipsy*, Katowice 1992 (AL 17).
- Jankowski A., *Biblijna teologia czasu*, Kraków 2001.
- Jankowski A., *Christianorum „nova creatura” quo modo ad propriae nationis cultum humanitatemque referatur*, w: *Fede e cultura alla luce della Bibbia. Atti della Sessione plenaria 1979 della Pontificia Commissione Biblica*, Torino 1981, s. 203–216.
- Jankowski A., *Chrystus Kapłan wydoskonalony przez cierpienie. Dane Listu do Hebrajczyków na tle paralel nowotestamentowych*, w: *Kapłaństwo służebne w życiu i nauczaniu Jana Pawła II. Sympozjum naukowe z okazji 50-lecia święceń kapłańskich Jana Pawła II*, red. J. Szczurek, Kraków 1997, s. 97–106 (Papieska Akademia Teologiczna w Krakowie. Wydział Teologiczny. Studia, 5).
- Jankowski A., *Eschatologia Nowego Testamentu*, Kraków 2007 (Myśl Teologiczna, 54).
- Jankowski A., *„Jam jest Alfa i Omega” (Ap 22, 13). Dopowiedzeń chrystologii biblijnej wydanie drugie, rozszerzone*, Kraków 2000.
- Jankowski A., *Kerygmat w Kościele apostołskim. Nowotestamentowa teologia głoszenia słowa Bożego*, Częstochowa 1989.
- Jankowski A., *Królestwo Boże w przypowieściach*, Kraków 2008⁵.
- Jankowski A., *Łączność ziemi z niebem według Janowej Apokalipsy*, w: *W posłudze słowa Pańskiego. Księga pamiątkowa poświęcona ks. prof. dr. hab. Józefowi Kudasiewiczowi z okazji 70-lecia urodzin*, red. S. Bielecki, H. Ordon, H. Witczyk, Kielce 1997, s. 307–318.
- Jankowski A., *Rozwój chrystologii Nowego Testamentu*, Kraków 2005 (Myśl Teologiczna, 46).
- Janus E., *Grzechy ludzi Kościołów Apokalipsy i Jezusowe sposoby ich przezwyciężania*, Kraków 2013.

- Jaromin J., *Obraz Jezusa Chrystusa w hymnach pasyjnych Pierwszego Listu św. Piotra, w: Gloriam praecedit humilitas (Prz 15, 33)*. Księga pamiątkowa dla Księdza Profesora Antoniego Troniny w 70. rocznicę urodzin, red. M. Szmajdziński, Częstochowa 2015, s. 197–215.
- Jaromin J., *Wartość Królestwa Bożego w przypowieściach Ewangelii synoptycznych. Studium lingwistyczno-egzegetyczne*, Wrocław 2008 (Bibliotheca Biblica).
- Jasnos R., *Bóg twój zwróci się ku twemu nawróceniu (Pwt 30, 1–10)*, w: *Pan moją mocą i pieśnią (Ps 118, 14)*. Prace dedykowane Księdzu Profesorowi Tadeuszowi Brzegowemu w 65. rocznicę urodzin, red. S. Hałas, P. Włodyga, Kraków 2006, s. 55–70 (Studia, 15).
- Jasnos R., *Deuteronomium jako „księga” w kontekście kultury piśmienniczej starożytnego Bliskiego Wschodu*, Kraków 2011 (Humanitas. Studia Kulturoznawcze. Badania).
- Jasnos R., *„Kładę dziś przed tobą...” (Pwt 30,15)*. *Adresaci tory w Księdze Powtórzonego Prawa*, „Rocznik Sekcji Pedagogiki Religijnej Wyższej Szkoły Filozoficzno-Pedagogicznej IGNATIANUM w Krakowie” 2002, s. 107–123.
- Jasnos R., *Teologia Prawa w Deuteronomium*, Kraków 2002 (Studia Pedagogiczne).
- Jelonek T., *Biblijne pojęcie sacrum*, Kraków 2008.
- Jelonek T., *Eschatologia biblijna*, w: *Vademecum biblijne*, red. S. Grzybek, Kraków 1991, s. 83–93.
- Johnston P.S., *Cienie Szeolu. Śmierć i zaświaty w biblijnej tradycji żydowskiej*, tłum. P. Sajdek, Kraków 2010.
- Jezierska E.J., *„Być z Chrystusem” zaraz po śmierci. Św. Paweł o wspólnocie wiernego z Chrystusem po życiu doczesnym (Flp 1, 23; 2 Kor 5, 8)*, CT 55 (1985) nr 1, s. 29–36.
- Jezierska E.J., *Pawłowa wizja życia chrześcijańskiego*, Wrocław 2003.
- Klinkowski J., *Kobiety biblijne w życiu społeczno-religijnym na tle starożytnej kultury*, Legnica 2017³.
- Kłuska B., *Uczeń ikoną Chrystusa. Studium egzegetyczno-teologiczne Mowy pożegnalnej J 13, 31 – 16, 33*, Lublin 2007 (Studia Biblica Lublinensia, 3).
- Kotecki D., *Duch Święty w zgromadzeniu liturgicznym w świetle Apokalipsy św. Jana*, Warszawa 2006 (RSB 26).
- Kotecki D., *Kościół w świetle Apokalipsy św. Jana*, Częstochowa 2008 (Series Biblica Paulina, 6).
- Kozyra J., *Jezus Chrystus jako APXE. Protologia chrystologiczna pierwotnej tradycji apostoelskiej Nowego Testamentu w interpretacji rdzenia APX-*, Katowice 2001 (Rozprawy Instytutu Teologiczno-Pastoralnego w Katowicach, 4)
- Kucharski J., *Spocząć ze swymi przodkami. Grzebanie zmarłych w biblijnym Izraelu*, Lublin 1998 (Jak Rozumiec Pismo Święte, 10).

- Kuthirakkattel S., *The Beginning of Jesus' Ministry according to Mark's Gospel (1,14–3,6). A Redaction Critical Study*, Roma 1990 (Analecta Biblica. Investigationes Scientifcae in Res Biblicas, 123).
- Langkammer H., *Hymny chrystologiczne Nowego Testamentu. Najstarszy obraz Chrystusa*, Katowice 1976 (AL 3).
- Langkammer H., *Maryja w Nowym Testamencie*, Gorzów Wielkopolski 1991.
- Langkammer H., *Wprowadzenie i komentarz do ewangelicznych opisów męki Pańskiej*, Lublin 1975.
- Langkammer H., *Życie człowieka w świetle Biblii. Antropologia biblijna Starego i Nowego Testamentu*, Rzeszów 2004
- Lemański J., „Sprawisz, abym ożył” (Ps 71, 20b). *Źródła nadziei na zmartwychwstanie w Starym Testamencie*, Szczecin 2004 (Rozprawy i Studia, 532).
- Legasse A., *L'Appel du riche (Marc 10, 17–31 et parallèles). Contribution à l'étude des fondements scripturaires de l'état religieux*, Paris 1966, s. 50–63 (Verbum Salutis, 1).
- Lévêque J., *Job et son Dieu. Essai d'exégèse et de théologie biblique*, vol. 1–2, Paris 1970 (Études Bibliques).
- Linke W., *Literacka ojczyzna Tobiasza. Tło kulturowe Tb jako klucz teologicznej lektury księgi*, Warszawa 2013 (Lingua Sacra. Monografie, 2).
- Lyonnet S., *Dieu «n' a pas épargné son propre Fils, mais l' a livré» (Rom 8, 32)*, w: *Etudes sur L'Épître aux Romains*, Roma 1989, s. 255–259 (Analecta Biblica. Investigationes Scientifcae in Res Biblicas, 120).
- Lyonnet S., *L'amour efficace du Christ (Rom 8, 35.37–39)*, w: *Etudes sur L'Épître aux Romains*, Roma 1989, s. 260–263 (Analecta Biblica. Investigationes Scientifcae in Res Biblicas, 120).
- Łach J., *Konstytucja Królestwa Bożego (Mt 5–7; Łk 6, 20–49)*, w: *Ksiądz Rektor Jan Łach – kapłan i biblista. Księga pamiątkowa z okazji 75 rocznicy urodzin i 50 rocznicy święceń kapłańskich*, red. R. Bartnicki, Warszawa 2004, s. 69–435.
- Łach J., „Poszliśmy za Tobą – cóż za to otrzymamy” (Mt 19, 27), w: *Pan moją mocą i pieśnią (Ps 118, 14). Prace dedykowane Księdzu Profesorowi Tadeuszowi Brzegowemu w 65. rocznicę urodzin*, red. S. Hałas, P. Włodyga, Kraków 2006, s. 123–137 (Studia, 15).
- Martin R.P., *Carmen Christi. Philippians II.5–11 in recent interpretation and in the setting of early Christian worship*, Cambridge 1967 (Society of the New Testament Studies Monograph Series, 4).
- Matura T., *La radicalisme évangélique. Aux sources de la vie chrétienne*, Paris 1978 (LD 97).
- Mazur R., *La retorica della Lettera agli Efesini*, Milano–Jerusalem 2010 (Analecta Studium Biblicum Franciscanum, 75).

- Mickiewicz F., *Orędzie Jana Chrzciciela o Królestwie Bożym (Mt 3, 2. 7–12; Łk 3, 7–9. 16–18) i jego wypełnienie w działalności Jezusa*, w: *Ewangelia o Królestwie*, red. A. Paciorek, A. Czaja, A. Tronina, Lublin 2009, s. 131–148 (Scripturae Lumen, 1).
- Mickiewicz F., *Wspólnota uczniów Jezusa. Powołanie, formacja, posłannictwo*, Ząbki 2008.
- Mickiewicz F., *Wizja nowego nieba i nowej ziemi w Ap 21, 1 – 22, 5*, ComP 20 (2000) nr 4, s. 20–39.
- Mikołajczak M., *L'interpretazione della parabola delle dieci vergini (Mt 25, 1–13)*, „Quaestiones Selectae” 12 (2005) nr 19, s. 71–80.
- Mikołajczak M., *Parabola delle dieci vergini (Mt 25,1–13)*, „Colloquia Theologica Albertina” 18 (2005), s. 85–92.
- Mikołajczak M., *Świadectwo Jezusa w świątyni jerozolimskiej wobec sprzeciwu starszych (Dz 4–6)*, w: *Słowo jest prawdą*. Księga pamiątkowa dla Księdza Profesora Stanisława Mędali CM w 65. rocznicę urodzin, red. W. Chrostowski, Warszawa 2000, s. 253–263.
- Miller K.E., *The Nuptial Eschatology of Revelation 19–22*, CBQ 60 (1998) nr 2, s. 301–318.
- Napiórkowski A.A., *Misterium Communionis. Eklezjalny paradygmat dziejów zbawienia*, Kraków 2006 (Myśl Teologiczna, 53).
- Nawrot J., *Prawość postępowania Hioba. Analiza wybranych tekstów księgi*, w: *Przybliżyło się Królestwo Boże*. Księga pamiątkowa dla Księdza Profesora Romana Bartnickiego w 70. rocznicę urodzin, red. Chrostowski, Warszawa 2007, s. 389–403.
- Niemas T., *Perspektywa eschatologiczna proezystencji wierzących w przekazie Pisma Świętego*, Wrocław 2016 (Bibliotheca Biblica).
- Niewczas B.J., *Wezwanie do naśladowania Chrystusa według Mt 16, 24 i tekstów paralelnych*, w: *Studia z Bibliotyki*, t. 2, red. J. Łach, Warszawa 1980, s. 194–230.
- Ostański P., *Historiozbawcza wizja starości w Piśmie Świętym. Studium egzegetyczno-teologiczne*, Poznań 2007, s. 233 (Studia i Materiały, 99).
- Paciorek A., *Skarb w glinianym naczyniu (2 Kor 4,7–15)*, w: *Gloriam praecedit humilitas (Prz 15,33)*. Księga pamiątkowa dla Księdza Profesora Antoniego Troniny w 70. rocznicę urodzin, red. M. Szmajdziński, Częstochowa 2015, s. 497–514.
- Paściak J., *Boże imię Jahwe*, w: *Studium Scripturae anima theologiae. Prace ofiarowane Księdzu Profesorowi Stanisławowi Grzybkowi*, red. J. Chmiel, T. Matras, Kraków 1990, s. 225–236 (Papieska Akademia Teologiczna w Krakowie. Wydział Teologiczny. Studia, 1).
- Pelc H., *Wezwanie do metanoi w mowach Piotra według Dziejów Apostolskich*, Kraków 2004 (Papieska Akademia Teologiczna w Krakowie. Rozprawy Doktorskie).
- Piekarz D., *Funkcja kosmologiczna i soteriologiczna preegzystującego Syna Bożego w świetle Nowego Testamentu*, Kraków 1997 (Papieska Akademia Teologiczna w Krakowie. Rozprawy Doktorskie).

- Pikor W., *Ze śmierci do życia. Teologiczne przesłanie Czwartej Pieśni o Słudze Jahwe (Iz 52, 13–53, 12) w świetle jej struktury*, w: „Bóg jest miłością” (1 J 4, 16). *Studia dla Księdza Profesora Józefa Kudasiewicza w 80. rocznicę urodzin*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2006, s. 310–332 (RSB 25).
- Pisarek S., *Cierpliwa wytrwałość. „Hypomonē” „Hypoménein” w Nowym Testamencie*, Katowice 1992.
- Pisarek S., „Hypomone” w *Drugim Liście św. Piotra*, w: *Studium Scripturae anima theologiae. Prace ofiarowane Księdzu Profesorowi Stanisławowi Grzybkowi*, red. J. Chmiel, T. Matras, Kraków 1990, s. 237–247 (Papieska Akademia Teologiczna w Krakowie. Wydział Teologiczny. Studia, 1).
- Pisarek S., *Życie i śmierć*, w: *Vademecum biblijne*, red. S. Grzybek, Kraków 1991, s. 71–82.
- Popielewski W., *Liturgia godów Baranka eschatologicznym zwycięstwem Boga (Ap 19, 1–8)*, Kielce 2001 (Studia Biblica, 1).
- Potocki S., *Biblijne wezwania do naśladowania Chrystusa*, „Homo Dei. Przegląd Teologiczno–Duszpasterski” 74 (2004), 2, s. 61–71.
- Rabiej S., *Bóg w Chrystusie. Historiozbawcze znaczenie Bożego imienia „Ja jestem”*, Opole 1997 (Opolska Biblioteka Teologiczna, 23).
- Rambiart A., „*Metaforyczny trójgłos*”. *Rzecz o żołnierzu, zapaśniku i rolniku w 2 Tm 2, 4–6*, „Scriptura Sacra. Studia Biblijne Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego” 17 (2013), s. 33–46.
- Romaniuk K., *O naśladowaniu Jezusa (Mt 8, 18–22; Łk 9, 57–60)*, CT 60 (1990) nr 1, s. 5–13.
- Romaniuk K., Jankowski A., *Kapłaństwo w Piśmie Świętym Nowego Testamentu*, Kraków 2010³.
- Roslon J.W., *Co to jest grzech przeciwko Duchowi Świętemu*, CT 44 (1974) z. 1, s. 141–143.
- Rubinkiewicz R., *Eschatologia księgi Apokalipsy*, w: *Biblia o przyszłości*, Lublin 1987, s. 141–151 (Materiały Pomocnicze do Wykładów z Bibliistyki, 8).
- Rumianek R., *Orędzie Księgi Ezechiela*, Warszawa 1999.
- Rumianek R., *Problem odpowiedzialności według Ez 18, 2*, w: *Miłość jest z Boga. Wokół zagadnień biblijno-moralnych. Studium ofiarowane ks. prof. dr. hab. Janowi Lachowi*, red. M. Wojciechowski, Warszawa 1997, s. 359–366.
- Schlier H., *Das Ende der Zeit, Exegetische Aufsätze und Vorträge III*, Freiburg, Basel, Wien 1971.
- Sieg F., *Listy do siedmiu Kościołów. Apokalipsa św. Jana 1–3 z komentarzem egzegetyczno-teologicznym*, Warszawa 1985.
- Sieg F., *ΟΜΟΙΟΣ ΥΙΟΣ ΑΝΘΡΩΠΟΥ (Ap 1, 13)*. *Chrystologia Ap 1, 9 – 3, 21*, Warszawa 1981 („BOBOLANUM” Wydział Teologiczny Towarzystwa Jezusowego).

- Sikora A.R., Ἄρχή w *Apokalipsie św. Jana*, w: *W posłudze słowa Pańskiego*. Księga pamiątkowa poświęcona ks. prof. dr. hab. Józefowi Kudasiewiczowi z okazji 70-lecia urodzin, red. S. Bielecki, H. Ordon, H. Witczyk, Kielce 1997, s. 319–328.
- Siuda T., *Grzech przeciwko Duchowi Świętemu (Łk 12, 10)*, w: *Scriptura Sacra Posnaniensis. Opuscula Mariano Wolniewicz octogenario dedicata*, red. F. Lenort, Poznań 2002, s. 95–100 (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Wydział Teologiczny. Opuscula Dedicata, 3).
- Sławiński H., *Naśladowanie Chrystusa ukrzyżowanego według synoptyków*, „*Studia Włocławskie*” 2 (1999), s. 253–265.
- Stachowiak L., *Idea życia po śmierci w Starym Testamencie*, w: *Materiały pomocnicze do wykładów z biblistyki*, t. 5, red. L. Stachowiak, R. Rubinkiewicz, Lublin 1982, s. 13–23 (Materiały Pomocnicze do Wykładów z Biblistyki, 5).
- Stasiak S.J., *Eschatologia w Listach Pasterskich*, Legnica 1999 (Biblioteka Diecezji Legnickiej, 9).
- Stec T., *Działania aniołów w Apokalipsie św. Jana*, w: „*Jawicie się jako źródła światła w świecie*” (Flp 2, 15), red. T.M. Dąbek, Kraków 2010, s. 101–129.
- Szłaga, *Maryja pierwszą Uczennicą nowego Prawa*, „*Salvatoris Mater*” 3 (2001) nr 1, s. 13–20.
- Świerczek E., *Edukacyjny wymiar cierpienia – na podstawie Księgi Joba i Listu do Hebrajczyków*, w: *Agnus et Sponsa. Prace ofiarowane o. prof. Augustynowi Jankowskiemu*, red. T.M. Dąbek, T. Jelonek, Kraków 1993, s. 281–302 (Papieska Akademia Teologiczna w Krakowie. Wydział Teologiczny. Studia, 2).
- Świerczek E., *Na początku stworzenia. Egzegetyczno-teologiczna interpretacja Rdz 1–3*, Kraków 1992 (Biblia dla Wszystkich).
- Świerzawski W., *Dynamiczna „Pamiętka” Pana. Eucharystyczna anamneza Misterium Paschalnego i jego egzystencjalna dynamika*, Kraków 1980.
- Tkacz R., *Listy do siedmiu Kościołów (Ap 2, 1 – 3, 22)*. Studium egzegetyczno-teologiczne, Warszawa 2003 (RSB 11).
- Tronina A., *Hiob jako ideał etycznej prawości (Hi 31)*, AK 154 (2010) z. 1 (605), s. 61–69.
- Tronina A., *Teologia Psalmów. Wprowadzenie do lektury Psalterza*, Lublin 1995 (Jak Rozumieć Pismo Święte, 8).
- Walczak T., *Zapowiedź królestwa Boga i Chrystusa w wizji trąby siódmej Apokalipsy*, w: „*Jawicie się jako źródła światła w świecie*” (Flp 2, 15), red. T.M. Dąbek, Kraków 2010, s. 243–268.
- Wiater E., *Kościół–Oblubienica w Apokalipsie św. Jana*, w: „*Utwierdź twoich braci*” (Łk 22, 32), red. T.M. Dąbek, Kraków 2003, s. 183–214.
- Witaszek G., *Mysł społeczna proroków*, Lublin 1998, s. 190–197.

- Witaszek G., *Sprawiedliwość społeczna a odpowiedzialność indywidualna (Ez 18)*, RBL 49 (1996), s. 154–164.
- Witczyk H., *Kościół Syna Bożego. Studium eklezjologii Czwartej Ewangelii*, Kielce 2012 (Biblioteka „Verbum Vitae”, 3).
- Witczyk H., *Psalmy – dialog z Bogiem*, Katowice 1995 (AL 19).
- Witkowski S., *Dlaczego niepokonani? (Rz 8, 31–39)*, w: „Słowo jego płonęło jak pochodnia” (Syr 48, 1). Księga pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Tadeusza Brzegowego, red. P. Łabuda, Tarnów 2011, s. 317–328.
- Witkowski S., *Listy do siedmiu Kościołów (Ap 2–3)*, Kraków 2002.
- Witkowski S., *Upokorzony i uwielbiony Chrystus (Flp 2, 6–11)*, RBL 61 (2008), s. 29–38.
- Witkowski S., „Wielki Babilon” w Janowej Apokalipsie jako kryptonim imperialnego Rzymu oraz wrogię Bogu świata, Kraków 2012.
- Włodarczyk S., *Przyjście Jezusa na świat znakiem nadejścia „pełni czasów”*, w: *Studium Scripturae anima theologiae. Prace ofiarowane Księdzu Profesorowi Stanisławowi Grzybkowi*, red. J. Chmiel, T. Matras, Kraków 1990, s. 340–347 (Papieska Akademia w Krakowie. Wydział Teologiczny. Studia, 1).
- Wronka S., *Jak drzewo zasadzone nad płynącą wodą (Ps 1, 3). Antropologiczny wymiar metafory drzewa w Biblii*, Kraków 2013.
- Wronka S., *La vittoria di Dio e dell'uomo in Paolo. Studio esegetico-teologico su vukáw*, Kraków 2002.
- Wróbel M.S., *Antyjudajizm a Ewangelia według św. Jana. Nowe spojrzenie na relacje czwartej Ewangelii do judaizmu*, Lublin 2005.
- Wypych S., *Przymierze i jego odnowa. Studium z teologii biblijnej Starego Testamentu*, Kraków [2003].
- Załęski J., *Potrzeba czujności w obliczu niespodziewanej paruzji (1 Tes 5, 1–11)*, w: *Duch i Oblubnienica mówią: „Przyjdź!”*. Księga pamiątkowa dla Ojca Profesora Augustyna Janowskiego OSB w 85. rocznicę urodzin, red. W. Chrostowski, Warszawa 2001, s. 470–493.
- Zbroja B., *Znaczenie terminów własnych Apokalipsy św. Jana dla jej teologii*, Kraków 2000 (Papieska Akademia Teologiczna w Krakowie. Rozprawy Doktorskie).
- Zdzisław R.S., *Chryścianologia św. Pawła*, t. 1: *Aspekt ontyczny*, Kraków 1989 (Chryścianologia Nowego Testamentu, 1).
- Zedda S., *Lescatologia biblica*, vol. 1: *Antco Testamento e Vangeli Sinottici*, Brescia 1972.
- Zedda S., *Lescatologia biblica*, vol. 2: *Nuovo Testamento (ecetto i Sinottici)*, Brescia 1974.
- Zeilinger F., *Wiara w zmartwychwstanie w Biblii*, tłum. G. Rawski, Kraków 2011 (Myśl Teologiczna, 69).
- Zwijacz E.N., *Obraz Ludu Bożego według Księgi Liczb*, Kraków 2010.

Żywica Z., *Tajemnice Królestwa niebieskiego w przypowieściach Jezusa według Ewangelii Mateusza 13*, w: *Ewangelia o Królestwie*, red. A. Paciorek, A. Czaja, A. Tronina, Lublin 2009, s. 151–169 (Scripturae Lumen, 1).

SPIS TREŚCI

WPROWADZENIE	5
STARY TESTAMENT	9
1. Biblijna koncepcja czasu	11
2. Doczesna pomyślność jako nagroda za dobre życie. Szczęśliwy koniec sprawiedliwego	34
3. Pomyślność grzeszników jako trudność dla sprawiedliwych Pierwszego Przymierza	51
4. Niewinne cierpienia sprawiedliwych	58
5. Kształtowanie się nauki o przyszłym życiu i wiecznej zapłacie za ziemskie czyny	72
NOWY TESTAMENT	89
1. Nauka Chrystusa o życiu wiecznym, wiecznej nagrodzie i karze	91
2. Nauka Apostołów o życiu wiecznym, wiecznej nagrodzie i karze ...	116
3. Zbawcze cierpienia Chrystusa wezwaniem do podejmowania trudów dla Jego królestwa	127
4. Gorliwość uczniów Chrystusa w znoszeniu prześladowań	141
5. Zachęty do gorliwości i wytrwałości	147
6. Zachęty do wykorzystywania danego nam sposobnego czasu	156
7. Apokalipsa o przyszłym losie złych i dobrych	169
Podsumowanie	194
WYKAZ SKRÓTÓW	195
BIBLIOGRAFIA	197

Publikacja, którą oddajemy do rąk czytelnika, jest ostatnią z serii Biblijne Wezwania do Rozwijania Kultury. Stanowi refleksję nad tekstami biblijnymi wzywającymi do właściwego ukierunkowania ludzkiego życia, którym jest osiągnięcie wspólnoty z Bogiem już tu na ziemi i w wieczności. Można powiedzieć, że właściwie wszystkie księgi Pisma Świętego pomagają człowiekowi urzeczywistnić ten zamiar. Proponowane w monografii zestawienie koncentruje się na tekstach biblijnych, które wskazują cel i sposób prowadzenia ludzkiego życia – takie wykorzystywanie czasu, by być blisko Boga, zgodnie z Jego wolą przeżywać upływające chwile, godziny, dni, miesiące i lata, aby kiedyś móc cieszyć się z Nim wiecznym szczęściem.

Uniwersytet Papieski
Jana Pawła II
w Krakowie

ISBN 978-83-7438-997-6
9 788374 389976